

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

“ΝΕΟΤΕΡΟΣ & ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Ιστορία, Λαογραφία,
Ανθρωπολογία ”

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Όψεις της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού σε μία
«κοινωνία της αφθονίας»**

Το παράδειγμα του Κοινωνικού Παντοπωλείου Δήμου Πάργας

Όνοματεπώνυμο φοιτητή: Δημόπουλος Γεώργιος (Α.Μ:301)

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Ασπασία (Σίσσυ) Θεοδοσίου

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

“ΝΕΟΤΕΡΟΣ & ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Ιστορία, Λαογραφία,
Ανθρωπολογία ”

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Όψεις της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού σε μία
«κοινωνία της αφθονίας»**

Το παράδειγμα του Κοινωνικού Παντοπωλείου Δήμου Πάργας

Ονοματεπώνυμο φοιτητή: Δημόπουλος Γεώργιος (Α.Μ:301)

Μέλη της τριμελούς εξεταστικής επιτροπής:

κ.κ.

1. Ασπασία (Σίσσυ) Θεοδοσίου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (επόπτρια)
2. Βασιλική Κράββα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
3. Γεώργιος Κούζας, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Φιλολογίας, ΕΚΠΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περιεχόμενα	
<u>Ευχαριστίες</u>	5
<u>Περίληψη</u>	6
<u>Abstract</u>	8
<u>Εισαγωγή</u>	9
<u>Μεθοδολογία</u>	11
<u>Ερευνητικά ερωτήματα</u>	16
<u>Σκοπός και συμβολή της εργασίας</u>	17
<u>Ανθρωπογεωγραφία της περιοχής</u>	18
<u>Κοινωνικό Παντοπωλείο Δήμου Πάργας – Στοιχεία για τον πληθυσμό των ωφελούμενων</u>	19
<u>Κεφάλαιο 1: Ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της φτώχειας</u>	29
<u>Αρχές 20ου αιώνα: Μια διαφορετική οπτική για τη φτώχεια</u>	30
<u>Μία ανθρωπολογική προσέγγιση της φτώχειας: η φτώχεια ως αίτιο διαίωσης της ανισότητας και της περιθωριακότητας μέσα στην κοινωνία της αφθονίας</u>	33
<u>Η φτώχεια ως υπολειμματικό φαινόμενο της κοινωνίας της αφθονίας</u>	36
<u>Η φτώχεια ως στέρηση υλικών και κοινωνικών πόρων</u>	38
<u>Από τη φτώχεια στον κοινωνικό αποκλεισμό</u>	39
<u>Φτώχεια και αποκλεισμοί στη μετανεωτρική κοινωνία: Η «αθλιότητα» και οι «απόβλητοι άνθρωποι»</u>	45
<u>Ευαλωτότητα και Επισφάλεια</u>	48
<u>Κεφάλαιο 2: Η κοινωνική πολιτική για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα και στην Ευρωπαϊκή Ένωση μεταπολεμικά έως σήμερα</u>	59
<u>Οι κοινωνικές πολιτικές της ΕΕ από τη μεταπολεμική περίοδο έως σήμερα</u>	59
<u>Ελληνικές κοινωνικές πολιτικές κατά της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού</u>	68
<u>Κεφάλαιο 3: Βιωμένη εμπειρία της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού: Από τις θεσμικές κατηγοριοποιήσεις στις προσωπικές εμπειρίες</u>	79
<u>Ηλικιωμένοι χαμηλοσυνταξιούχοι. Η ηλικία ως αιτία φυσικής, οικονομικής και κοινωνικής εξάρτησης</u>	80
<u>Ασθενείς και χρονίως πάσχοντες</u>	86

<u>Περιστασιακά Άνεργοι/Επισφαλείς Εργαζόμενοι</u>	91
<u>Μονογονεϊκές οικογένειες</u>	95
<u>Μετανάστες</u>	99
<u>Κεφάλαιο 4: Οι αιτίες της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού ή αλλιώς «Γιατί είσαι φτωγός;». Δομικοί παράγοντες και προσωπικές διαδρομές</u>	102
<u>Ατομική ευθύνη</u>	102
<u>Διαγενεακή μεταβίβαση</u>	105
<u>Εκπαίδευση</u>	107
<u>Άνεργια</u>	110
<u>Περιστασιακή εργασία/Επισφαλής απασχόληση</u>	113
<u>Η γυναίκα ως απόκληρη: Έμφυλη οικονομική βία, πατριαρχία και στερήσεις</u>	115
<u>Κεφάλαιο 5: Οι πολλαπλές ερμηνείες της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού μέσα από τις αφηγήσεις των εργαζομένων των κοινωνικών δομών</u>	121
<u>Οι πολλαπλές ερμηνείες της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού ως πεδίο διαμόρφωσης κοινωνικής πολιτικής</u>	123
<u>Κεφάλαιο 6 : Αξιολόγηση. Απόψεις Εργαζόμενων και ωφελούμενων για τη χρησιμότητα των κοινωνικών δομών</u>	131
<u>Συμπεράσματα</u>	138
<u>Βιβλιογραφία</u>	143

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, Σίσσυ Θεοδοσίου, για την πολύτιμη καθοδήγηση, τη συνεχή υποστήριξη και τη βοήθεια που μου προσέφερε καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Οι γνώσεις που μου μεταλαμπαδέυσε, οι συμβουλές της, αλλά και ο χρόνος και η ουσιαστική συνεργασία που είχαμε, υπήρξαν καθοριστικά για μένα και για την επαφή μου με το πεδίο της ανθρωπολογίας, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε βιωματικό επίπεδο.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω όλους και όλες τους καθηγητές και τις καθηγήτριες του μεταπτυχιακού προγράμματος, οι οποίοι μας παρείχαν πολύτιμα εργαλεία, γνώσεις και εφόδια που συνέβαλαν ουσιαστικά στη διαμόρφωση της επιστημονικής μου σκέψης και πορείας.

Νιώθω, ακόμη, την ανάγκη να ευχαριστήσω όλους τους ανθρώπους που συνέβαλαν στη διεκπεραίωση της έρευνας και, πρωτίστως, τους ωφελούμενους και τους εργαζόμενους των κοινωνικών δομών του Δήμου Πάργας. Τα τελευταία χρόνια μοιραστήκαμε μαζί εμπειρίες, στιγμές και κομμάτια ζωής, τα οποία αποτέλεσαν αναπόσπαστο μέρος αυτής της εργασίας. Τους εύχομαι ολόψυχα υγεία και κάθε καλό στη ζωή τους.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους δικούς μου ανθρώπους για την ψυχολογική υποστήριξη και τη στήριξή τους σε όλα αυτά τα χρόνια των σπουδών μου. Την οικογένειά μου, τους γονείς και τις αδελφές μου, για τη διαρκή στήριξη, την αγάπη και την εμπιστοσύνη τους, που μου έδωσαν τη δύναμη να ολοκληρώσω τις σπουδές μου. Επίσης, όλους τους φίλους και τις φίλες μου και κυρίως τον Μιχάλη, την Ηλέκτρα και τον Σταύρο για την παρέα, τις συζητήσεις και τη συμπαράσταση. Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω την Αναστασία, στην οποία αφιερώνω την παρούσα εργασία, καθώς υπήρξε συνοδοιπόρος σε όλη αυτή τη διαδρομή και με τη στήριξη, την επιμονή και τη σταθερή της παρουσία τόσο σε πρακτικό όσο και σε συναισθηματικό επίπεδο, μου έδωσε τη δύναμη να συνεχίσω και να ολοκληρώσω αυτή την προσπάθεια.

Περίληψη

Η κοινωνική πραγματικότητα που διαμορφώνεται από τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό δεν είναι μονοδιάστατη, αλλά συντίθεται από προσωπικές εμπειρίες, κοινωνικές δομές και θεσμικές πολιτικές. Στην παρούσα εργασία, αναλύονται οι εμπειρίες ανθρώπων που έρχονται σε επαφή με τις κοινωνικές δομές του Δήμου Πάργας, είτε ως ωφελούμενοι είτε ως εργαζόμενοι, με σκοπό την κατανόηση των προκλήσεων και των δυνατοτήτων των παρεμβάσεων αυτών. Μέσα από εθνογραφική έρευνα και αυτοεθνογραφία, εξετάζονται η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός ως βιωμένες εμπειρίες των ατόμων, οι λόγοι που οδηγούν σε αυτά τα φαινόμενα, καθώς και οι σχέσεις που αναπτύσσονται στο πλαίσιο των κοινωνικών δομών. Η μελέτη οργανώνεται σε τρεις ενότητες.

Στην πρώτη, παρουσιάζονται ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές θεωρίες για τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Στη δεύτερη, διερευνώνται οι κοινωνικές πολιτικές στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση από τη μεταπολεμική περίοδο μέχρι σήμερα. Στην τρίτη ενότητα, η προσοχή εστιάζει στη βιοματική διάσταση της φτώχειας, στους παράγοντες που την προκαλούν και στις κοινωνικές δομές που επιχειρούν να την αντιμετωπίσουν, όπως το Κοινωνικό Παντοπωλείο και το Κέντρο Κοινότητας του Δήμου Πάργας. Η αξιολόγηση αυτών των δομών αναδεικνύει τόσο τα θετικά όσο και τα αρνητικά τους στοιχεία, τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των ατόμων που συμμετέχουν σε αυτές και τις προοπτικές βελτίωσης των παρεχόμενων υπηρεσιών. Η βιβλιογραφική ανασκόπηση και η ποιοτική ανάλυση των συνεντεύξεων συμβάλλουν στην εξαγωγή συμπερασμάτων για τη διαμόρφωση πιο αποτελεσματικών πολιτικών κοινωνικής στήριξης.

Λέξεις κλειδιά

Εθνογραφική έρευνα, Πολιτικές κοινωνικής στήριξης, Φτώχεια, Κοινωνικός αποκλεισμός, Κοινωνικές δομές

Abstract

The social reality shaped by poverty and social exclusion is not one-dimensional, but consists of personal experiences, social structures, and institutional policies. This study analyzes the experiences of people who come into contact with the social structures of the Municipality of Parga, either as beneficiaries or as workers, aiming to understand the challenges and possibilities of these interventions. Through ethnographic research and autoethnography, the reasons leading to poverty, the way it shapes individuals' identities, and the relationships developed within the framework of social structures are examined. The study is organized into three sections. In the first, anthropological and sociological theories on poverty and social exclusion are presented. In the second, social policies in Greece and the European Union from the post-war period to the present are explored. In the third section, the focus is placed on the experiential dimension of poverty, the factors that cause it, and the social structures that attempt to address it, such as the Social Grocery and the Community Center of the Municipality of Parga. The evaluation of these structures reflects both their positive and negative aspects, the relationships developed among the individuals involved in them, and the prospects for improving the services provided. The literature review and the qualitative analysis of the interviews offer valuable conclusions for the development of more effective social support policies.

Keywords

Ethnographic research, social support policies, Poverty, Social exclusion, social structures

Εισαγωγή

«Θεωρούμε απαραίτητο να τονιστεί το πολυδιάστατο της φτώχειας. Το να είναι κάποιος φτωχός δεν σημαίνει για μας να έχει απλώς εισόδημα σημαντικά χαμηλότερο από αυτό των συμπολιτών του. Σημαίνει ακόμη να μένει σε χειρότερα απ' αυτούς σπίτια, συχνά να είναι ασθενής, και λόγω του είδους των απασχολήσεών του πιο επιρρεπής σε ατυχήματα. Να έχει αισθητά χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο, να κινδυνεύει πολύ συχνότερα να μένει άνεργος και για πολύ περισσότερο χρόνο» (Πατινιώτης 1987: 211-212).

Η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι δύο από τα πιο σύνθετα κοινωνικά φαινόμενα της σύγχρονης εποχής, με σημαντικές επιπτώσεις για χιλιάδες ανθρώπους, των οποίων οι ζωές επηρεάζονται με ποικίλους και συχνά πολύπλοκους τρόπους. Στην Ελλάδα και στην Ευρώπη γενικότερα, οι κοινωνικές δομές και οι θεσμικές πολιτικές που στοχεύουν στην υποστήριξη των ατόμων που πλήττονται από αυτά τα φαινόμενα είναι απαραίτητες για την ενίσχυση ή την επίτευξη της κοινωνικής ένταξης και την καταπολέμηση της περιθωριοποίησης. Η παρούσα διπλωματική εργασία εστιάζει στην κοινωνική πραγματικότητα των ανθρώπων που αλληλοεπιδρούν με τις κοινωνικές δομές του Δήμου Πάργας, όπως το Κοινωνικό Παντοπωλείο και το Κέντρο Κοινότητας, και αναδεικνύει τις προσωπικές εμπειρίες των ωφελούμενων και των εργαζομένων στις δομές αυτές.

Βασική αρχή της μελέτης αποτελεί το ότι η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν αποτελούν απλά αριθμητικά δεδομένα ή στατιστικά φαινόμενα, αλλά είναι διαδικασίες και βιωμένες εμπειρίες που αναπτύσσονται και επαναλαμβάνονται μέσα από τις αλληλεπιδράσεις των ατόμων με τις κοινωνικές δομές, τις πολιτικές και τις θεσμικές παρεμβάσεις. Χρησιμοποιώντας εθνογραφική έρευνα και αυτοεθνογραφία, με βάση την ιδιότητά μου ως εργαζόμενου στη δομή του Κοινωνικού Παντοπωλείου τα τελευταία 6 χρόνια, η εργασία επιχειρεί να αναλύσει τα φαινόμενα της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στο Δήμο Πάργας και να «αξιολογήσει» τις κρατικές και τοπικές πολιτικές για την αντιμετώπιση τους, μέσα από τις εμπειρίες των ατόμων που πλήττονται από αυτά και τη σχέση μεταξύ των ωφελούμενων και των εργαζομένων.

Η εργασιακή μου εμπειρία στο Κοινωνικό Παντοπωλείο τα τελευταία έξι χρόνια αποτέλεσε το έναυσμα για την ενασχόλησή μου με τα συγκεκριμένα ζητήματα. Εργάζομαι στο κοινωνικό παντοπωλείο ως συντονιστής της δομής με την ειδικότητα του διοικητικού υπαλλήλου. Οι κύριες αρμοδιότητές μου αφορούν την υποδοχή ωφελούμενων ατόμων, τη λήψη ιστορικού, την παραπομπή σε άλλη δομή εάν κριθεί απαραίτητο, τη δημιουργία της αίτησής τους για τη λήψη τροφίμων σε μηνιαία βάση και τέλος τη σωστή διαχείριση και αποθήκευση τροφίμων, ειδών πρώτης ανάγκης, ενδυμάτων, βιβλίων, κτλ.

Από την αρχή της εργασίας μου στο Κοινωνικό παντοπωλείο ήρθα σε επαφή με πολλά άτομα διαφόρων κοινωνικών κατηγοριών. Συνάντησα ηλικιωμένους με την κατώτατη σύνταξη, μονογονεϊκές οικογένειες (κυρίως γυναίκες), σωματικά αναπήρους ή άτομα με χρόνιες παθήσεις, ψυχικά ασθενείς, Ρομά, άνεργους, επισφαλείς εργαζομένους, αλκοολικούς, πολυμελείς οικογένειες με χαμηλά εισοδήματα, ελεύθερους επαγγελματίες κ.α. Η επαφή μου με τα άτομα αυτά και παράλληλα το εργασιακό πλαίσιο στο οποίο καλούμαστε να εφαρμόσουμε συγκεκριμένες κοινωνικές πολιτικές, δημιούργησε εντός μου πολλές αντιπαραθέσεις και διλήμματα που με έφεραν αντιμέτωπο με πολλά ζητήματα. Αρχισα σταδιακά να αντιλαμβάνομαι πως η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν είναι «απλές περιπτώσεις» αλλά σύνθετα και πολυεδρικά φαινόμενα τα οποία με το πέρασ των χρόνων όλο και πιο πολύπλοκα αποκαλύπτονταν ότι είναι.

Ένα από τα μεγαλύτερα ζητήματα με το οποίο ήρθα αντιμέτωπος ήταν το γεγονός πως ο Δήμος Πάργας αποτελεί μία μικρή κοινωνία κι έτσι οι σχέσεις, οι στάσεις και οι συμπεριφορές που δημιουργούνται με τα ωφελούμενα άτομα επηρεάζονται και συγκροτούνται από ένα συνονθύλευμα αντιλήψεων και στάσεων που προϋπάρχει, καθώς όλοι και όλες γνωρίζομαστε λίγο ή περισσότερο μεταξύ μας ή ακόμα και αν δεν ισχύει αυτό, σίγουρα υπάρχει κάποιο άτομο στο χώρο εργασίας που γνωρίζει δεδομένα για την προσωπική και κοινωνική ζωή των ατόμων.

Ένα ακόμα μεγάλο ζήτημα υπήρξε η εξ αρχής έλλειψη καθοδήγησης και επιμόρφωσης για μία θέση τέτοιας ευθύνης. Οι κοινωνικές δομές συγκροτήθηκαν μέσα από πρωτοβουλίες του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) για τη δημιουργία θέσεων εργασίας, την κατάρτιση εργαζομένων και την παροχή βοήθειας σε ευάλωτους πληθυσμούς ως απάντηση στην επιδείνωση της κρίσης. Ωστόσο, οι

κατευθύνσεις και οι στοχευμένες επιμορφώσεις απουσίαζαν και απουσιάζουν ακόμα. Το γεγονός αυτό δημιουργεί συχνά αντιπαραθέσεις, τσακωμούς, δυσλειτουργία στη διεκπεραίωση εργασιών και έχει αντίκτυπο στον τρόπο λειτουργίας των δομών και στην εξυπηρέτηση των ωφελούμενων.

Παράλληλα, οι συζητήσεις με τους/ τις συναδέλφους/ισσες για τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τα φαινόμενα της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού υπήρξαν κομβικές, γεγονός που επηρέαζε σημαντικά τον τρόπο με τον οποίο αναπτύσσονταν τα σχέδια δράσης αλλά και τις συμπεριφορές μας μέσα στον εργασιακό χώρο. Οι οδηγοί εφαρμογής αδυνατούν μέχρι και σήμερα να καλύψουν τις όποιες απορίες και τα ιδιαίτερα προβλήματα που προκύπτουν, ενώ οι πολλαπλές ερμηνείες μας πάνω στα νομοθετικά και θεσμικά έγγραφα, παρότι πρόσφορες, δεν ευνοούν τις ατομικές πρωτοβουλίες, τις στοχευμένες δράσεις και τις άμεσες ενέργειες από την πλευρά των εργαζομένων. Σε όλα αυτά αξίζει να αναφερθώ και στην ατελείωτη γραφειοκρατία –κενή νοήματος πολλές φορές- που απαιτεί η διαχειριστική αρχή για την παρουσίαση παραδοτέων στο ευρωπαϊκό πρόγραμμα.

Μέσα σε αυτό το έντονο κλίμα άρχισα να αντιλαμβάνομαι ακόμα πιο έντονα τη θέση ευθύνης που έχουμε σε αυτές τις δομές. Η αίσθηση ότι με τις πράξεις μας ως λειτουργοί των δομών επηρεάζουμε τις τροχιές ζωής κάποιων συνανθρώπων μας ή ακόμα περισσότερο ότι αποτελούμε «γρανάζια στη διαχείριση» του πληθυσμού, δημιούργησε πολύ έντονα και αρνητικά συναισθήματα εντός μου. Άρχισα να συνειδητοποιώ πως οι δομές που συγκροτήθηκαν για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού παράγουν και οι ίδιες αποκλεισμούς κατηγοριοποιώντας εξ αρχής κάποια υποκείμενα στην κατηγορία των διαφορετικών που χρήζουν διαχείριση, των «δικών μας ξένων». Εκείνων των «άλλων» για τους οποίους μιλάμε και αποφασίζουμε χωρίς αυτούς, χωρίς τη φωνή τους. Αυτές οι σκέψεις αποτέλεσαν και το έναυσμα για την πραγματοποίηση της εν λόγω εργασίας.

Μεθοδολογία

Για την πραγματοποίηση της έρευνας στηρίχθηκα στην εθνογραφική έρευνα πεδίου με συμμετοχική παρατήρηση και συνεντεύξεις σε ωφελούμενα άτομα και εργαζόμενους/ες των δομών. Η επαφή μου υπήρξε σχετικά εύκολη μιας και όλοι/ες με γνωρίζουν και μου έδειξαν εμπιστοσύνη στην κατάθεση των «φωνών» τους. Στόχος μου ήταν να καταγραφούν οι φωνές των δρώντων υποκειμένων είτε είναι ωφελούμενα

άτομα είτε εργαζόμενα. Για αυτό το λόγο και στο μεγαλύτερο μέρος της εθνογραφίας χρησιμοποιώ αυτούσια τα λόγια τους. Παρότι στην αρχή προγραμματίστηκαν ημιδομημένες συνεντεύξεις πολύ συχνά οι πληροφορητές από μόνοι τους έπαιρναν την πρωτοβουλία να αφηγηθούν χωρίς να τους ρωτήσω κάτι συγκεκριμένο. Σε αυτό έπαιξε ρόλο το γεγονός πως γνωρίζομαστε αρκετά χρόνια κι έχουν ήδη προηγηθεί πολλές συζητήσεις μαζί τους οπότε έχει δημιουργηθεί μία σχέση εμπιστοσύνης ανάμεσά μας. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν το διάστημα από τον Ιούνιο του 2024 έως το Φεβρουάριο του 2025.

Πέραν της εθνογραφικής έρευνας στηρίχθηκα και στην αυτοεθνογραφία υπό το πρίσμα ότι ως άμεσα εμπλεκόμενος στη λειτουργία του κοινωνικού παντοπωλείου αφηγούμαι κι εγώ τη δική μου ιστορία αναδεικνύοντας τις προσωπικές μου εμπειρίες και το ρόλο που διαδραματίζω στις ζωές αυτών των ανθρώπων διερευνώντας παράλληλα πως ο τρόπος σκέψης και συμπεριφοράς μας (των εργαζομένων) διαμορφώνει και συγκροτεί σε πολύ μεγάλο βαθμό το πλαίσιο εντός του οποίου λαμβάνει χώρα η τοπική κοινωνική πολιτική. Για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο στη συγγραφή, αξιοποίησα ως εργαλείο τη μνήμη. Ακολουθώντας δηλαδή τη ροή των συνεντεύξεων και χτίζοντας τις θεματικές που προκύπταν, ανακαλούσα μέσω της μνήμης συζητήσεις, εμπειρίες, εικόνες, μυρωδιές και γενικότερα στιγμές που έζησα μαζί με τους συναδέλφους αλλά και τους ωφελούμενους, τις οποίες και αξιοποίησα στο κείμενο για να μπορέσω να αναπτύξω πληρέστερα τα ζητήματα που αναδύονταν και να υπάρχει πλουραλισμός. Για αυτό το λόγο ένα μεγάλο μέρος της εθνογραφίας αποτελείται από την κατάθεση των δικών μου στιγμών συμπεριλαμβανομένων και άτυπων συζητήσεων που έχω κάνει μέσα στα χρόνια με τους συναδέλφους και τα ωφελούμενα άτομα. Τις συγκεκριμένες προσωπικές σκέψεις και αφηγήσεις αποτυπώνω με πλάγια γράμματα για να διακρίνονται από το λόγο των υπόλοιπων πληροφορητών.

Όσον αφορά τα ωφελούμενα άτομα, οι συμμετέχοντες/ουσες στην έρευνα είναι οι:

Χάρης: Ο Χάρης είναι 76 ετών και πρώην ελεύθερος επαγγελματίας με καταστήματα εστίασης. Είναι απόφοιτος δημοτικού και κάτοικος Καναλλακίου. Δεν έχει κανένα περιουσιακό στοιχείο, ούτε σπίτι και κατοικεί σε τροχόσπιτο, γεγονός που του δημιουργεί πρακτικές δυσκολίες σε καθημερινό επίπεδο. Είναι χαμηλοσυνταξιούχος, με τη σύνταξη να αποτελεί το μόνο εισοδηματικό του πόρο. Είναι ωφελούμενος του κοινωνικού παντοπωλείου από το 2019.

Σούλα: Η Σούλα είναι 81 ετών, χαμηλοσυνταξιούχος και απόφοιτος δημοτικού. Είναι χήρα και μένει μόνη της στη Βαλανιδούσα, ένα χωριό 8χλμ μακριά από το Καναλλάκι, στο οποίο διατηρούσε καφενείο ενώ παράλληλα ασχολούταν και με τη γεωργία (μάζεμα ελιάς). Πλέον, η σύνταξη είναι ο μόνος εισοδηματικός της πόρος. Το γεγονός ότι διαμένει μακριά από το Καναλλάκι της δημιουργεί δυσκολία μετακίνησης για πρόσβαση σε υπηρεσίες και σε αγορά αγαθών. Ένα μεγάλο μέρος των αναγκών αυτών καλύπτεται από το πρόγραμμα “Βοήθεια στο Σπίτι” στο οποίο είναι ωφελούμενη. Είναι ωφελούμενη στο κοινωνικό παντοπωλείο από το 2020.

Χρύσα: Η Χρύσα είναι 87 ετών, χαμηλοσυνταξιούχος, χωρίς εκπαίδευση και κάτοικος Δεσποτικών. Εργαζόταν σε γεωργικά επαγγέλματα σε διάφορα μέρη της Ελλάδας. Συζεί με το γιο της που είναι άτομο με ψυχική νόσο και φροντίζει για τη διατροφή του και τη φαρμακευτική του αγωγή. Τα Δεσποτικά είναι από τα πιο απομακρυσμένα και απομονωμένα χωριά του Δήμου και για αυτό το λόγο η Χρύσα στηρίζεται στο πρόγραμμα “Βοήθεια στο Σπίτι” για μετακινήσεις και αγορές προϊόντων από το Καναλλάκι. Είναι ωφελούμενη στο κοινωνικό παντοπωλείο από το 2018.

Παύλος: Ο Παύλος είναι 45 ετών, απόφοιτος λυκείου και κάτοικος Μεσοποτάμου. Ζει με τη μητέρα του η οποία έχει αναπηρία. Εργάζεται σε περιστασιακές απασχολήσεις είτε στη γεωργία είτε στον τουρισμό και για αυτό το λόγο περνάει μεγάλα διαστήματα ανεργίας. Οι εισοδηματικοί τους πόροι προέρχονται από τις περιστασιακές εργασίες και από την αναπηρική σύνταξη της μητέρας. Δεν έχει μέσο μεταφοράς και για οποιαδήποτε μετακίνηση εξυπηρετείται με το ποδήλατο ή με τα πόδια. Είναι ωφελούμενος στο κοινωνικό παντοπωλείο από το 2021.

Ρούλα: Η Ρούλα είναι 49 ετών, απόφοιτη πανεπιστημίου και κάτοικος Καναλλακίου. Είναι άτομο με ψυχική νόσο και παρότι παλιότερα εργαζόταν, πλέον είναι άνεργη. Ζει μόνη της και δεν έχει μέσο μεταφοράς. Οι εισοδηματικοί της πόροι προέρχονται από ένα προνοιακό επίδομα και ανά διαστήματα από το Κοινωνικό εισόδημα Αλληλεγγύης. Είναι ωφελούμενη του κοινωνικού παντοπωλείου από το 2018.

Ευτυχία: Η Ευτυχία είναι 41 ετών, απόφοιτος γυμνασίου και κάτοικος Πάργας. Είναι άτομο με χρόνια αναπηρία. Είναι μακροχρόνια άνεργη και παλιότερα είχε εργαστεί με συμβάσεις ορισμένου χρόνου στο Δήμο. Οι εισοδηματικοί της πόροι προέρχονται από μαύρη εργασία (φροντίδα ηλικιωμένων) και από το επίδομα αναπηρίας το οποίο κάθε χρόνο παλεύει για να το λάβει, καθώς οι επιτροπές άλλοτε την αξιολογούν με ποσοστό αναπηρίας άνω του 67% και άλλοτε όχι. Δεν έχει μέσο μετακίνησης ωστόσο μένει κεντρικά στην Πάργα γεγονός που διευκολύνει την πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες. Είναι ωφελούμενη στο κοινωνικό παντοπωλείο από το 2020.

Γιάννα: Η Γιάννα είναι 54 ετών, χωρίς εκπαίδευση και κάτοικος Θέμελου. Ζει μόνη της στο παλιό σπίτι της γιαγιάς της το οποίο χρειάζεται πολλές επισκευές και συντήρηση. Η διαβίωσή της σε ένα τέτοιο χώρο είναι πολύ δύσκολη. Η Γιάννα είναι άτομο με χρόνιες παθήσεις και δεν εργάζεται. Οι εισοδηματικοί της πόροι προέρχονται από το κοινωνικό εισόδημα αλληλεγγύης και το επίδομα αναπηρίας. Για οποιαδήποτε μετακίνηση στο Καναλλάκι ή στην Πρέβεζα χρησιμοποιεί ταξί το οποίο κοστίζει ακριβά. Είναι ωφελούμενη στο κοινωνικό παντοπωλείο από το 2018.

Τέλος, στην έρευνα συμμετέχει και πλήθος άλλων ωφελούμενων ατόμων του κοινωνικού παντοπωλείου που παρουσιάζονται εμβόλιμα μέσα από τη δική μου αφήγηση για να αποτυπωθεί και η δική τους φωνή.

Αναφορικά με τους/τις εργαζόμενους/ες συμμετείχαν οι εξής:

Απόστολος: Ο Απόστολος είναι 50 ετών και απόφοιτος Λυκείου. Απασχολείται ως ΥΕ βοηθητικό προσωπικό στο κοινωνικό παντοπωλείο από το 2017 με κύριες

αρμοδιότητες την εξυπηρέτηση των ωφελούμενων και την αποθήκευση και διανομή τροφίμων και άλλων προϊόντων.

Βιβή: Η Βιβή είναι 40 ετών και απόφοιτη τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Είναι κοινωνική λειτουργός του Κέντρου Κοινότητας από το 2017 και οι κύριες αρμοδιότητες της είναι η λήψη ιστορικού των ωφελούμενων, οι αιτήσεις επιδομάτων (ΚΕΑ, Ανασφάλιστων υπερηλίκων, Στέγασης, Αναπηρίας, κτλ) και η παροχή βοήθειας σε άνεργα άτομα για την εξεύρεση εργασίας.

Παναγιώτης: Ο Παναγιώτης είναι 46 ετών και είναι απόφοιτος τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Είναι ψυχολόγος του Κέντρου Κοινότητας από το 2017 με κύρια αρμοδιότητα την παροχή ψυχοκοινωνικής συμβουλευτικής στήριξης στους ωφελούμενους.

Γιώτα: Η Γιώτα είναι 49 ετών και απόφοιτη τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Είναι κοινωνική Λειτουργός του προγράμματος «Βοήθεια στο Σπίτι» από το 2004. Κύριες αρμοδιότητες της είναι η παροχή εξατομικευμένων δράσεων φροντίδας σε άτομα τρίτης ηλικίας.

Όσον αφορά τα ωφελούμενα άτομα χρησιμοποίησα ψευδώνυμα για λόγους προστασίας προσωπικών δεδομένων, ενώ για τους εργαζόμενους χρησιμοποίησα τα πραγματικά τους ονόματα, αφού μου έδωσαν πλήρη συναίνεση.

Η πλειονότητα των συνεντεύξεων πραγματοποιήθηκε στα σπίτια των ωφελούμενων γεγονός που μου πρόσφερε πολλές πληροφορίες για τις συνθήκες διαβίωσης τους ενώ κάποιες συζητήσεις έλαβαν μέρος στο χώρο του κοινωνικού παντοπωλείου. Αξίζει σε αυτό το σημείο να αναφέρω πως ένα από τα μεγαλύτερα ζητήματα που αντιμετώπισα στη διεξαγωγή των συζητήσεων ήταν ότι τα υποκείμενα μελέτης αποτελούσαν άτομα που ζούσαν μέσα σε μεγάλες δυσκολίες και οριακές καταστάσεις με σοβαρά προβλήματα διαβίωσης, υγείας, κακή ψυχολογία, αδιέξοδα και απογοητεύσεις κι εγώ αποζητούσα μέσα σε αυτό το πλαίσιο να μου καταθέσουν την ψυχή τους και να μου επιτρέψουν να τους παρατηρήσω. Το προσωπικό τους δράμα με συγκλόνιζε, ενώ παράλληλα διαπίστωνα πόσο υπεραπλουστευτικά ή και «παραμορφωτικά» πολλές φορές αντιμετωπίζουμε την κατάστασή τους οι εργαζόμενοι των δομών και οι αντιπρόσωποι της τοπικής αυτοδιοίκησης.

Ερευνητικά ερωτήματα

Τα ερευνητικά ερωτήματα που έθεσα εξαρχής τα διαχώρισα σε δύο μέρη. Το πρώτο αφορά τους ωφελούμενους και περιλαμβάνει τα εξής:

1. Πώς μπορεί να οριστεί η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός μέσα από τα βιώματα των ωφελούμενων του κοινωνικού παντοπωλείου; Ποιες είναι οι σκέψεις και οι ερμηνείες που αποδίδουν τα υποκείμενα για την κατάσταση που βιώνουν;
2. Ποιες είναι οι διαστάσεις της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού σε έναν περιφερειακό αγροτικο-τουριστικό Δήμο; Ποιες είναι οι συνθήκες διαβίωσης των υποκειμένων και ποιες οι ανάγκες τους; Υπάρχει ανεπάρκεια πόρων ή και άλλου είδους αποστερήσεις;
3. Πώς οι ωφελούμενοι αντιλαμβάνονται τις αιτίες της φτώχειας και του αποκλεισμού τους και πώς αυτές οι εμπειρίες διαμορφώνουν τις τροχιές ζωής τους;
4. Ποιες είναι οι στρατηγικές που επιστρατεύουν τα υποκείμενα στην καθημερινότητα για να ανταπεξέλθουν στις επισφαλείς συνθήκες ζωής; Αποτελεί το κοινωνικό παντοπωλείο και οι υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας μία ουσιαστική βοήθεια για εκείνους/ες; Και ποιες είναι γενικά οι αντιλήψεις τους για τις δομές πρόνοιας;

Το δεύτερο μέρος αφορά τους εργαζόμενους στις δομές πρόνοιας και περιλαμβάνει τα εξής ερευνητικά ερωτήματα:

1. Πώς αντιλαμβάνονται οι εργαζόμενοι την έννοια της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού μέσα από την εμπειρία τους στις κοινωνικές δομές; Ποιες είναι οι ερμηνείες τους για την κατάσταση που βιώνουν τα ωφελούμενα άτομα; Που αποδίδουν τις αιτίες;
2. Ποια είναι η σχέση τους με τους ωφελούμενους; Υπάρχουν εντάσεις, συναισθήματα ή ακόμα και σχέσεις εξουσίας;
3. Ποιες είναι οι στάσεις και οι απόψεις των εργαζομένων για τις υπηρεσίες που προσφέρουν; Είναι οι υπηρεσίες αυτές μία ουσιαστική προσφορά για τα ωφελούμενα άτομα ή αποτελούν εντέλει μία χωρίς βάθος «πολιτική διαχείριση της ετερότητας» από το κράτος;

Η μελέτη διαρθρώνεται σε τρία κύρια μέρη. Στο πρώτο μέρος, γίνεται ανάλυση των ανθρωπολογικών και κοινωνιολογικών θεωριών που αφορούν τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό, προσφέροντας τις θεωρητικές βάσεις για την κατανόηση αυτών των κοινωνικών φαινομένων. Στο δεύτερο μέρος, εξετάζεται η ιστορική εξέλιξη των κοινωνικών πολιτικών στην Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ελλάδα, από την μεταπολεμική περίοδο μέχρι σήμερα, εστιάζοντας στις πολιτικές που εφαρμόστηκαν και τις εξελίξεις που παρατηρήθηκαν στον τομέα της κοινωνικής προστασίας. Στο τρίτο μέρος, η εργασία εστιάζει στην εθνογραφική έρευνα, εξετάζοντας τις βιωματικές πτυχές της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, τις αιτίες που τις προκαλούν και τις κοινωνικές δομές που εργάζονται για την καταπολέμησή τους, με έμφαση στο Κοινωνικό Παντοπωλείο Δήμου Πάργας και συμπληρωματικά στο Κέντρο Κοινότητας και στο πρόγραμμα «Βοήθεια στο Σπίτι».

Σκοπός και συμβολή της εργασίας

Η μελέτη επιχειρεί να φωτίσει αθέατες πτυχές της κοινωνικής πραγματικότητας στον Δήμο Πάργας, μιας περιοχής που στον δημόσιο και θεσμικό λόγο παρουσιάζεται συχνά ως ευημερούσα, χάρη στη σημαντική τουριστική της ανάπτυξη και τις εποχιακές ευκαιρίες απασχόλησης. Το κυρίαρχο αφήγημα κατασκευάζει την εικόνα ενός «πλούσιου δήμου», με επάρκεια σε πόρους και εισοδήματα, υποβαθμίζοντας ή αποσιωπώντας τις πραγματικές συνθήκες ζωής ενός σημαντικού τμήματος του πληθυσμού του.

Αυτή η εξιδανικευμένη εικόνα επισκιάζει τις πολυδιάστατες όψεις της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού που ενυπάρχουν τόσο σε αγροτικές κοινότητες όσο και σε τουριστικά αναπτυγμένες περιοχές του Δήμου. Οι αγροτικές ζώνες, που συνδέονται με χαμηλότερους δείκτες απασχόλησης και μειωμένη πρόσβαση σε βασικές υπηρεσίες, παραμένουν στο περιθώριο του πολιτικού ενδιαφέροντος, ενώ ακόμα και οι τουριστικές περιοχές –παρά την οικονομική τους άνθηση κατά τη θερινή περίοδο– συχνά χαρακτηρίζονται από εποχικότητα, εργασιακή επισφάλεια και κοινωνική ανισότητα.

Όπως επισημαίνεται στη βιβλιογραφία, η φτώχεια στις τουριστικές περιοχές της υπαίθρου παραμένει σε μεγάλο βαθμό αθέατη, λόγω της εστίασης του δημόσιου λόγου στην οικονομική δυναμική της τουριστικής βιομηχανίας. Το γεγονός ότι υπάρχει

δυναμική εργασιακής απασχόλησης το καλοκαίρι δεν αναιρεί τη διαρκή αβεβαιότητα και την έλλειψη βιώσιμων συνθηκών διαβίωσης κατά τους χειμερινούς μήνες, ιδίως για ομάδες όπως οι ηλικιωμένοι, οι μονογονεϊκές οικογένειες και οι επισφαλώς εργαζόμενοι/ες (Παπαδάκης, Κυβέλου, 2014: 1-25)

Παράλληλα, όπως επισημαίνουν οι Παπαδάκης και Κυβέλου, η απομάκρυνση από τα αστικά κέντρα, η δυσκολία πρόσβασης σε βασικές υποδομές (όπως μεταφορές, υγεία, εκπαίδευση) και το αραιοκατοικημένο περιβάλλον εντείνουν τον κοινωνικό αποκλεισμό, για τις αγροτικές και νησιωτικές περιοχές της Ελλάδας. (Παπαδάκης, Κυβέλου, 2014: 1-25). Παρότι, δεν υπάρχουν διαθέσιμοι δείκτες φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού για την περίπτωση του Δήμου Πάργας, αξίζει να αναφερθεί πως για το 2024 οι ωφελούμενοι του κοινωνικού παντοπωλείου ήταν 186 νοικοκυριά (384 άτομα), ενώ στο Κέντρο Κοινότητας οι ωφελούμενοι του Κοινωνικού εισοδήματος Αλληλεγγύης ήταν 220 νοικοκυριά (1026 άτομα).

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω και έπειτα από συστηματική ανασκόπηση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας, διαφαίνεται μία σαφής έλλειψη έρευνας σχετικά με τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό στις περιφερειακές περιοχές, συγκριτικά με τους αστικούς χώρους. Παράλληλα, οι περισσότερες μελέτες αφορούν κυρίως ποσοτικές έρευνες με έμφαση στην εξαγωγή δεικτών. Η συμβολή της παρούσας μελέτης έγκειται ακριβώς στο ότι παρέχει ένα εργαλείο κατανόησης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού μέσα από την καθημερινότητα των ίδιων των ανθρώπων, όπως διαμορφώνεται σε έναν περιφερειακό, μη μητροπολιτικό δήμο. Μια τέτοια οπτική είναι κρίσιμη για τον επαναπροσδιορισμό των κοινωνικών πολιτικών, ώστε να ανταποκρίνονται στις πραγματικές ανάγκες των τοπικών κοινωνιών.

Ανθρωπογεωγραφία της περιοχής

Ο Δήμος Πάργας είναι Δήμος της Περιφερειακής Ενότητας Πρέβεζας ο οποίος συστάθηκε το 2010 με το Πρόγραμμα «Καλλικράτης», από τη συνένωση των 2 Δήμων, της Πάργας και του Φαναρίου, οι οποίοι είχαν συσταθεί το 1997 με το Σχέδιο «Καποδίστριας» και αποτέλεσαν στη συνέχεια τις Δημοτικές Ενότητες του Δήμου. Έδρα του Δήμου είναι το Καναλλάκι και ιστορική έδρα, η Πάργα.

Η δημοτική ενότητα της Πάργας (μαζί με τα κοντινά χωριά Αγιάς, Ανθούσας, Αγιάς Κυριακής και Λιβαδαρίου) αποτελεί ένα σημαντικό τουριστικό θέρετρο παγκόσμιας απήχησης που προσελκύει κάθε χρόνο εκατομμύρια επισκέπτες. Η

οικονομία της στηρίζεται πρωτίστως στον τουρισμό γεγονός που την καθιστά πόλο έλξης όχι μόνο τουριστών αλλά και εργαζομένων καθώς εξασφαλίζει με σιγουριά τη δυνατότητα εργασίας για περίπου 5-6 μήνες του έτους. Ο πληθυσμός της δημοτικής ενότητας σύμφωνα με την τελευταία απογραφή είναι 4.453 μόνιμοι κάτοικοι (<https://pedepirus.gr/dimos-pargas/>).

Η δημοτική ενότητα Φαναρίου από την άλλη μεριά αποτελεί παραδοσιακά μια αγροτική και κτηνοτροφική περιοχή με μεγαλύτερη ανάπτυξη στα παραθαλάσσια μέρη της ενώ το υπόλοιπο ημιορεινό της τοπίο αποτελείται από πολλά μικρά γεωγραφικά και πληθυσμιακά χωριά με βασικό προσανατολισμό στον αγροτικό τομέα και στα οικοδομικά και κατασκευαστικά επαγγέλματα. Ο πληθυσμός της δημοτικής ενότητας σύμφωνα με την τελευταία απογραφή ανέρχεται στους 8.785 μόνιμους κατοίκους (<https://pedepirus.gr/dimos-pargas/>).

Οι διαφορές που παρουσιάζουν οι 2 δημοτικές ενότητες (Φαναρίου και Πάργας) στον οικονομικό και επαγγελματικό τομέα αποτυπώνονται και στις κοινωνικές δομές καθώς το μεγαλύτερο ποσοστό ωφελούμενων ατόμων προέρχεται από τη δημοτική ενότητα Φαναρίου και όχι της Πάργας. Πρέπει ωστόσο να ληφθεί υπόψη ότι πληθυσμιακά οι 2 ενότητες έχουν διαφορά περίπου τεσσάρων χιλιάδων κατοίκων με την ενότητα Φαναρίου να υπερέχει. Στο κοινωνικό παντοπωλείο από τα 186 ωφελούμενα νοικοκυριά για το έτος 2024, τα 35 προέρχονται από την περιοχή του παλιού δήμου Πάργας (Πάργα, Ανθούσα, Αγιά, Αγία Κυριακή και Λιβαδάρι).

Κοινωνικό Παντοπωλείο Δήμου Πάργας – Στοιχεία για τον πληθυσμό των ωφελούμενων

«Στο πλαίσιο λειτουργίας του Κοινωνικού Παντοπωλείου του Δήμου προβλέπονται βάσει του κανονισμού λειτουργίας τα εξής: Διανομή συσκευασμένων τροφίμων και ειδών παντοπωλείου, ειδών ατομικής υγιεινής και κατεψυγμένων προϊόντων. Διανομή ειδών ένδυσης και υπόδησης, ειδών οικιακού εξοπλισμού, παιχνιδιών κ.λπ. καινούριων ή «δεύτερο χέρι». Διανομή ειδών ψυχαγωγίας όπως βιβλία, cd - dvd, για την κάλυψη αναγκών μάθησης και πολιτισμού.

Τα παρεχόμενα είδη του Κοινωνικού Παντοπωλείου προέρχονται κυρίως από δωρεές και χορηγίες και, εφόσον διαπιστώνεται ανεπάρκεια ειδών, είναι δυνατή η

προμήθειά τους είτε δαπάνη του Δήμου είτε μέσω του κονδυλίου ΕΣΠΑ(απλοποιημένο κόστος) για την αγορά προϊόντων. Τα είδη παρέχονται εντελώς δωρεάν. Οι ποσότητες των προϊόντων που θα προσφέρονται στους δικαιούχους καθώς και η συχνότητα παροχής τους, καθορίζονται με απόφαση του εκάστοτε Αντιδημάρχου, λαμβάνοντας υπόψη τις υπάρχουσες ποσότητες και είδη των προϊόντων σε συνδυασμό με τον αριθμό των αιτούντων – δυνητικών δικαιούχων του Κοινωνικού Παντοπωλείου. Τα προϊόντα του Κοινωνικού Παντοπωλείου εξασφαλίζονται από χορηγίες, δωρεές κλπ. από επιχειρήσεις που εμπορεύονται τα είδη που αυτό διαθέτει. Παράλληλα το Κοινωνικό Παντοπωλείο δέχεται συνεισφορές πολιτών και συλλογικών οργάνων (σχολεία, σύλλογοι κλπ.)» (<https://dimospargas.gr/>)

Για την εξασφάλιση σταθερή μηνιαίας διανομής τροφίμων και άλλων ειδών έχει αναπτυχθεί στο κοινωνικό παντοπωλείο ένα δίκτυο χορηγών το οποίο ανά τακτά χρονικά διαστήματα τροφοδοτεί τη δομή με τρόφιμα και είδη πρώτης ανάγκης. Έχει αξιοποιηθεί σε μεγάλο βαθμό το τοπικό δίκτυο και κυρίως οι μεγάλες αλυσίδες τροφίμων και μικρότερα σούπερ μάρκετ, ξενοδοχεία, φούρνοι, εστιατόρια, κ.α ενώ πραγματοποιούνται σταθερά χορηγίες από μεγάλες επώνυμες εταιρίες τροφίμων και άλλων ειδών. Για τη διασφάλιση μεγαλύτερων ποσοτήτων το κοινωνικό παντοπωλείο έχει προβεί σε διάφορες δράσεις όπως συνεργασίες με συλλόγους και σχολεία ή πραγματοποίηση εκδηλώσεων με στόχο τη συλλογή τροφίμων. Σε περίπτωση που οι ποσότητες των δωρεών δεν επαρκούν για την πραγματοποίηση διανομής, γίνεται αίτημα στην οικονομική υπηρεσία του Δήμου για την αξιοποίηση του ευρωπαϊκού κονδυλίου και πραγματοποιείται αγορά προϊόντων από τοπικά καταστήματα.

Δικαιούχοι του Κοινωνικού Παντοπωλείου

Σύμφωνα με τον επικαιροποιημένο οδηγό εφαρμογής και λειτουργίας των δομών παροχής βασικών αναγκών (2023), «ωφελούμενοι των υπηρεσιών που παρέχουν οι δομές παροχής βασικών αγαθών είναι άτομα/νοικοκυριά που διαμένουν στον Δήμο που λειτουργεί η δομή, τα οποία βάσει κριτηρίων και σχετικών αποδεικτικών στοιχείων του εκάστοτε δήμου, διαβιούν σε συνθήκες ακραίας φτώχειας ή διατρέχουν κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού (π.χ. ωφελούμενοι του Προγράμματος Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα, ωφελούμενοι της ΕΣΒΥΣ(πρώην ΤΕΒΑ), ανασφάλιστα άτομα με πολύ χαμηλό ετήσιο εισόδημα, κλπ.), καθώς και οι νόμιμα διαμένοντες μετανάστες και οι δικαιούχοι/αιτούντες διεθνούς και προσωρινής

προστασίας» (Οδηγός Εφαρμογής και Λειτουργίας των Δομών Παροχής Βασικών Αναγκών 2023).

Ακολουθώντας αντίστοιχα τον κανονισμό λειτουργίας του Κοινωνικού Παντοπωλείου Δήμου Πάργας και αναφορικά με τα κριτήρια ένταξης σε αυτό, αναγράφεται ότι : «στο πρόγραμμα του Κοινωνικού Παντοπωλείου έχουν δικαίωμα συμμετοχής, άτομα που διαβιούν κάτω από το όριο της φτώχειας (όπως αυτό ορίζεται από την ΕΛΣΤΑΤ, σύμφωνα με την έρευνα εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών 2015- περίοδος αναφοράς 2014) ήτοι :

-άτομα (μονομελή νοικοκυριά) με εισόδημα το οποίο ανέρχεται στο ποσό των 5.000 ευρώ ετησίως

-νοικοκυριά με δύο άτομα με εισόδημα το οποίο ανέρχεται σε 6.500 ευρώ ετησίως

-νοικοκυριά με τρία άτομα το εισόδημα το οποίο ανέρχεται σε 7.500 ευρώ ετησίως

-νοικοκυριά με τέσσερα άτομα με εισόδημα το οποίο ανέρχεται σε 8.500 ευρώ ετησίως

-νοικοκυριά με πέντε άτομα και άνω με εισόδημα το οποίο ανέρχεται σε 9.500 ευρώ ετησίως

Υπογραμμίζεται ότι λαμβάνεται πέραν του εισοδήματος υπόψιν:

- σε περίπτωση ατόμου με αναπηρία 67% και άνω προσαύξηση 10% στα παραπάνω ποσά.

-σε περίπτωση ενοικίου, αφαιρείται από το δηλωθέν εισόδημα το ποσό των 100 ευρώ ανά μήνα, εφόσον δεν υπάρχουν άλλα ακίνητα.

-για οφειλέτες δανείου α΄ κατοικίας, αφαιρείται από το δηλωθέν εισόδημα το ποσό των 100 ευρώ ανά μήνα, εφόσον το δάνειο καταβάλλεται, δεν υπάρχουν άλλα ακίνητα και διαμένουν στη συγκεκριμένη κατοικία.

Ως προϋπόθεση ένταξης στο πρόγραμμα του Κοινωνικού Παντοπωλείου, ακολουθούνται επίσης κριτήρια τα οποία ορίζει ο Δήμος, σε συνεργασία με την Διεύθυνση Κοινωνικής Προστασίας, Παιδείας και Πολιτισμού , ανάλογα με τη δυναμικότητα και τις δυνατότητές του. Τα κριτήρια είναι τα εξής:

α) Εντοπιότητα

- Έλληνες πολίτες δημότες ή κάτοικοι του Δήμου μας

- Ομογενείς δημότες ή κάτοικοι του Δήμου μας Αλλοδαποί που κατοικούν στο Δήμο μας και

διαθέτουν άδεια παραμονής

β) εργασιακή κατάσταση του ατόμου ή του νοικοκυριού

γ) άστεγοι

δ) Άτομα με Ειδικές Ανάγκες ή με αναπηρία 67% και άνω

Άτομα που δεν είναι δημότες ή κάτοικοι του Δήμου Πάργας δεν θα γίνονται αποδεκτά και οι αιτήσεις τους θα απορρίπτονται. Οι πηγές εισοδήματος και τα περιουσιακά στοιχεία του ατόμου ή των μελών της οικογένειας θα πρέπει να αποδεικνύουν τις συνθήκες διαβίωσης κάτω από το όριο της φτώχειας . Οι ωφελούμενοι θα επανεξετάζονται τουλάχιστον κάθε έτος σε ότι αφορά στις προϋποθέσεις ένταξής τους προκειμένου να διαπιστωθεί πιθανή αλλαγή στην κοινωνικο-οικονομική τους κατάσταση» (Κανονισμός Λειτουργίας Κοινωνικού Παντοπωλείου 2018).

Πλήθος και Τύπος Ωφελούμενων

Κατά το έτος 2024, το Κοινωνικό Παντοπωλείο εξυπηρέτησε συνολικά 384 άτομα, εκ των οποίων 186 χαρακτηρίζονται ως άμεσοι ωφελούμενοι (άτομα που πραγματοποίησαν την αίτηση) και 198 ως έμμεσοι (εξαρτώμενα-φιλοξενούμενα μέλη του αιτούντα). Ακολουθώντας τις θεσμικές κατηγοριοποιήσεις παρατηρούμε τα εξής στοιχεία:

Κατηγορία	Αριθμός
Συνταξιούχοι	104
Εργαζόμενοι	48
Άνεργοι έως 1 έτος	16
Μακροχρόνια άνεργοι	17
Αυτοαπασχολούμενοι	9
Δικαιούχοι Ελάχιστου Εγγυημένου Εισοδήματος	3
Άτομα με αναπηρία	38
Άτομα με ψυχική νόσο	3
Μετανάστες (οικογένειες)	26
Μονογονεϊκές οικογένειες	19
Άνω των 65 ετών	116

Η έντονη παρουσία συνταξιούχων και ηλικιωμένων καταδεικνύει πως η οικονομική δυσχέρεια επηρεάζει σημαντικά τις μεγαλύτερες ηλικίες, ενώ ταυτόχρονα επιβεβαιώνεται η ανάγκη στήριξης ατόμων με αναπηρία και μεταναστών που βιώνουν πολλαπλές μορφές κοινωνικού αποκλεισμού.

Κατανομή ανά φύλο

Η ανάλυση του φύλου δείχνει ελαφρά υπεροχή των γυναικών, με ποσοστό περίπου 55% επί του συνόλου, έναντι 45% ανδρών.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα:

Κατηγορία	Γυναίκες	Άνδρες	Σύνολο
Συνταξιούχοι	63	41	104
Άτομα με αναπηρία	23	15	38
Σύνολο ωφελούμενων	211	173	384

Το στοιχείο αυτό επιβεβαιώνει τη γενικότερη κοινωνική τάση που θέλει τις γυναίκες να αποτελούν συχνότερα δικαιούχους κοινωνικής προστασίας, λόγω αυξημένων αναγκών στήριξης και χαμηλότερων μέσων εισοδημάτων.

Ηλικιακή κατανομή

Η πλειονότητα των ωφελούμενων εντοπίζεται στις ηλικίες 40 έως 59 ετών καθώς και στους άνω των 65 ετών που οι περισσότεροι/ες είναι χαμηλοσυνταξιούχοι.

Αναλυτικότερα:

Ηλικιακή ομάδα	Αριθμός (περίπου)	Σχόλιο
18–29	χαμηλός αριθμός	κυρίως νέοι άνεργοι & μετανάστες
30–39	μέτριος αριθμός	κυρίως εργαζόμενοι & αυτοαπασχολούμενοι
40–49	υψηλός αριθμός	εργαζόμενοι & άτομα με αναπηρία
50–59	υψηλός αριθμός	συνταξιούχοι & άνεργοι
60–65	μέτριος αριθμός	μεγαλύτερης ηλικίας
Άνω των 65	Πολύ υψηλός αριθμός	κυρίως συνταξιούχοι

Η ηλικιακή αυτή διαστρωμάτωση καταδεικνύει ότι οι μεσήλικες και οι ηλικιωμένοι αποτελούν τις πιο ευάλωτες κοινωνικές ομάδες στην περιοχή.

Εκπαιδευτικό επίπεδο

Η ανάλυση του μορφωτικού επιπέδου των ωφελούμενων δείχνει τα εξής:

Εκπαιδευτικό επίπεδο	Αριθμός	Σχόλιο
Χωρίς εκπαίδευση	28	12,8%
Στοιχειώδη/Πρωτοβάθμια	155	70,7%
Μέση/Δευτεροβάθμια	103	47%
Ανώτατη/Τριτοβάθμια	4	1,8%
Άγνωστο	94	—

Πέρα από τις στατιστικές

Λαμβάνοντας υπόψη όσα θεσμικά απαιτούνται για την ένταξη στο πρόγραμμα του κοινωνικού παντοπωλείου δηλαδή το ετήσιο εισόδημά , η εντοπιότητα, η εργασιακή κατάσταση, η ύπαρξη ή όχι αναπηρίας, ενοικίου και δανείου, κ.α, από νωρίς αντιλήφθηκα πως όσο και να κάνουν προσπάθεια οι κρατικοί φορείς να κατανοήσουν και να μετρήσουν τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό μέσω των δικαιολογητικών εγγράφων, πέφτουν σε συνεχόμενα ατοπήματα, καθώς τα εισοδηματικά κριτήρια, τα οποία θέτουν αριθμητικά όρια, αποτελούν τα πιο ισχυρά κριτήρια ένταξης ή μη στις υπηρεσίες του κοινωνικού παντοπωλείου.

Μια τέτοια προσέγγιση είναι ασφαλώς μονοδιάστατη και δεν επιτρέπει να δούμε πίσω από τις στατιστικές και τους αριθμούς. Πώς μπορεί ένας ηλικιωμένος με 5000 ευρώ ετήσιο εισόδημα να θεωρείται φτωχός και να λαμβάνει τρόφιμα ενώ ένας άλλος με 5100 να αποκλείεται από τις υπηρεσίες του παντοπωλείου; Πώς γίνεται ένα ΑΜΕΑ άνεργο άτομο που λαμβάνει αναπηρικό επίδομα πεντακοσίων ευρώ να θεωρείται οικονομικά ανεξάρτητο και να μην εντάσσεται στο πρόγραμμα του παντοπωλείου; Πώς γίνεται μία δομή που συγκροτήθηκε για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού να δημιουργεί αποκλεισμούς;

Αυτή η στατική προσέγγιση έφερε πολλές φορές στο προσκήνιο συζητήσεις, προβληματισμούς και συγκρούσεις ενίοτε, με τους/τις συναδέλφους κυρίως αναφορικά με το ποιοι έχουν πραγματικά ανάγκη να λάβουν τρόφιμα και κατά πόσον μπορεί να

εξυπηρετηθεί από το κοινωνικό παντοπωλείο ένας μεγάλος αριθμός ωφελούμενων, μιας και η δομή χρηματοδοτείται κυρίως από χορηγίες, δωρεές και από ένα σχετικά χαμηλό κονδύλι του ΕΣΠΑ. Οι συζητήσεις αυτές λάμβαναν μεγαλύτερες διαστάσεις στις συνεδριάσεις της Επιτροπής διαχείρισης και αξιολόγησης του Κοινωνικού Παντοπωλείου όπου τα εμπλεκόμενα μέλη καλούνταν να αποφασίσουν για την ένταξη ή όχι κάποιου/ας αιτούντα/σας στις υπηρεσίες της δομής.

Η επιτροπή διαχείρισης αποτελεί τον κύριο μηχανισμό διαμόρφωσης της κοινωνικής πολιτικής του κοινωνικού παντοπωλείου καθώς:

α) Εποπτεύει τη λειτουργία του Δημοτικού Κοινωνικού Παντοπωλείου.

β) Καθορίζει τους δικαιούχους των υπηρεσιών του Δημοτικού Κοινωνικού Παντοπωλείου, σύμφωνα με τις διατάξεις του παρόντος κανονισμού.

γ) Μεριμνά για τον συνεχή έλεγχο της ποιότητας, της υγιεινής και της καλής κατάστασης των προϊόντων του Δημοτικού Κοινωνικού Παντοπωλείου, με τη συνδρομή ειδικού επιστημονικού προσωπικού.

δ) Συντάσσει και παρουσιάζει ανά εξάμηνο στην Οικονομική Επιτροπή του Δήμου έκθεση πεπραγμένων και διαχειριστικό απολογισμό του Δημοτικού Κοινωνικού Παντοπωλείου. Η Οικονομική Επιτροπή εγκρίνει με απόφασή της τον διαχειριστικό απολογισμό. Η σχετική απόφαση αναρτάται στην ιστοσελίδα του Δήμου.

ε) Διερευνά, αλληλογραφεί και έρχεται σε επαφή με επιχειρήσεις και ιδιώτες με σκοπό να εξασφαλίσει όσο το δυνατόν περισσότερες και μεγαλύτερες δωρεές προϊόντων.

στ) Ασκεί κάθε άλλη αρμοδιότητα που αναφέρεται στον παρόντα κανονισμό» (Κανονισμός Λειτουργίας Κοινωνικού Παντοπωλείου Δήμου Πάργας,2018)

Αποτελείται από τα εξής μέλη :

«Πρόεδρος της Επιτροπής Διαχείρισης είναι ο Δήμαρχος Πάργας ή ο οριζόμενος από αυτόν αντιδήμαρχος ή εντεταλμένος δημοτικός σύμβουλος. Μέλη της Επιτροπής Διαχείρισης είναι Δημοτικοί Σύμβουλοι που προκύπτουν αναλογικά με την δύναμη των δημοτικών παρατάξεων του Δημοτικού Συμβουλίου, δηλαδή:

- Δύο (2) δημοτικοί σύμβουλοι με τους αναπληρωτές τους από την πλειοψηφία του Δημοτικού Συμβουλίου.

- Ένας (1) δημοτικός σύμβουλος με τον αναπληρωτή του από την μείζονα μειοψηφία του Δημοτικού Συμβουλίου.

- Ένας (1) δημοτικός σύμβουλος με τον αναπληρωτή του από τις υπόλοιπες παρατάξεις της μειοψηφίας αν υπάρχουν. Αν δεν υπάρχουν άλλες παρατάξεις μειοψηφίας το μέλος αυτό προτείνεται από την μείζονα μειοψηφία.

Στην επιτροπή συμμετέχουν επίσης (χωρίς δικαίωμα ψήφου) και οι κάτωθι που εκ των πραγμάτων θα γνωρίζουν καλύτερα τα προβλήματα και τις ανάγκες του Δημοτικού Κοινωνικού Παντοπωλείου και θα ενημερώνουν και θα εισηγούνται θέματα που άπτονται της λειτουργίας του:

- Ο/Η υπάλληλος της ομάδας διοίκησης και παρακολούθησης του έργου του Κοινωνικού Παντοπωλείου.

- Ο Διοικητικός υπάλληλος του Κοινωνικού Παντοπωλείου» (Κανονισμός Λειτουργίας Κοινωνικού Παντοπωλείου Δήμου Πάργας, 2018).

Η διαδικασία της συνεδρίασης ορίζεται στον κανονισμό λειτουργίας ως εξής:

«Η επιτροπή Διαχείρισης συνεδριάζει ύστερα από πρόσκληση του Προέδρου της τουλάχιστον μία φορά το μήνα στο δημοτικό κατάστημα της έδρας του Δήμου ή στην έδρα του Δημοτικού Κοινωνικού Παντοπωλείου. Στην πρόσκληση αναφέρονται τα θέματα της ημερήσιας διάταξης. Η πρόσκληση επιδίδεται ή γνωστοποιείται στα μέλη της Επιτροπής τρεις (3) τουλάχιστον πλήρεις ημέρες πριν από την ημέρα που ορίζεται για τη συνεδρίαση. Σε επείγουσες περιπτώσεις, η πρόσκληση αυτή μπορεί να επιδοθεί ή να γνωστοποιηθεί στα μέλη την ημέρα της συνεδρίασης. Η Επιτροπή έχει απαρτία εφόσον τα μέλη με δικαίωμα ψήφου που είναι παρόντα είναι περισσότερα από αυτά που με δικαίωμα ψήφου απουσιάζουν και αποφασίζει για κάθε θέμα με την σχετική πλειοψηφία των παρόντων. Σε περίπτωση ισοψηφίας επικρατεί η ψήφος του Προέδρου. Οι συνεδριάσεις της Επιτροπής Διαχείρισης είναι δημόσιες, εκτός των περιπτώσεων όπου συζητούνται θέματα αξιολόγησης ή επιλογής που άπτονται προσωπικών δεδομένων των δικαιούχων, οπότε αυτές διεξάγονται υποχρεωτικά κλεισμένων των θυρών. Για τα λοιπά θέματα, όσον αφορά την λειτουργία της

Επιτροπής και τη διεξαγωγή των συνεδριάσεων, εφαρμόζονται αναλόγως οι σχετικές διατάξεις του Ν.3852/2010 (ΦΕΚ Α'87), του Δημοτικού Κώδικα (Ν.3463/2006, ΦΕΚ Α'114) και του Κώδικα Διοικητικής Διαδικασίας (Ν.2690/1999, ΦΕΚ Α'45).

Η Επιτροπή, δια του Προέδρου της, δύναται να καλεί στις συνεδριάσεις δημοτικούς υπαλλήλους, λοιπούς αιρετούς εκπροσώπους του Δήμου, δωρητές και χορηγούς του Δημοτικού Κοινωνικού Παντοπωλείου ή ιδιώτες για να της δώσουν πληροφορίες σχετικές με τα θέματα που συζητούνται. Η παρουσία των καλούμενων δημοτικών υπαλλήλων είναι υποχρεωτική.

Με απόφαση του Δημάρχου ορίζεται υπάλληλος για την γραμματειακή υποστήριξη της Επιτροπής και την τήρηση του πρακτικού των συνεδριάσεων». (Κανονισμός λειτουργίας Κοινωνικού Παντοπωλείου Δήμου Πάργας, 2018).

Οι συνεδριάσεις των επιτροπών αποτελούν τα πιο σημαντικά πεδία συζητήσεων και πολιτικής καθώς όλοι/ες οι εμπλεκόμενοι λαμβάνουμε τις τελικές αποφάσεις για την ένταξη ή μη ενός ατόμου στο πρόγραμμα του κοινωνικού παντοπωλείου. Η διαδικασία γίνεται ακόμα πιο δύσκολη, καθώς οι εμπλεκόμενοι της επιτροπής γνωρίζονται τις περισσότερες φορές με τους αιτούντες και το γεγονός αυτό οδηγεί πολύ συχνά σε αβάσιμες υποκειμενικές εκτιμήσεις που στηρίζονται σε προσωπικά συναισθήματα, στάσεις και αντιλήψεις. Έτσι δημιουργούνται κατηγοριοποιήσεις «πολύ» φτωχών, «μέτρια» φτωχών, «λίγο» «φτωχών», «τεμπέληδων», «ψευτών», κ.α που άλλοτε αξίζει να ωφεληθούν από τις υπηρεσίες του παντοπωλείου και άλλοτε όχι.

Παράλληλα με τους επίσημους μηχανισμούς αξιολόγησης, όπως οι επιτροπές διαχείρισης εντός του κοινωνικού παντοπωλείου, υφίσταται και ένα άτυπο, εξωθεσμικό πλαίσιο κοινωνικής αξιολόγησης που εκκινεί από την ίδια την τοπική κοινότητα. Τα μέλη της, είτε ως πολίτες, είτε ως επιχειρηματικοί και κοινωνικοί φορείς, συχνά εκφέρουν απόψεις για τους δικαιούχους και για τη νομιμότητα της παρεχόμενης βοήθειας, στηριζόμενοι σε προσωπικές εκτιμήσεις και στερεοτυπικές αντιλήψεις. Αυτού του είδους η «λαϊκή αξιολόγηση» δεν είναι ουδέτερη. Επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο λειτουργίας της δομής, είτε μέσω της φανεράς ή σιωπηλής άρνησης υποστήριξης (χορηγίες τροφίμων ή υπηρεσιών), είτε μέσω της δημιουργίας στάσεων ως προς το ποιοι θεωρούνται «άξιοι» ή «ανάξιοι» ωφελούμενοι. Χαρακτηριστικά, σε μία συζήτηση με μία επιχειρηματία στο Καναλλάκι για το ενδεχόμενο χορηγίας στο κοινωνικό παντοπωλείο, η απάντηση της ήταν η εξής: «Σιγά μη βοηθήσω! Είδα ποιοι

έρχονται και παίρνουν. Κανένας τους δεν έχει ανάγκη. Αλβανοί και τεμπέληδες είναι οι περισσότεροι. Εγώ ξέρω ποιοι έχουν ανάγκη και τους δίνω μόνη μου»! Τέτοιου τύπου στάσεις και αντιλήψεις δεν αποτελούν μεμονωμένο φαινόμενο, αλλά έχουν παρατηρηθεί επανειλημμένως στο πλαίσιο της λειτουργίας του κοινωνικού παντοπωλείου.

Μέσα στο πλαίσιο των ευρύτερων κοινωνικών και θεσμικών συζητήσεων για τους «άλλους», απουσία των ίδιων των υποκειμένων, επιχείρησα μέσα από την παρούσα έρευνα να δοθεί φωνή στους ίδιους τους ανθρώπους που βιώνουν τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Η πρόθεση αυτή εδράζεται στην ανάγκη υπέρβασης των στατικών και των κατηγοριοποιητικών προσεγγίσεων που κατατάσσουν αυθαίρετα τα άτομα σε άξιους ή ανάξιους ωφελούμενους του κοινωνικού παντοπωλείου, αποκλειστικά με βάση ποσοτικούς δείκτες ή στερεοτυπικές αντιλήψεις.

Παράλληλα, θεώρησα εξίσου κρίσιμο να συμπεριληφθούν οι φωνές των εργαζομένων των κοινωνικών δομών, ως άμεσα εμπλεκόμενων στην εφαρμογή των πολιτικών καταπολέμησης της φτώχειας και του αποκλεισμού. Μέσα από την καταγραφή των εμπειριών και των αφηγήσεών τους, επιδίωξα να κατανοήσω πώς οι ίδιοι αντιλαμβάνονται τα φαινόμενα αυτά, καθώς και ποιες είναι οι σχέσεις που διαμορφώνονται με τους ωφελούμενους στο πεδίο της καθημερινής πρακτικής.

Κεφάλαιο 1: Ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της φτώχειας

Το φαινόμενο της φτώχειας είναι πολυδιάστατο και πολύπλοκο. Ως έννοια με αρνητικό πρόσημο, η φτώχεια αποτελεί συνθήκη δύσκολη και πολλές φορές αβάσταχτη για τα άτομα που τη βιώνουν καθώς δημιουργεί κοινωνικούς αποκλεισμούς, ανισότητες, περιορισμούς σε προσωπικές και επαγγελματικές ευκαιρίες ενώ παράλληλα απεικονίζει τις αποτυχίες των εκάστοτε οικονομικών συστημάτων και των πολιτικών δράσεων (Μπαλούρδος, 2013: 1).

Η θεωρητική σκέψη γύρω από τη φτώχεια, τους ορισμούς της, τα αίτια της και τους τρόπους αντιμετώπισης ή μείωσης της, έχει απασχολήσει πολλούς επιστημονικούς κλάδους (κοινωνιολογία, οικονομία, ανθρωπολογία, πολιτική επιστήμη, ψυχολογία, γεωγραφία, ιστορία κ.α.) ενώ παράλληλα έχει αποτελέσει αντικείμενο ιδεολογικοπολιτικής αντιπαράθεσης (Καραμεσίνη, 2004: 401).

Σε γενικές γραμμές, είναι εξαιρετικά δύσκολο να διατυπωθεί ένας κοινά αποδεκτός ορισμός της φτώχειας. Στις μέρες μας υπάρχει γενική συναίνεση ότι η φτώχεια πρέπει να αντιμετωπίζεται και να εξετάζεται ως έννοια μέσα στο ιδιαίτερο κοινωνικό, πολιτισμικό και ιστορικό της πλαίσιο και στο ότι οι πολιτικές που εφαρμόζονται και οι επιπτώσεις τους, διαφέρουν κάθε φορά σύμφωνα με τον τρόπο που η φτώχεια ορίζεται (Μπαλούρδος, 2013: 3). Υπό αυτή την έννοια, η κοινωνική και πολιτική σημασία της φτώχειας μεταβάλλεται συνεχώς (Procacci, 1996: 37).

Αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός πως κάθε περίοδος της ανθρώπινης ιστορίας χαρακτηρίζεται από την παρουσία φτωχών. Καθώς όμως οι κοινωνίες εξελίσσονται και οι κοινωνικές σχέσεις μετασχηματίζονται μέσα στο χώρο και στο χρόνο, έτσι και η έννοια της φτώχειας μεταβάλλεται σημασιολογικά (Procacci, 1996: 37).

Στις προ-νεωτερικές κοινωνίες η ανέχεια και η εξαθλίωση αποτελούσε καθημερινότητα για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού (Clerk, 1995: 14), στις δυτικές κοινωνίες του 18ου αιώνα η επαιτεία και η αλητεία αποτελούσαν συνήθη φαινόμενα, με τη φτώχεια να αντιμετωπίζεται ως παρέκκλιση που βασίζεται στις ατομικές επιλογές (Merrien, 1996: 124), ενώ κατά τη διάρκεια του 19^{ου} και ως τις αρχές

του 20ου αιώνα η φτώχεια αποτελεί μάλιστα της εποχής υπό τη μορφή της εξαθλίωσης (paupérisme) των εργατικών τάξεων (Merrien, 1996: 125).

Ο θεωρητικός λόγος για τη φτώχεια τον τελευταίο αιώνα έχει λάβει εκρηκτικές διαστάσεις, αναδεικνύοντας την πολυπλοκότητα και τις εκτενείς όψεις του φαινομένου. Η επιρροή που άσκησε ο ανθρωπολογικός λόγος στην ιστορία και την κοινωνιολογία με την εμφάνιση νέων επιστημονικών αντικειμένων (κοινωνιολογία της φτώχειας, ανθρωπολογία της επαιτείας, κ.α.), η ανάλυση νέων θεωρητικών ρευμάτων (π.χ. μεταμοντερνισμός κ.ά.) και τέλος οι προβληματισμοί που γεννήθηκαν εξαιτίας των παγκόσμιων οικονομικών κρίσεων από τις οποίες δοκιμάστηκαν οι κοινωνίες, οδήγησαν στην ανάπτυξη της θεωρητικής σκέψης για τη φτώχεια και το κοινωνικό περιθώριο (Κούζας, 2017: 155).

Οι νέες θεωρίες απέδωσαν νέες οπτικές πάνω στο ζήτημα της φτώχειας και κατάφεραν να καλύψουν το κενό που άφησαν παλαιότερες έρευνες οι οποίες παρουσίαζαν ελλείψεις στοιχείων και ανακρίβειες που ήταν κατά κύριο λόγο εμποτισμένες από τις κυρίαρχες αντιλήψεις για το φτωχό πληθυσμό και τις εκάστοτε πολιτικές αντιμετώπισής του, χωρίς να εστιάζουν στα βιώματα και τις συνθήκες διαβίωσης των φτωχών (Beaudoin, 2007: 15).

Η διαρκώς μεταβαλλόμενη σημασία του όρου καθιστά μία ιστορική αναδρομή πάνω στις προσεγγίσεις της φτώχειας ένα δύσκολο έως αδύνατο εγχείρημα. Για να ανακαλυφθούν όψεις και να προσεγγιστούν διαστάσεις της φτώχειας και μετέπειτα του κοινωνικού αποκλεισμού στο παρόν, θα εξεταστούν συνοπτικά ορισμένες κοινωνιολογικές και ανθρωπολογικές θεωρίες που αναπτύχθηκαν τον τελευταίο αιώνα στη μελέτη της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Πρόκειται για θεωρίες που προσέφεραν πολλαπλές αναγνώσεις στα φαινόμενα αυτά, εστιάζοντας στη βιωμένη εμπειρία των υποκειμένων, καθώς και στους κοινωνικούς παράγοντες και τις αλληλεπιδράσεις στις οποίες υφίστανται.

Αρχές 20ου αιώνα: Μια διαφορετική οπτική για τη φτώχεια

Δύο κοινωνιολογικές έρευνες που θα διεξαχθούν την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα θα αποτελέσουν τομή στη μελέτη των φτωχών πληθυσμών. Οι μελέτες των Charles Booth και Seebohm Rowntree αμφισβήτησαν τη μέχρι τότε αντίληψη ότι η φτώχεια οφείλεται αποκλειστικά σε προσωπικές αδυναμίες, εισάγοντας μια θεώρηση

που ανέδειξε τον ρόλο των κοινωνικοοικονομικών παραγόντων. Οι έρευνές τους αποτέλεσαν τη βάση για τις πρώτες μορφές κοινωνικής πολιτικής.

Ο Charles Booth στο έργο του *Life and Labour of the people of London* θα εισάγει νέες μεθοδολογίες στην προσέγγιση του φαινομένου της φτώχειας στηριζόμενος στη συστηματική έρευνα με συμμετοχική παρατήρηση και συνεντεύξεις (Κούζας, 2017: 116).

Ο Booth διαχώρισε το έργο του σε τρεις ενότητες: φτώχεια, βιομηχανία και θρησκευτική επιρροή. Με την έρευνά του προσέφερε μία σημαντική παρουσίαση της ζωής των φτωχών, εργατικών και περιθωριοποιημένων τάξεων του Λονδίνου στα τέλη του 19ου αιώνα εξετάζοντας την καθημερινή ζωή, τις συνήθειες, τις εργασιακές και βιομηχανικές συνθήκες, τις επιπτώσεις της ανεργίας, τη μετανάστευση καθώς και άλλα ζητήματα όπως οι θρησκευτικές γιορτές ή οι παράνομες δραστηριότητες (Κούζας, 2017: 116).

Ο Booth εισήγαγε για πρώτη φορά την έννοια της «γραμμής της φτώχειας», η οποία κατατάσσει κάποιον στην κατώτερη τάξη των φτωχών και παρότι υπήρξε συντηρητικός, πρότεινε την ιδέα συνταξιοδότησης των απόρων ως αποτρεπτικό μέσο πιθανής κοινωνικής έκρηξης (Κούζας, 2017: 116).

Πρέπει να επισημανθεί πως η πρωτοτυπία του Booth υπήρξε η προσπάθεια να εξετάσει περισσότερο τις κοινωνικές διαστάσεις των χαρακτηριστικών της φτώχειας και με αυτόν τον τρόπο να ξεφύγει από την ηθική διάσταση της εργασίας των προηγούμενων χρόνων. Απέδιδε κατά κύριο λόγο στον καταμερισμό και γενικότερα στην αγορά εργασίας τα βασικά αίτια της φτώχειας και της εξαθλίωσης (Κούζας, 2017: 116-117).

Ακολουθώντας, το υπόδειγμα του Booth, ο S. Rowntree το 1901 εξέτασε τις συνθήκες ζωής των φτωχών στο York της Αγγλίας προσφέροντας μία διαφορετική προσέγγιση στην αντίληψη της φτώχειας που αποτέλεσε ορόσημο για την κοινωνική έρευνα ενώ παράλληλα καθιέρωσε και τον ίδιο ως έναν από τους θεμελιωτές της εμπειρικής κοινωνιολογίας (Κούζας, 2017: 117).

Συγκριτικά με τον Booth, ο Rowntree αντιμετώπισε τη φτώχεια ως ένα δυναμικό φαινόμενο και προσδιόρισε τις ελάχιστες ποσότητες διατροφής, ένδυσης και θέρμανσης που εξασφάλιζαν την ανθρώπινη ζωή (Μπαλούρδος, 1991: 101). Σύμφωνα

με τον Μπαλούρδο «ήταν ο πρώτος που μελέτησε και χρησιμοποίησε την απόλυτη μέθοδο εκτίμησης της φτώχειας» (Μπαλούρδος, 1991: 102). Ερευνώντας ένα μεγάλο δείγμα 46000 ατόμων υπολόγισε πως το 26,84% του δείγματος ζούσε κάτω από το όριο της φτώχειας ενώ ένα ακόμα μεγάλο ποσοστό εργαζομένων, βρισκόταν υπό την απειλή φτώχειας παρότι εργαζόταν (Κούζας, 2017: 117).

Ο Rowntree όρισε τη φτώχεια ως ανεπάρκεια εισοδημάτων που εξασφαλίζουν τη στοιχειώδη υλική ζωή ενώ παράλληλα έθεσε το ζήτημα της δυνατότητας πρόσβασης σε υπηρεσίες (Μπαλούρδος, 1991: 101-102). Διατηρώντας όπως ο Booth τη γραμμή της φτώχειας προχώρησε στο διαχωρισμό της φτώχειας σε πρωτεύουσα και δευτερεύουσα. Ως πρωτεύουσα χαρακτηρίζει τη στέρηση των βασικών (πρώτων) αναγκών ενώ ως δευτερεύουσα την κατάσταση που ένα νοικοκυριό έχει τα εισοδήματα για την κάλυψη των βασικών αναγκών αλλά παρόλα αυτά αντιμετωπίζει σοβαρές δυσκολίες στο επίπεδο διαβίωσης του (Μπαλούρδος, 1991: 102).

Οι έρευνες του Rowntree προκάλεσαν έντονα την κοινή γνώμη και κινητοποίησαν την πολιτική ηγεσία η οποία θέσπισε αρκετά μέτρα κοινωνικής πολιτικής με στόχο τη μείωση της φτώχειας (Κούζας, 2017: 117). Η πρωτοτυπία του έγκειται στο γεγονός πως αναζήτησε κοινωνικές αιτίες που σχετίζονται με τη φτώχεια όπως το επίπεδο εκπαίδευσης, η στενότητα του χώρου, το ανθυγιεινό περιβάλλον, η μονότονη και σκληρή εργασία, κ.ά. και με αυτόν τον τρόπο απομακρύνεται από τις κυρίαρχες μέχρι τότε αντιλήψεις περί αμοραλισμού των φτωχών.

Οι έρευνες των Booth και Rowntree «επιχείρησαν να διατυπώσουν μία επιστημονική αντίληψη για τη φτώχεια, χρήσιμη για όλους τους πολιτικούς και κοινωνικούς μεταρρυθμιστές, όποιες και αν ήταν οι πεποιθήσεις ή οι στάσεις τους» (Freeden, 1996: 98). Η πληθώρα των επακόλουθων απόψεων που θα επιχειρήσουν να ερμηνεύσουν τη φτώχεια και παράλληλα θα προτείνουν τρόπους μείωσης ή εξάλειψής της, σε συνδυασμό με την διεύρυνση των πολιτικών δικαιωμάτων στις αρχές του 20ου αιώνα θα οδηγήσει στην ψήφιση των πρώτων νόμων κοινωνικής πολιτικής στην Ευρώπη τη δεκαετία πριν τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο και στη σταδιακή δόμηση του κράτους πρόνοιας (Αλεξίου, 1999: 150).

Δύο ωστόσο σημαντικά γεγονότα στη διάρκεια του μεσοπολέμου θα ανακόψουν τη συγκρότηση του κράτους πρόνοιας και θα οδηγήσουν σε ακραία φαινόμενα φτώχειας: αρχικά η οικονομική κρίση του 1929, γνωστή ως οικονομικό

κραχ και έπειτα ο Β' παγκόσμιος πόλεμος. Η κρίση του 29 θα επιφέρει οικονομική ύφεση και τεράστια μαζική ανεργία καθιστώντας τη φτώχεια σε παγκόσμιο και καθολικό φαινόμενο, αποκαλύπτοντας έτσι τη στενή σχέση της με την παγκόσμια οικονομία (Beaudin, 2007: 65). Αντίστοιχα, η περίοδος του Β παγκοσμίου πολέμου για πολλές χώρες θα αποτελέσει περίοδος διατροφικής στέρησης, πείνας και εξαθλίωσης.

Η περίοδος όμως που θα ακολουθήσει μετά τη λήξη του πολέμου θα είναι αυτή της μεγάλης ανάπτυξης, της σημαντικής μείωσης της ανεργίας, της μαζικής παραγωγής και της στροφής σε μία πιο καταναλωτική εποχή. Η βελτίωση των συνθηκών κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής τριακονταετίας (1945-1974) διαμόρφωσαν σε πολιτικό επίπεδο την αντίληψη ότι η φτώχεια είναι απλά ένα παρελθοντικό απομεινάρι και θα πάψει να αποτελεί δημόσιο πρόβλημα καθώς θα εξαλειφθεί μέσα στις νέες συνθήκες της κοινωνίας της αφθονίας (Merien, 1996: 162). Με άλλα λόγια, ήταν κοινός τόπος πως αφού η κοινωνική πρόοδος εξάλειψε την εξαθλίωση και την ανασφάλεια, κατά τον ίδιο τρόπο θα «απορροφούσε» στη διαδικασία της ανάπτυξης και τις εναπομένουσες πληθυσμιακές ομάδες που εμφανίζονταν ως «θύλακες φτώχειας» (Κασιμάτη, 2004: 13).

Ωστόσο, κατά τη δεκαετία 1965-1975, η συζήτηση για τη φτώχεια θα έρθει και πάλι στο προσκήνιο. Η υπόθεση ότι οι «θύλακες φτώχειας» θα έπαυαν να υπάρχουν λόγω της οικονομικής ανάπτυξης και προόδου άρχισε να αμφισβητείται καθώς φαινόταν ξεκάθαρα πως ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού εξακολουθούσε διαχρονικά να έχει δυσκολίες πρόσβασης στην άνεση και στη μαζική κατανάλωση της κοινωνίας της αφθονίας. Η περιθωριοποίηση πολλών κοινωνικών κατηγοριών άρχισε να ανησυχεί πολιτικούς και επιστήμονες οι οποίοι σταδιακά άρχισαν να εξετάζουν ξανά τη φτώχεια. Η προσοχή στρέφεται στη μελέτη των κοινωνικών δομών ωστόσο η φτώχεια αρχίζει να εξετάζεται πλέον και ως αποτέλεσμα μιας κοινωνικής ρήξης, του διαχωρισμού της κοινωνίας σε «επωφελούμενους» από την ανάπτυξη και σε «απόκληρους» (Φέρωνας, 2001: 27).

Μία ανθρωπολογική προσέγγιση της φτώχειας: η φτώχεια ως αίτιο δεισιδαιμονίας της ανισότητας και της περιθωριακότητας μέσα στην κοινωνία της αφθονίας.

Μέσα στη δεκαετία του 1960 εμφανίστηκε στη θεωρητική σκέψη για τη φτώχεια μία θεωρία που επικεντρώνεται στην «κουλτούρα» ως μία από τις βασικότερες

αιτίες της φτώχειας σε ομάδες ανθρώπων που ζουν σε βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες (Πετμεζίδου, 2004: 38). Ο Oscar Lewis, κοινωνικός ανθρωπολόγος που πραγματοποίησε έρευνες σε φτωχές συνοικίες των ΗΠΑ και του Μεξικού, εισήγαγε τον όρο «*κουλτούρα της φτώχειας*» στο έργο του *Five Families: Mexican Case Studies in the Culture of Poverty* (1959) επηρεάζοντας σε μεγάλο βαθμό τους οικονομολόγους της εποχής που ασχολούνταν με το ζήτημα της φτώχεια στις ΗΠΑ (Κούζας, 2017: 156).

Ο Lewis αξιοποιώντας μεθόδους της ανθρωπολογίας, της μικροκοινωνιολογίας και της ψυχολογίας κι έχοντας συντάξει 19 ερωτηματολόγια που απαιτούσαν πολύωρες συνεντεύξεις με κάθε πληροφορητή, κατάφερε να συλλέξει και να μελετήσει κάθε λεπτομέρεια της ζωής των φτωχών μεξικανικών οικογενειών (Κούζας, 2017: 156). Πέρα από την αμφισβήτηση της παραδοσιακής προσέγγισης της ατομικής ευθύνης των φτωχών που είχαν ήδη υπογραμμίσει οι προηγούμενοι μελετητές, ο Lewis εισήγαγε την έννοια του τοπικού και του πολιτισμικού πλαισίου στην έρευνά του, εστιάζοντας στις φτωχογειτονίες (slums) και στις οικογένειές τους ως μικροκοινωνίες με διαφορετικά πολιτισμικά στοιχεία και πρότυπα από τα κυρίαρχα, αντιμετωπίζοντάς τες ως «τόπους» που συγκροτείται η «*κουλτούρα της φτώχειας*».

Η βασική υπόθεση που εξετάζει, είναι σε ποιο βαθμό τα μέλη μιας ομάδας που βρίσκονται επί σειρά ετών και γενεών σε συνθήκες φτώχειας και ένδειας, υιοθετούν και αναπαράγουν μία συγκεκριμένη κουλτούρα στα πλαίσια της οποίας η φτώχεια μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά παίρνοντας τη μορφή πολιτισμικού συνδρόμου, καθιστώντας τους ανθρώπους εγκλωβισμένους στη φτώχεια και το περιθώριο ακόμα και αν εργάζονται ή διαθέτουν εισοδηματικούς πόρους (Κούζας, 2017: 156). Για τον Αμερικανό ανθρωπολόγο η κουλτούρα της φτώχειας είναι «η κουλτούρα στην παραδοσιακή ανθρωπολογική έννοια στο βαθμό που εφοδιάζει τα ανθρώπινα όντα με ένα πλαίσιο ζωής , με μια έτοιμη φτιαγμένη σειρά από λύσεις για τα ανθρώπινα προβλήματα και έτσι υπηρετεί μια σημαντική προσαρμοστική λειτουργία» (Lewis, 1966: 19). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, κατά τον Lewis, συγκροτείται ένα σύστημα στεγανών που θέτει το υποκείμενο σε σφιχτά όρια απόκλισης ή παρέκκλισης καθιστώντας το αδύνατο να ενταχθεί στα κυρίαρχα πρότυπα (Lewis, 1966: 21).

Παράλληλα, ο Lewis θέτει και τις απαιτούμενες προϋποθέσεις για να υπάρξει η κουλτούρα της φτώχειας: «Εγχρήματη οικονομία, εργασία και παραγωγή καπιταλιστική, με υψηλό ποσοστό ανεργίας ή υποαπασχόλησης, με χαμηλούς μισθούς,

για το ανειδίκευτο προσωπικό. Μια κοινωνία που αποτυγχάνει να εξασφαλίσει κοινωνική, πολιτική και οικονομική σταθερότητα, είτε ηθελημένα είτε με εντολή των κυβερνώντων, για τα κατώτερα οικονομικά στρώματα. Σε μια κοινωνία, όπου κυριαρχεί το αμφίπλευρο σύστημα συγγένειας με κυρίαρχη την πυρηνική οικογένεια, και όχι τη διευρυμένη πολυμελή οικογένεια. Με ένα οικονομικό σύστημα όπου η κυρίαρχουσα τάξη επιβραβεύει τη συσσώρευση πλούτου και την απόκτηση περιουσίας, ενώ θεωρεί το χαμηλό οικονομικό status ως αποτέλεσμα προσωπικής ανικανότητας και κατωτερότητας. Όπου υπερισχύουν οι προαναφερθείσες συνθήκες ζωής, συνηθέστατα εμφανίζεται, ως έκφανση ζωής των φτωχών, η κουλτούρα της φτώχειας. Αυτό ήταν που περιέγραφα ως υποκουλτούρα της δυτικής κοινωνικής δομής. Είναι για κάθε φτωχό άνθρωπο, προσαρμογή και πάλη για ρήξη και αλλαγή της περιθωριακής του θέσης, μέσα σε μια ταξικά διαρθρωμένη, ατομικιστικά δομημένη καπιταλιστική κοινωνία(…)» (Lewis, 1966: 21).

Σύμφωνα με τον Κούζα, από το σύνολο των εθνογραφικών ερευνών του Lewis για τη φτώχεια -μελέτες για τους Πορτορικανούς της Νέας Υόρκης και του Πουέρτο Ρίκο, τους Κουβανούς κ.ά.- ξεπροβάλλει μία διττή οπτική για τη φτώχεια ως φαινόμενο που συγκροτείται και αναπαράγεται μέσω της κουλτούρας της φτώχειας: α) η κεντρομόλος φτώχεια, που αποτελεί αναπόσπαστο χαρακτηριστικό σε όλη τη διάρκεια της ζωής των φτωχών, οι οποίοι την αποδέχονται μοιρολατρικά μην μπορώντας να αποδεσμευτούν από το φαύλο κύκλο της, και β) η αποδοχή της περιθωριακής θέσης των φτωχών την οποία μεν οι φτωχοί αποδέχονται αλλά ταυτόχρονα επιστρατεύουν τρόπους για να αντισταθούν στο κυρίαρχο καταναλωτικό πρότυπο και να επιβιώσουν (Κούζας, 2017: 158).

Η θεωρία του Lewis έχει δεχτεί έντονη κριτική από πολλούς ερευνητές της φτώχειας. Ο Rodman θα αμφισβητήσει την προσέγγιση του Lewis κυρίως ως προς την εννοιολόγηση της κουλτούρας. Για τον Rodman οι διαφορές που υφίστανται στις συμπεριφορές των τάξεων αποτελούν εκδοχές διαφορετικών όρων και μέσω έκφρασης, παρά εκφάνσεις που συνιστούν διαφορετική κουλτούρα. Υπό το πρίσμα αυτό, ένα υποκείμενο της μεσοαστικής ή ανώτερης τάξης θα μιλήσει για πολιτική μέσα σε ένα γραφείο παρά στο δρόμο, θα παίξει διάφορα τυχερά παιχνίδια σε μία λέσχη παρά στα πρακτορεία των δρόμων, θα αναζητήσει ερωτικό ταίρι ανάμεσα στους/στις συμφοιτητές/τριες του παρά στην γειτονιά του (Rodman 1966: 145). Συνεπώς, οι διαφορές των συμπεριφορών καθορίζονται σύμφωνα με τον Rodman κυρίως από

παράγοντες που σχετίζονται με την προσαρμογή των δρώντων υποκειμένων στο εκάστοτε πλαίσιο μέσα στο οποίο διαδρούν: «οι διαφορετικές αξίες διαμορφώνονται περισσότερο ως προσαρμοστική παρά ως πολιτισμική απάντηση» (Rodman, 1966: 143).

Σύμφωνα με τον Μπαλούρδο, το βασικό μειονέκτημα της προσέγγισης του Lewis καθώς και άλλων παρόμοιων ερευνών που ακολούθησαν το μοτίβο της κουλτούρας της φτώχειας, ήταν η εμφάνιση των ατόμων ως εγκλωβισμένα μέσα σε ένα πλαίσιο αξιών άχρονο και αμετάβλητο ενώ παράλληλα η θεωρία αυτή επικεντρώνεται μόνο στο χώρο της φτωχογειτονιάς και σε μεμονωμένες οικογένειες, αγνοώντας αφενός τις αλληλεπιδράσεις των υποομάδων αυτών με τα κυρίαρχα πρότυπα και αφετέρου «την αντιπροσωπευτικότητα τους σε τοπικό και εθνικό επίπεδο» (Μπαλούρδος, 1991: 109). Σήμερα ο όρος κουλτούρα της φτώχειας δε χρησιμοποιείται με την ίδια συχνότητα ωστόσο οι αντιλήψεις που αναδύθηκαν μέσω της θεωρίας του Lewis εκφράζονται ακόμα και στο παρόν για να αποδώσουν τον τρόπο ζωής, τη σύνθεση και τη σύσταση των φτωχών στη Δύση (Πετμεζίδου, 2004: 38).

Η φτώχεια ως υπολειμματικό φαινόμενο της κοινωνίας της αφθονίας

Την ίδια δεκαετία που αναδύεται η κουλτούρα της φτώχειας ως θεωρητική οπτική, η βιομηχανική ανάπτυξη στην Αμερική γνωρίζει μεγάλη ακμή και έτσι η θεωρητική συζήτηση επικεντρώνεται στη «νέα φτώχεια». Ο J. K. Galbraith στο έργο του «*Η κοινωνία της αφθονίας*» διερευνά τους λόγους για τους οποίους συνεχίζει να υπάρχει ένα μεγάλο ποσοστό ανθρώπων που ζει σε συνθήκες φτώχειας και περιθωρίου παρότι η κοινωνία της Αμερικής ευημερεί και ακμάζει.

Για τον Αμερικανό οικονομολόγο, η φτώχεια αποτελεί ένα ειδικό πρόβλημα της μειοψηφίας το οποίο η κοινωνία της αφθονίας καλείται να θεραπεύσει. Θεωρεί ωστόσο πως η ίδια η ευημερούσα κοινωνία είναι αυτή που δημιουργεί τους νέους φτωχούς καθώς είναι βαθιά χρηματοκεντρική, καταναλωτική και πολιτικά προσανατολισμένη στις ευπορότερες ομάδες του πληθυσμού από τις οποίες αντλεί δύναμη (Κούζας, 2017: 159). Υπό την έννοια αυτή, η ίδια η κοινωνία εξωθεί το φτωχό πληθυσμό στο περιθώριο και στην αορατότητα (Κούζας, 2017: 159). Ο φτωχός πληθυσμός έτσι όπως τον ορίζει ο Galbraith είναι εκείνοι όσων το εισόδημά τους-ακόμα και αν επαρκεί για να καλύψουν τις βασικές ανάγκες- είναι μικρότερο από το εισόδημα της πλειοψηφίας.

Καθ'αυτό το γεγονός αρκεί, για να ενταχθεί ο φτωχός πληθυσμός στη μειοψηφία καθώς φαντάζουν απολίτιστοι στα μάτια της πλειοψηφίας κι έτσι εξωθούνται στο περιθώριο (Galbairth, 1970: 313).

Επιπλέον, για τον Galbairth, η φτώχεια χωρίζεται σε περιπτωσιακή και τοπική. Η πρώτη αφορά στη φτώχεια που προέρχεται από σωματικές ή ηθικές αδυναμίες ενώ η δεύτερη είναι η σύγχρονη φτώχεια, η χωροταξική φτώχεια των slums και των γκέτο (Galbairth, 1970: 312-316). Τοποθετώντας τη φτώχεια στο πλαίσιο του "τοπικού" ο Galbairth προσέδωσε σε αυτή γεωγραφικές, φυλετικές και πολιτισμικές διαστάσεις εντοπίζοντας κατά το πρότυπο του Lewis ένα πλέγμα περιορισμών και αρνητικών συνθηκών -φυλή, ανεπάρκεια εκπαίδευσης, διάρρηξη κοινωνικού δεσμού, φαύλος κύκλος της δυστυχίας- που αναπτύσσονται μέσα σε τόπους όπως τα slums και τα γκέτο και οδηγούν τα υποκείμενα εκτός κοινωνικών και οικονομικών δομών, δηλαδή στο περιθώριο της κοινωνίας (Κούζας, 2017: 160).

Για την αντιμετώπιση της φτώχειας ο Galbairth προτείνει την ενίσχυση του κράτους πρόνοιας, με στόχο τη βελτίωση της ζωής των αδύναμων κοινωνικών ομάδων και παράλληλα υποστηρίζει τη δημιουργία δημόσιων προγραμμάτων που θα ενισχύουν την εκπαίδευση, την υγειονομική περίθαλψη και τις υποδομές. Επιπλέον, θεωρεί την εκπαίδευση ως βασικό μοχλό για τη μείωση της φτώχειας, καθώς αυξάνει τις ευκαιρίες απασχόλησης και μειώνει τις ανισότητες. Τέλος, εισηγείται την εφαρμογή προγραμμάτων κοινωνικής ασφάλισης, όπως επιδόματα ανεργίας και υποστήριξη για τις οικογένειες που ζουν σε συνθήκες φτώχειας και προτείνει την ανακατεύθυνση των δημόσιων δαπανών από περιττές πολυτέλειες και στρατιωτικές δαπάνες σε προγράμματα που εξυπηρετούν τις ανάγκες των φτωχών (Galbairth, 1970: 253-267)

Στο ίδιο πνεύμα, ο Harrington, στο έργο του *The Other America: Poverty in the United States* εισάγει την έννοια της αορατότητας των νεόπτωχων τους οποίους θεωρεί ως «τους πιο περίεργους φτωχούς στην ιστορία της ανθρωπότητας, (...) αυτές οι δεκάδες εκατομμυρίων ανθρώπων έχουν γίνει στην κυριολεξία αόρατοι. Βρίσκονται εκτός θέας και σκέψης» (Harrington, 1962: 174).

Για τον Harrington, οι νεόπτωχοι της Αμερικής του 1960 αποτελούν το τμήμα του πληθυσμού που είναι κοινωνικά και πολιτικά ανάξιο θέασης (Κούζας, 2017: 160). Όσο ο τρόπος ζωής και η εμφάνισή τους τείνει να προσαρμόζεται στα κυρίαρχα πρότυπα και να μην προδίδει κάτι διαφορετικό, άλλο τόσο ωθούνται στην πολλαπλή

αφάνεια καθώς δε λογίζονται ως πρόβλημα ούτε πολιτικά ούτε κοινωνικά (Κούζας, 2017: 161). Κατά ακολουθία η αφάνεια οδηγεί τελικά στην περιθωριοποίηση: «είναι αόρατοι για τους υπόλοιπους και έτσι κι εκείνοι δεν μπορούν να δουν πέρα από την περιθωριοποιημένη πραγματικότητα όπου ζουν. Η ίδια η οπτική τους είναι περιορισμένη και δε βλέπουν, δεν ασχολούνται παρά με ομοίους τους. Οι ίδιοι απομονώνονται από την κοινωνία, δε μετέχουν στα κοινά και κυρίως δεν έχουν προσδοκίες» (Harrington, 1962: 174).

Παράλληλα, φανερά επηρεασμένος από τον Lewis, ο Harrington ενστερνίζεται την κουλτούρα της φτώχειας, μη αποδεχόμενος ωστόσο τη μοιρολατρική οπτική του Lewis. Θεωρεί πως τα υποκείμενα όντας σε συνθήκες φτώχειας και περιθωρίου συγκροτούν το δικό τους αξιακό και πολιτισμικό πλαίσιο που τους διαχωρίζει από τις υπόλοιπες τάξεις (Κούζας, 2017: 162-163).

Η φτώχεια ως στέρηση υλικών και κοινωνικών πόρων

Μία πιο διεισδυτική ματιά από αυτή του Harrington αλλά και μία ριζοσπαστική οπτική στην προσέγγιση της φτώχειας, θα εκφράσει ο Townsend στην αμέσως επόμενη δεκαετία επιχειρώντας την προσέγγισή της φτώχειας ως φαινόμενο με κοινωνικούς και πολιτισμικούς αιτιακούς παράγοντες (Καράγιωργας, 1999:42).

Στον πρωτοποριακό άρθρο του *Meaning of Poverty*, αντιμετωπίζει τη φτώχεια ως απόλυτα δυναμική διαδικασία και με τη «σχετική» της έννοια, ως μία κατάσταση ανεπάρκειας πόρων ή αποστέρησης που οδηγεί τους ανθρώπους εκτός κοινωνικού πλαισίου, δηλαδή στο περιθώριο (Κούζας, 2017: 162).

Οι φτωχοί για τον Townsend είναι: «Άτομα, οικογένειες και ομάδες του πληθυσμού μπορεί να θεωρηθούν ότι βρίσκονται στη φτώχεια όταν δεν διαθέτουν τους πόρους να αποκτήσουν τα είδη διατροφής, να συμμετάσχουν στις δραστηριότητες και να έχουν τις συνθήκες διαβίωσης και τις ανέσεις που είναι κοινές, ή έστω ευρέως αποδεχόμενες, στις κοινωνίες τις οποίες ανήκουν. Οι πόροι τους είναι σε τέτοιο βαθμό χαμηλότεροι από αυτούς που ορίζονται από το μέσο άτομο ή οικογένεια, ώστε στην πραγματικότητα αποκλείονται από τα συνηθισμένα πρότυπα διαβίωσης, συνήθειες και δραστηριότητες» (Townsend, 1979: 31). Υπό αυτή την άποψη, η διάκριση μεταξύ φτωχών και μη φτωχών θα πρέπει να αναζητηθεί στη στέρηση ή μη στέρηση ενός

ατόμου/οικογένειας/νοικοκυριού από τον κυρίαρχο τρόπο ζωής (Καράγιωργας, 1999: 48).

Η παραπάνω διατύπωση αποτελεί θεμελιώδη ορισμό της σχετικής αποστέρησης «relative deprivation». Σύμφωνα με την οπτική του Townsend, η φτώχεια δεν περιορίζεται στην έλλειψη χρημάτων, αλλά αφορά και την αδυναμία συμμετοχής σε βασικές κοινωνικές δραστηριότητες, γεγονός που οδηγεί στον αποκλεισμό από τις καθιερωμένες κοινωνικές και πολιτισμικές πρακτικές. Η έλλειψη υλικών και κοινωνικών πόρων αποκλείει τα άτομα από τη συμμετοχή στην κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική ζωή (Townsend, 1979: 31).

Επιπλέον, για να δώσει ένα πιο μετρήσιμο περιεχόμενο στην έννοια της σχετικής αποστέρησης, ο Townsend «κατασκεύασε έναν δείκτη αποστέρησης, αρχικά εξήντα και έπειτα δώδεκα ζωτικών «υλικών» (φρέσκο κρέας, μαγειρεμένα γεύματα, ψυγείο κ.ά.) αλλά και αρκετών κοινωνικών αγαθών (όπως η έξοδος για διασκέδαση, οι διακοπές, οι επισκέψεις σε φίλους κ.λπ.) σε συγκεκριμένες ποσότητες, η έλλειψη των οποίων κατέτασσε το νοικοκυριό στον πληθυσμό των φτωχών. Να σημειωθεί ότι, με βάση τον ορισμό αυτό, το ποσοστό φτώχειας το 1969 στο Ηνωμένο Βασίλειο προσέγγιζε το 23% του πληθυσμού, υπερβαίνοντας κατά πολύ το 9% που έδινε η παραδοσιακή μέτρηση της φτώχειας» (Λαμπρινίδης κ.α, 2010:19)

Με την καινοτόμα προσέγγισή του ο Townsend κατάφερε να εισαγάγει μία νέα οπτική για τη φτώχεια, εστιάζοντας στη σχετικότητα της εμπειρίας της και στον τρόπο που αυτή επηρεάζεται από κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες. Αυτή η θεώρηση επηρέασε σημαντικά την κοινωνική πολιτική και τη μελέτη των ανισοτήτων, θέτοντας τη φτώχεια στο πλαίσιο του κοινωνικού αποκλεισμού και της άνισης κατανομής των πόρων.

Από τη φτώχεια στον κοινωνικό αποκλεισμό

Η δεκαετία του 1970 χαρακτηρίστηκε για όλες τις βιομηχανικές χώρες από την οικονομική ύφεση που επήλθε από τη γνωστή κρίση πετρελαίου. Η μείωση της παραγωγής και η αύξηση της ανεργίας σε συνδυασμό με μια σειρά τεχνολογικών και κοινωνικών μεταβολών φέρνουν στο προσκήνιο φαινόμενα φτώχειας και

περιθωριοποίησης ενώ παράλληλα αμφισβητείται έντονα το κράτος πρόνοιας (Καυκαλάς & Κομνηνός, 1993: 202- 203).

Οι κοινωνικές μεταβολές που λαμβάνουν μέρος μέσα στην επόμενη εικοσαετία –όπως οι τεχνολογικές αναβαθμίσεις, γεωπολιτικές εξελίξεις και έντονη μετανάστευση, οι δημογραφικές μεταβολές (γήρανση του πληθυσμού), οι αλλαγές στα διαπροσωπικά δίκτυα όπως η οικογένεια κ.ά. - είχαν ως συνέπεια την ανάδυση μίας νέας τάξης φτωχών, εκείνων που δεν ανήκαν παραδοσιακά στους φτωχούς πληθυσμούς αλλά πλέον φαίνεται να απειλούνται από τη μετάπτωση σε μία κατάσταση φτώχειας και αποστέρησης. Αυτοί είναι οι απότοκοι της μακροχρόνιας ανεργίας και της κοινωνικής αστάθειας που βρίσκονται στο μεταίχμιο της ρήξης και πτώσης στο περιθώριο. Αυτή η νέα κατάσταση ονομάστηκε «*νέα φτώχεια*», ενώ τα υποκείμενα που τη βιώνουν «*νεόπτωχοι*» (Messu, 1996: 184).

Η νέα φτώχεια συνδέθηκε αρχικά με την έλλειψη απασχόλησης και είχε κυρίως οικονομική διάσταση. Όμως σταδιακά φάνηκε πως η νέα κατάσταση είχε πολύ μεγαλύτερο αντίκτυπο στις ζωές των ανθρώπων και δημιουργούσε πέρα από εισοδηματική έλλειψη και πολλές άλλου είδους καταστάσεις αποστέρησης (εκπαίδευση, υγεία, στέγαση, κ.ά.). Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 κι έπειτα άρχισε να διαφαίνεται στον κοινωνικό ιστό μία διάκριση ανάμεσα σε «*ενσωματωμένους*», δηλαδή έχοντες μία κοινωνική κι εργασιακή θέση και σε «*αποκλεισμένους*», ρευστούς ανθρώπους που εξαρτώνται από το μηχανισμό της πρόνοιας και τις εργασιακές μεταβολές. Έτσι την έννοια της φτώχειας έρχεται να αντικαταστήσει ο κοινωνικός αποκλεισμός (Φέρωνας, 2001: 28).

Σύμφωνα με τη Μουσούρου, ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι ο νέος τρόπος προσέγγισης ενός προβλήματος διαχρονικού, του προβλήματος της φτώχειας: «*αποτελεί κατά κάποιο τρόπο τη σύγχρονη εκδοχή της : αν η φτώχεια ήταν το κοινωνικό ζήτημα που σφράγισε το 19ο αιώνα (και προκάλεσε την ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών, αλλά και ενός πλήθους κοινωνικών θεσμών που άλλαξαν τη δυναμική της κοινωνίας), ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι το σύγχρονο κοινωνικό ζήτημα (που κλονίζει τις κοινωνικές επιστήμες και την εμβέλεια τους, τους κοινωνικούς θεσμούς και την αποτελεσματικότητά τους, την ίδια την κοινωνία)*». Όμως, αυτό το σύγχρονο κοινωνικό ζήτημα δεν είναι νέο καθεαυτό. Νέος είναι ο τρόπος περιγραφής του φαινομένου, καινούρια είναι η αντίληψη του κοινωνικού ζητήματος,

καινούριος είναι ο προβληματισμός για την αντιμετώπιση του» (Μουσούρου, 1988: 69-70).

Ο κοινωνικός αποκλεισμός ως έννοια πρωτοεμφανίστηκε σε κείμενα Γάλλων κοινωνιολόγων στις δεκαετίες του 1960 και 1970 όμως άρχισε να αποκτά υπόσταση και διεθνή διάδοση με το έργο του Lenoir *Les exclus: un français sur dix* το 1974, όπου χρησιμοποιήθηκε ως όρος για να περιγράψει εκείνες τις κατηγορίες πληθυσμού που δεν είχαν κοινωνική ασφάλιση όπως ΑΜΕΑ, ηλικιωμένοι, μονογονεϊκές οικογένειες, κτλ. (Lenoir, 1974).

Οι δεκαετίες του 1970 και 1980 χαρακτηρίστηκαν από έντονες οικονομικές αναδιαρθρώσεις οι οποίες σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της τεχνολογίας οδήγησαν ένα μεγάλο μέρος μη εκπαιδευμένων και ανειδίκευτων εργαζομένων στην ανεργία. Η μετάπτωση αυτή πολλών και ανομοιόμορφων κοινωνικών κατηγοριών από μία κατάσταση ενσωμάτωσης σε μία κατάσταση κοινωνικής αστάθειας, ευαλωτότητας και πολλαπλών στερήσεων έθεσε τη βάση για μία συζήτηση όπου η φτώχεια λαμβάνει την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού.

Ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός» έλαβε μέσα στα χρόνια μεγάλη διάδοση λόγω της υιοθέτησής του από θεσμικά όργανα όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση. Παρότι η μετατόπιση από τον όρο φτώχεια στον κοινωνικό αποκλεισμό απέδωσε μία ευρύτερη και δυναμική αντίληψη των βιωμένων αποστερήσεων των ατόμων και ξέφυγε από τη στατική αντιμετώπιση της φτώχειας, σύμφωνα με τον Bill Jordan (1996), ο κοινωνικός αποκλεισμός παραμένει μία προβληματική έννοια κι αυτό διότι:

α) υπάρχει τεράστιος αριθμός θεωριών, β) οι προσεγγίσεις πολλές φορές είναι ασαφείς και καθιστούν την έννοια μη επιστημονική, γ) υπάρχουν ουσιαστικές διαφορές στον τρόπο ερμηνείας του αποκλεισμού ανάμεσα στην ακαδημαϊκή κοινότητα και στα θεσμικά όργανα σχεδιασμού κοινωνική πολιτικής, δ) δεν μπορεί ο ορισμός του αποκλεισμού να είναι πλήρης γιατί ως έννοια μεταβάλλεται ανά εποχή, κοινωνία, ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο (Jordan, 1996: 1-39).

Σύμφωνα με τους Οικονόμου και Φέρωνα (2006: 136), η φτώχεια μπορεί να αποτελεί έναν από τους παράγοντες που οδηγούν στον κοινωνικό αποκλεισμό, αλλά δεν είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την εμφάνισή του. Ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι μια σύνθετη έννοια που περιγράφει καταστάσεις ανισότητας και

περιθωριοποίησης. Οι πολλαπλές ερμηνείες του αντικατοπτρίζουν τη δυσκολία στον ακριβή ορισμό του, καθώς αποτελεί ένα φαινόμενο που σχετίζεται τόσο με κοινωνικούς όσο και με οικονομικούς παράγοντες, εκδηλωνόμενο με διαφορετικούς τρόπους. Τα τελευταία είκοσι χρόνια, η ερευνητική εστίαση στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση έχει μετατοπιστεί από τη μελέτη της φτώχειας στη μελέτη του κοινωνικού αποκλεισμού.

Η αλλαγή στην επιστημονική προσέγγιση οφείλεται στην επανεξέταση των διαθέσιμων στατιστικών δεδομένων, στη μετάβαση από την απόλυτη στη σχετική θεώρηση της φτώχειας και στη συνειδητοποίηση ότι η κοινωνική στέρηση δεν καθορίζεται αποκλειστικά από το εισόδημα. Περιλαμβάνει, επίσης, παραμέτρους όπως η πρόσβαση στην εργασία, η δυνατότητα πολιτικής συμμετοχής και η ύπαρξη κοινωνικών δικτύων (Ανδριοπούλου, Παπαδόπουλος & Τσακλόγλου, 2013: 32).

Η πληθώρα ερμηνειών του κοινωνικού αποκλεισμού οδήγησε σε μία σειρά τυπολογιών των θεωριών του. Οι πιο χαρακτηριστικές είναι εκείνες των Hilary Silver και Jo Beall:

Η προσέγγιση της Hilary Silver

Η Hilary Silver θεωρεί τον κοινωνικό αποκλεισμό ένα πολυδιάστατο και δυναμικό φαινόμενο που δεν περιορίζεται μόνο σε μία διάσταση, όπως η οικονομική. Εξηγεί ότι οι διαφορετικές αντιλήψεις για τον αποκλεισμό συχνά πηγάζουν από πολιτικά, κοινωνικά και πολιτισμικά πλαίσια. Οι βασικές αναλυτικές κατηγορίες της προσέγγισής της περιλαμβάνουν:

Αλληλεγγύη: Η Silver δίνει έμφαση στο πώς η έλλειψη κοινωνικής συνοχής οδηγεί σε αποκλεισμό. Σύμφωνα με την προσέγγισή αυτή, η συλλογική συνείδηση συνδέει τα άτομα με την κοινωνία και δημιουργεί μια ηθική ενότητα και τάξη, όπου όλοι συμμετέχουν με βάση τις κοινές αξίες και πρακτικές. Η κοινωνική αλληλεγγύη διαμορφώνεται έτσι μέσω της συνεργασίας των πολιτών και της ενσωμάτωσης τοπικών, εθνικών και θρησκευτικών παραδόσεων για τη διαμόρφωση μιας εθνικής ταυτότητας. Όταν οι δεσμοί μεταξύ του ατόμου και της κοινωνίας αποδυναμώνονται, δημιουργείται κρίση, ηθική κατάρρευση και κοινωνικός αποκλεισμός. Ο αποκλεισμός αυτός πλήττει κυρίως φτωχά άτομα, οικονομικά αδύναμες ομάδες και μειονότητες. Ο κοινωνικός αποκλεισμός συμβαίνει όταν ένα άτομο δεν ταιριάζει στα κυρίαρχα κοινωνικά πρότυπα και αποκόπτεται από τους κοινωνικούς δεσμούς. Αυτό μπορεί να

οδηγήσει σε κοινωνικό και οικονομικό χάσμα, κάτι που το κράτος και η κοινωνία καλούνται να αντιμετωπίσουν μέσω της εθνικής αλληλεγγύης (Κούζας, 2017: 171).

Ειδίκευση: Η προσέγγιση αυτή έχει τις ρίζες της στην αγγλοσαξονική παράδοση, που βασίζεται στον φιλελεύθερο ατομικισμό και επικεντρώνεται στο να αντιμετωπίσει τον κοινωνικό αποκλεισμό ως αποτέλεσμα της έλλειψης ευκαιριών στην εργασία και της συμμετοχής στις οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες. Σκοπός είναι η προώθηση της ισότητας των ευκαιριών, μέσα από την πρόσβαση των ατόμων στα δικαιώματά τους και τις δυνατότητες που τους παρέχει η αγορά. Η συγκεκριμένη σχολή σκέψης δίνει ιδιαίτερη σημασία στον ρόλο του ατόμου. Μέσα σε ένα καπιταλιστικό περιβάλλον, ο καθένας καλείται να αξιοποιήσει τις ευκαιρίες που του προσφέρονται, ώστε να αναπτύξει τις ικανότητές του. Παράλληλα, θεωρεί ότι το κράτος οφείλει να δημιουργεί τις κατάλληλες συνθήκες, ώστε οι άνθρωποι να έχουν ίσες δυνατότητες συμμετοχής στην κοινωνία και να επηρεάζουν τις πολιτικές εξελίξεις. Αυτή η προσέγγιση συνδέεται στενά με την έννοια της ιδιότητας του πολίτη (citizenship) και των δικαιωμάτων που αυτή συνεπάγεται. Στο πλαίσιο αυτό, ο πολίτης είναι ενεργό μέλος της κοινωνίας, συμμετέχει σε πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις και απολαμβάνει τα σχετικά δικαιώματα. Στη βάση αυτή, ο κοινωνικός αποκλεισμός θεωρείται πρόβλημα που αφορά στην πρόσβαση στις αγορές και στις κοινωνικές συναλλαγές, οι οποίες έχουν άμεση επίδραση στην ευημερία του ατόμου (Κούζας, 2017: 172-173)

Μονοπώλιο: Το παράδειγμα του μονοπωλίου προέρχεται από την αντίληψη που κυριάρχησε στην ευρωπαϊκή Αριστερά και τη σοσιαλδημοκρατία. Σύμφωνα με αυτό, ο οικονομικός αποκλεισμός σχετίζεται με την αδυναμία ορισμένων ατόμων ή ομάδων να αποκτήσουν πρόσβαση στα κοινωνικά ή οικονομικά αγαθά. Το μονοπώλιο ωφελεί μόνο ένα μέρος του πληθυσμού, δίνοντας σε αυτό εξουσία και δύναμη τόσο στην οικονομία όσο και στην πολιτική. Οι υπόλοιποι, που αποκλείονται από το μονοπώλιο, βιώνουν φτώχεια και ανισότητες. Η Silver αναλύει αυτήν την ιδεολογία και τονίζει ότι το μονοπώλιο λειτουργεί ως βασικό στοιχείο για την πολιτική και οικονομική κυριαρχία. Αυτοί που το ελέγχουν επωφελούνται οικονομικά και κοινωνικά, ενώ οι υπόλοιποι αποκλείονται και χάνουν τις δυνατότητες εξέλιξης (Κούζας, 2017: 173).

Η Silver συνοπτικά υπογραμμίζει ότι κάθε κοινωνία αναπτύσσει τη δική της αντίληψη για τον κοινωνικό αποκλεισμό, επηρεαζόμενη από την ιστορία και την πολιτική της κουλτούρα. Έτσι, το φαινόμενο δεν είναι στατικό, αλλά μεταβάλλεται ανάλογα με τις κοινωνικές δυναμικές.

Η προσέγγιση της Jo Beall

Η Jo Beall συστηματοποιεί τις προσεγγίσεις για τον κοινωνικό αποκλεισμό σε:

A) Αυτές που προσδίδουν έμφαση στο νεοφιλελεύθερο συγκείμενο: Εδώ, ο κοινωνικός αποκλεισμός συνδέεται με την ανισομερή κατανομή των πόρων και τις οικονομικές ανισότητες. Σύμφωνα με την Beall, ο αποκλεισμός μπορεί να θεωρηθεί αποτέλεσμα των δομών της παγκόσμιας οικονομίας και της επέκτασης των αγορών. Οι ομάδες που δεν μπορούν να ανταγωνιστούν σε αυτό το παγκόσμιο πλαίσιο, είτε λόγω έλλειψης πόρων είτε λόγω περιορισμένων ευκαιριών, περιθωριοποιούνται, συχνά χωρίς να έχουν τρόπο να ξεφύγουν από τον φαύλο κύκλο της φτώχειας (Κούζας, 2017: 173).

B) Αναλυτικές κατηγορίες που αντιμετωπίζουν τον κοινωνικό αποκλεισμό και τη φτώχεια ως ταυτόσημα φαινόμενα που έχουν κοινές ρίζες άρα και κοινούς τρόπους διαχείρισης και αντιμετώπισης (Κούζας, 2017: 173).

Γ) Μετασχηματιστικές προσεγγίσεις που αντιμετωπίζουν τον κοινωνικό αποκλεισμό σαν ένα δυναμικό και πολυδιάστατο φαινόμενο δίνοντας έμφαση στους θεσμούς, στην κοινωνική αλληλεπίδραση και τις κοινωνικές σχέσεις σε τοπικό αλλά και παγκόσμιο επίπεδο. Υπό το πρίσμα αυτό, ο αποκλεισμός δεν είναι στατικός αλλά δυναμικός και ρευστός με ποικίλες προεκτάσεις κι επιπτώσεις (Κούζας, 2017:174).

Η Beall τονίζει ότι οι προσεγγίσεις αυτές δεν είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους. Αντίθετα, επηρεάζουν και ενισχύουν η μία την άλλη, δημιουργώντας ένα σύμπλεγμα παραγόντων που συμβάλλουν στον κοινωνικό αποκλεισμό.

Οι προσεγγίσεις Silver και Beall αναδεικνύουν τη σημασία της κατανόησης του κοινωνικού αποκλεισμού ως ένα πολυδιάστατο φαινόμενο. Η Silver δίνει έμφαση στις ιδεολογικές και κοινωνικές ρίζες του φαινομένου, ενώ η Beall επικεντρώνεται περισσότερο στις δομές και στις διαδικασίες που ενισχύουν τον αποκλεισμό, ενσωματώνοντας τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ κοινωνικών και πολιτικών δομών, καθώς

και τοπικών και παγκόσμιων συνθηκών. Και οι δύο προσεγγίσεις υπογραμμίζουν την ανάγκη για μια διεπιστημονική κατανόηση του φαινομένου, επισημαίνοντας ότι οι αιτίες του κοινωνικού αποκλεισμού είναι αλληλοσυνδεόμενες και πολυδιάστατες.

Από το 1989 κι έπειτα ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός θα αρχίσει να χρησιμοποιείται κατά κόρον στις πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στο δεύτερο κεφάλαιο θα αναφερθούμε στον τρόπο με τον οποίο θεσμικά όργανα όπως ΕΕ και το ελληνικό κράτος χρησιμοποίησαν και χρησιμοποιούν τους όρους φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στη χάραξη των πολιτικών τους.

Φτώχεια και αποκλεισμοί στη μετανεωτρική κοινωνία: Η «αθλιότητα» και οι «απόβλητοι άνθρωποι»

Η αθλιότητα του Κόσμου

Στα μέσα της δεκαετίας του 1990, κυκλοφόρησε στη Γαλλία κι έπειτα διεθνώς, το έργο *La Misere du Monde* του οποίου εμπνευστής και επιστημονικός υπεύθυνος υπήρξε ο Pierre Bourdieu. Στο σπουδαίο αυτό έργο ο Bourdieu εξετάζει τη φτώχεια και την αθλιότητα ως πολυδιάστατα κοινωνικά φαινόμενα, αναλύοντας τις υποκειμενικές εμπειρίες των ανθρώπων που ζουν σε δύσκολες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες.

Η έρευνα που πραγματοποίησε ο Bourdieu μαζί με την ομάδα του-κυρίως κοινωνιολόγους και ανθρωπολόγους- ρίχνει φως σε κοινωνικές δομές όπως το σχολείο, η γειτονιά, ο κόσμος της εργασίας και οι οικογενειακές σχέσεις. Το έργο εμπεριέχει συνεντεύξεις από 182 άτομα φαινομενικά ετερόκλητα μεταξύ τους- ζητιάνοι, φτωχοί, άνεργοι, φοιτητές, μετανάστες, κ.ά.- που ωστόσο συγκλίνουν στο ότι ανήκουν σε μία κατώτερη και πιο μειονεκτική θέση μέσα σε μία κοινωνία αφθονίας και πλούτου, αδυνατώντας να επιβιώσουν μέσα σε αυτή (Bourdieu, 1993: 16).

Η έννοια που εισάγει ο Bourdieu μέσα από το πλούσιο αυτό υλικό είναι εκείνη της «κοινωνικής οδύνης» ή αλλιώς της «αθλιότητας» η οποία «δεν απορρέει μόνο από αντικειμενικές συνθήκες στέρησης, αλλά κι από τις χαμηλές αυτοεκτιμήσεις που προκαλούνται από την επαφή μας με τους άλλους - με τον κοινωνικό κόσμο - και που τροφοδοτούν συναισθήματα κατωτερότητας, κατωτερότητας σχετικής που νιώθουν όσοι είναι κατώτεροι μεταξύ των ανωτέρων, τελευταίοι μεταξύ των πρώτων» (Λαμπίρη & Δημάκη, 1995: 3-9). Κατά αυτόν τον τρόπο η αθλιότητα δε σχετίζεται μόνο με τη φτώχεια και την έλλειψη πόρων, αλλά και με την απογοήτευση που προκαλείται από

την αδυναμία επίτευξης των προσωπικών στόχων και την αίσθηση αποτυχίας σε σχέση με τις κοινωνικές προσδοκίες.

Στο μεγάλο αυτό εγχείρημα ο Bourdieu επικεντρώνεται κυρίως σε πληθυσμούς που ζουν σε φτωχές και υποβαθμισμένες περιοχές. Αναφέρεται στην απουσία κοινωνικής στήριξης, την υποβάθμιση των δημόσιων υπηρεσιών και την καθημερινή επιβίωση ως μια μάχη ενάντια στη στασιμότητα και την παραίτηση. Μέσα από τη φωνή των πληροφορητών που αφηγούνται τη δική τους πραγματικότητα αναδεικνύονται οι πολλαπλές όψεις της περιθωριακότητας και της αθλιότητας στα άτομα πολλών κατηγοριών *«από τον άστεγο ή τον επαίτη έως το μαθητή του λυκείου»* (Κούζας, 2017:164). Η έρευνα έχει αφετηρία τη φτώχεια ωστόσο διεισδύει πολύ βαθύτερα αποδεικνύοντας πως η αθλιότητα των ανθρώπων μπορεί να λάβει πολλές όψεις και έννοιες -όπως για παράδειγμα ως αθλιότητα μπορεί να εκληφθεί η κακή φυσική και ψυχολογική υγεία του ατόμου (Κούζας, 2017: 165).

Στο τέλος του έργου, ο Μπουρντιέ καλεί για μια πολιτική που να μπορεί να ανταποκριθεί στις κοινωνικές προκλήσεις με έναν πιο δίκαιο και σκεπτόμενο τρόπο, αποφεύγοντας τις τεχνοκρατικές ή δημαγωγικές προσεγγίσεις και επιδιώκοντας να αναγνωρίσει την «σχετικότητα» της αθλιότητας, προσφέροντας πρακτικές λύσεις και ανθρώπινη συμπαράσταση.

Ο αντίκτυπος του έργου του Bourdieu υπήρξε τεράστιος ώστε πολλοί κοινωνιολόγοι να μιλούν για *«κοινωνιολογία της αθλιότητας»* (Κούζας, 2017: 164). Το πιο σημαντικό στοιχείο του έργου είναι η καταγραφή της προσωπικής φωνής των ατόμων που ζουν στη φτώχεια. Ο Bourdieu χρησιμοποιεί τις συνεντεύξεις για να δείξει ότι η φτώχεια δεν είναι απλώς στατιστική, αλλά μια υποκειμενική εμπειρία γεμάτη αγωνία και αποξένωση. Οι αφηγήσεις αποκαλύπτουν την πολυπλοκότητα της αθλιότητας και τις συναισθηματικές επιπτώσεις της.

Απόβλητοι Άνθρωποι

Μία σύγχρονη και υπό το πρίσμα της μετανεωτερικότητας προσέγγιση της φτώχειας προσφέρει ο Πολωνός κοινωνιολόγος Zygmunt Bauman στις δεκαετίες του 1990 και 2000 ο οποίος μελετά την πορεία εξέλιξης του φαινομένου της φτώχειας από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα αναλύοντας τον τρόπο με τον οποίο η φτώχεια, από κοινωνικό πρόβλημα της νεωτερικής εποχής αναδύεται στη σύγχρονη εποχή με τη

μορφή των νεόπτωχων, της τάξης των παρίων, εκείνων που αποτελούν τα «απόβλητα» της καταναλωτικής κοινωνίας.

Ο Bauman υποστηρίζει ότι στη μετανεωτερική κοινωνία της παγκοσμιοποίησης, με τη συνεχή επιδίωξη προόδου και κατανάλωσης, δημιουργούνται αναπόφευκτα απόβλητα όχι μόνο σε υλικό επίπεδο αλλά και σε ανθρώπινο. Οι άνθρωποι που θεωρούνται περιττοί είναι τα θύματα των διαδικασιών της οικονομικής και κοινωνικής αναδιάρθρωσης που συντελείται μέσω της παγκοσμιοποίησης. Αυτοί οι άνθρωποι, είτε πρόκειται για άνεργους, φτωχούς, μετανάστες ή κοινωνικά αποκλεισμένους, αντιμετωπίζονται ως «σπαταλημένες ζωές» (Bauman, 2004)

Σύμφωνα με τον Bauman, η φτώχεια στη σύγχρονη κοινωνία δεν είναι απλώς αποτέλεσμα ανισοτήτων, αλλά συνδέεται με τη λογική της παραγωγής και της κατανάλωσης. Σε έναν κόσμο όπου η αξία του ατόμου μετριέται με βάση την παραγωγική του ικανότητα ή την καταναλωτική του δύναμη, οι φτωχοί θεωρούνται οι εκτός του συστήματος, εκείνοι που δεν ωφελούν τον καταναλωτικό τρόπο ζωής και επομένως περισσεύουν (Bauman, 2004: 28).

Για τον Πολωνό κοινωνιολόγο, οι «άνθρωποι απόβλητα» θεωρούνται άχρηστοι για την κοινωνία καθώς η ύπαρξή τους δεν αποτελεί βασικό στοιχείο της κοινωνικής συνοχής και συγκρότησης και είναι αυτή η «μη ένταξη» τους στο κοινωνικό σύνολο λόγω αχρηστίας που τους καθιστά επικίνδυνους για τα συμφέροντα της αστικής τάξης και της δυτικής καταναλωτικής κοινωνίας. Έτσι, εξωθούνται στο περιθώριο αποτελώντας τα ανθρώπινα απορρίμματα των σύγχρονων κοινωνιών, την παράπλευρη απώλεια μιας κοινωνίας καθοδηγούμενης από το κέρδος και προσανατολισμένης στην κατανάλωση - είναι «ξένοι εντός», οι οποίοι στερούνται τα δικαιώματα που απολαμβάνουν άλλα μέλη της κοινωνίας (Κούζας, 2017: 167).

Η σπουδαιότητα του έργου του Bauman έγκειται στο γεγονός ότι αφενός καταδεικνύει τον παραλογισμό της σύγχρονης κοινωνίας όπου «οι φτωχοί δεν μπορούν να απορροφηθούν ούτε καν ως εφεδρικός στρατός και καταλήγουν σε μια υπολειμματική κατάσταση στο περιθώριο της κοινωνίας» και αφετέρου στο ότι σχηματοποιεί το ζήτημα των νεόπτωχων με πρωτοποριακό τρόπο (Κούζας 2017: 166). Για τον Bauman, οι νεόπτωχοι αποτελούν μία ετερογενή κατηγορία στην οποία εντάσσονται οι αδύναμοι καταναλωτές και οι μη έχοντες εργασία, οι ανύπανδρες μητέρες, οι κλέφτες, οι ζητιάνοι, οι μετανάστες, κ.α. και υποστηρίζει πως η θεώρηση

όλων αυτών ως εγκληματικών στοιχείων και η παράλληλη ποινικοποίηση τους (φυλάκιση ζητιάνων, εγκλεισμός αλλοδαπών σε hotspots, κ.ά.) αποτελούν τρόποι για να ξορκίσει η καταναλωτική κοινωνία αυτούς τους δαίμονες (Κούζας, 2017: 167).

Για αυτό το λόγο, η ηθική πρόκληση που θέτει κλείνοντας ο Bauman, είναι να αναγνωρίσουμε την ευθύνη μας απέναντι σε αυτούς που η κοινωνία παραγκωνίζει.

Ευαλωτότητα και Επισφάλεια

Στην παρούσα ενότητα, η ανάλυση εστιάζει στις έννοιες της ευαλωτότητας και της επισφάλειας, καθώς αυτές καταλαμβάνουν κεντρική θέση τόσο στη λειτουργία και στις πρακτικές του κοινωνικού παντοπωλείου όπου πραγματοποιήθηκε η έρευνα, όσο και στο πλαίσιο των θεσμικών εγγράφων και πολιτικών που σχετίζονται με την κοινωνική πρόνοια και την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Η επαναλαμβανόμενη χρήση και κυριαρχία αυτών των όρων υποδεικνύει ότι δεν πρόκειται απλώς για περιγραφικές κατηγορίες, αλλά για έννοιες που διαμορφώνουν την αντίληψη και τις πρακτικές για τα άτομα και τις ομάδες που βρίσκονται σε συνθήκες κοινωνικής και οικονομικής αδυναμίας. Ως εκ τούτου, κρίνεται αναγκαία μια συστηματική διερεύνηση και ανάλυση των εννοιών αυτών, προκειμένου να κατανοηθεί σε βάθος η σημασία τους, τόσο θεωρητικά όσο και στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής.

Για την ανάπτυξη της ανάλυσης θα στηριχθώ σε δύο κείμενα που προσφέρουν μια πλήρη εικόνα των εννοιών αυτών: στο άρθρο των Δημήτρη Απίστουλα και Δήμητρας Νίκου για την ευαλωτότητα (Κοινωνική Πολιτική, ΕΕΚΠ, 2021), που εξετάζει την τυποποίηση και τον θεσμικό χειρισμό των εύαλων ομάδων στο ελληνικό σύστημα πρόνοιας και στο κείμενο του Μάνου Σπυριδάκη για την επισφάλεια (εισαγωγή στο Σπυριδάκης & Κράββα, Τροχιές Επισφάλειας, 2021), που παρέχει συστηματική εννοιολογική και ιστορική ανασκόπηση του όρου. Και τα δύο έργα προσφέρουν αξιόπιστη θεωρητική βάση για την ανάλυση των προσεγγίσεων των εννοιών αυτών.

Ευαλωτότητα

Εννοιολογικά

Η έννοια της ευαλωτότητας αποτελεί έναν πολυδιάστατο και διεπιστημονικό όρο, ο οποίος έχει εξελιχθεί σημαντικά τις τελευταίες δεκαετίες. Προέρχεται από το

λατινικό *vulnus*, που σημαίνει «πληγή», και η χρήση του στη διεθνή βιβλιογραφία έγινε συχνότερη από τη δεκαετία του 1990, εδραιώνοντάς τον κυρίως μετά το 2000. Παρά την ευρεία αναγνώρισή του, η έννοια παραμένει αμφιλεγόμενη και χαρακτηρίζεται από πολλούς μελετητές ως ασαφής, σύνθετη και δύσκολα ορισμένη (Απίστουλας & Νίκου, 2021:69-70).

Στη βιβλιογραφία διακρίνονται δύο βασικές προσεγγίσεις της ευαλωτότητας. Η πρώτη εστιάζει στο άτομο ως αυτόνομο και υπεύθυνο, με ικανότητα επιλογής και λήψης αποφάσεων. Στο πλαίσιο αυτό, η ευαλωτότητα θεωρείται αποτέλεσμα ατομικών αδυναμιών ή χαρακτηριστικό συγκεκριμένων ομάδων και δεν ενέχει κοινωνική ή κρατική ευθύνη. Αντίθετα, η δεύτερη προσέγγιση αναγνωρίζει ότι η ανθρώπινη ζωή είναι συνεχώς εκτεθειμένη σε κινδύνους διαφόρων μορφών-σωματικούς, ψυχολογικούς, οικονομικούς και θεσμικούς-και ότι οι άνθρωποι εξαρτώνται από κοινωνικές σχέσεις και θεσμούς. Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, η ευαλωτότητα είναι μια καθολική συνθήκη, η οποία απαιτεί συλλογική και κρατική μέριμνα για την υποστήριξη και προστασία των ατόμων(Απίστουλας & Νίκου, 2021:70).

Σε επίπεδο πολιτικής και εφαρμοσμένων κοινωνικών πρακτικών, όπως στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η ευαλωτότητα θεωρείται σύνθετο κοινωνικό φαινόμενο, που καθορίζεται από αλληλεπιδράσεις προσωπικών και εξωγενών παραγόντων, οι οποίοι μεταβάλλονται καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής ενός ατόμου. Παρά τις δυσκολίες στη μέτρηση των διαστάσεων της-οικονομική, κοινωνική, ψυχολογική-η ευαλωτότητα συνδέεται με την έκθεση σε κινδύνους και την ικανότητα αντιμετώπισής τους, καθώς και με τις συνέπειες της απώλειας ευημερίας. Ως εκ τούτου, θεωρούνται ευάλωτα τα άτομα ή οι ομάδες με περιορισμένη πρόσβαση σε πόρους και ευκαιρίες, τα οποία χρειάζονται προστασία και φροντίδα. (Απίστουλας & Νίκου, 2021:70)..

Ευαλωτότητα και Ανθρώπινα Δικαιώματα

Η έννοια της ευαλωτότητας συνδέεται στενά με τα ανθρώπινα δικαιώματα και αναδεικνύεται ως εργαλείο ανάλυσης του τρόπου με τον οποίο κοινωνικές και θεσμικές δομές τη δημιουργούν, τη διατηρούν και την ενισχύουν. Στη νομική θεωρία υπάρχει διάκριση μεταξύ καθολικής ευαλωτότητας, που αφορά όλους τους ανθρώπους, και της ευαλωτότητας συγκεκριμένων ομάδων. Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) ενσωματώνει αυτή τη διάκριση, επισημαίνοντας

ότι όλοι οι αιτούντες είναι ευάλωτοι, αλλά κάποιιο περισσότερο από άλλους(Απίστουλας & Νίκου, 2021:71).

Η προστασία των πιο ευάλωτων ατόμων μέσω των ανθρωπίνων δικαιωμάτων παραμένει σύνθετη και διχασμένη. Παρά την καθολική προσέγγιση της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, απαιτήθηκε η θέσπιση εξειδικευμένων συμβάσεων για την προστασία περιθωριοποιημένων ομάδων, όπως άτομα με αναπηρία, γυναίκες, παιδιά και μειονότητες. Το ΕΔΔΑ αναγνωρίζει ότι η ευαλωτότητα είναι ταυτόχρονα καθολική και σχετική, καθώς επηρεάζεται από κοινωνικές, ιστορικές και θεσμικές δυνάμεις. Η έννοια των «ευάλωτων ομάδων» εισήχθη με την υπόθεση Charman κατά του Ηνωμένου Βασιλείου (2001)¹, όπου τονίστηκε ότι η ευαλωτότητα διαμορφώνεται εν μέρει από τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες στις οποίες ανήκει το άτομο (Απίστουλας & Νίκου, 2021:71).

Στη νομολογία του ΕΔΔΑ η ευαλωτότητα συνδέεται με τη βλάβη που υφίσταται μια ομάδα, με κύριους δείκτες την προκατάληψη, το στιγματισμό, την κοινωνική μειονεξία και την υλική στέρηση. Παράγοντες όπως ηλικία, φύλο, εθνικότητα, κατάσταση υγείας ή διαμονής και στέρηση ελευθερίας χρησιμοποιούνται για τον καθορισμό των ευάλωτων ομάδων, ενώ άλλοι δείκτες, όπως η εξάρτηση από το κράτος ή ο κοινωνικός αποκλεισμός, δεν αξιοποιούνται συστηματικά. Συνολικά, η έννοια της ευαλωτότητας στο πλαίσιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων επισημαίνει την ανάγκη για ειδική προστασία και φροντίδα των πληθυσμιακών ομάδων που βρίσκονται σε μειονεκτική θέση (Απίστουλας & Νίκου, 2021:72).

Η ευαλωτότητα στο ελληνικό συγκείμενο

Το ελληνικό σύστημα κοινωνικής πρόνοιας θεμελιώνεται στο Σύνταγμα, το οποίο κατοχυρώνει το δικαίωμα κάθε πολίτη σε ένα ελάχιστο εισόδημα και στην αξιοπρεπή διαβίωση, ενώ παράλληλα προβλέπει ειδική προστασία για συγκεκριμένες ομάδες όπως τα παιδιά, οι ηλικιωμένοι, τα άτομα με αναπηρία και οι άποροι. Οι νομοθετικές διατάξεις εξειδικεύουν αυτό το πλαίσιο, εισάγοντας έννοιες όπως η κοινωνική φροντίδα και η κοινωνική ένταξη, που αποσκοπούν στην ισότιμη συμμετοχή

¹ Η υπόθεση αφορούσε σε μια γυναίκα Ρομά που εκδιώχτηκε από τη γη της, επειδή έβαλε το τροχόσπιτο της εκεί χωρίς άδεια. Το Δικαστήριο απέρριψε την εικαζόμενη παραβίαση του δικαιώματος της προσφεύγουσας να τύχει σεβασμού του τρόπου ζωής της (άρθρο 8 ΕΣΔΑ). Απέρριψε επίσης την καταγγελία της για διάκριση (άρθρο 14 της ΕΣΔΑ).

των ατόμων στην κοινωνική και οικονομική ζωή και όχι απλώς στην αντιμετώπιση υλικών ανισοτήτων (Απίστουλας & Νίκου, 2021:82-88).

Η έννοια της ευαλωτότητας προσδιορίζεται με βάση τόσο αντικειμενικά όσο και υποκειμενικά κριτήρια. Αντικειμενικά κριτήρια αφορούν την οικονομική αποξένωση, όπως η ανεργία ή η έλλειψη εισοδήματος, ενώ υποκειμενικά κριτήρια αναφέρονται στη δυσκολία κοινωνικής συμμετοχής, παρά την ύπαρξη πόρων, όπως στην περίπτωση των μονογονεϊκών οικογενειών. Η νομοθεσία, όπως ο Ν. 4430/2016 και ο Ν. 4686/2020, αναγνωρίζει συγκεκριμένες ευάλωτες και ειδικές ομάδες, λαμβάνοντας υπόψη σωματικά, ψυχικά, κοινωνικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά, καθώς και παραβατική συμπεριφορά ή συνθήκες έκτακτης ανάγκης (Απίστουλας & Νίκου, 2021:82-88)..

Η εφαρμογή των πολιτικών κοινωνικής ένταξης διαφοροποιείται ανάλογα με τις εθνικές προτεραιότητες και τις τομεακές πολιτικές. Το Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο για την Κοινωνική Ένταξη (ΕΣΚΕ) εστιάζει σε άτομα και οικογένειες που διαβιούν σε συνθήκες ακραίας φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού, ενώ τα προγράμματα του ΕΣΠΑ 2014-2020 χρησιμοποιούν πολυπαραγοντικά κριτήρια για τον εντοπισμό των ευάλωτων ομάδων, συμπεριλαμβανομένων εισοδήματος, σύνθεσης νοικοκυριού, ηλικίας, εργασιακής κατάστασης, πολιτισμικών και χωρικών χαρακτηριστικών (Απίστουλας & Νίκου, 2021:82-88).

Ειδικές στρατηγικές εφαρμόζονται για συγκεκριμένες ομάδες, όπως οι Ρομά και οι πρόσφυγες/μετανάστες. Στην περίπτωση των Ρομά, η κοινωνική ένταξη προωθείται μέσω εξατομικευμένων υπηρεσιών που αξιολογούν συνδυαστικά τις συνθήκες στέγασης, την εκπαίδευση, την υγεία και την εργασιακή κατάσταση. Αντίθετα, η στρατηγική για τους πρόσφυγες/μετανάστες χρησιμοποιεί νομικά και στατικά κριτήρια για την άμεση ενεργοποίηση των κοινωνικών υπηρεσιών, εξασφαλίζοντας την προστασία των πλέον ευάλωτων, όπως ασυνόδευτοι ανήλικοι, έγκυες ή θύματα βίας (Απίστουλας & Νίκου, 2021:82-88).

Όπως επισημαίνουν οι Απίστουλας και Νίκου, παρά τη συστηματική χρήση της έννοιας στο ελληνικό θεσμικό πλαίσιο, η ευαλωτότητα παραμένει ασαφής και περιορίζεται κυρίως σε ιατρικά και ψυχοκοινωνικά κριτήρια, παραβλέποντας ευρύτερες κοινωνικές παραμέτρους όπως η δυνατότητα συμμετοχής στην κοινωνία, η ένταξη στην αγορά εργασίας ή η πρόσβαση σε βασικά δικαιώματα. Χαρακτηριστικά

υπογραμμίζουν ότι « η έννοια της ευαλωτότητας στην Ελλάδα αξιοποιείται μονοδιάστατα, καθώς αξιοποιείται από την κοινωνική διοίκηση, προκειμένου να εκτιμηθούν ποσοτικά προβλήματα υγείας και ψυχικής υγείας που αντιμετωπίζουν συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού. Ουσιαστικά προσεγγίζεται ως ένα σύνολο σωματικών και ψυχικών παραγόντων που αυξάνουν την ευαλωτότητα των ανθρώπων που τα βιώνουν, έναντι όσων δεν τα βιώνουν» (Απίστουλας & Νίκου, 2021:89). Η πρακτική αυτή αναδεικνύει την εργαλειακή χρήση του όρου ως μέσο προτεραιοποίησης και άμεσης παροχής υπηρεσιών προς τα πιο ευάλωτα άτομα, χωρίς να αντιμετωπίζει συστηματικά τις δομικές αιτίες της κοινωνικής αδυναμίας.

Επισφάλεια

Η έννοια της επισφάλειας έχει αναδειχθεί τα τελευταία χρόνια σε κεντρικό θεωρητικό εργαλείο για την κατανόηση των σύγχρονων κοινωνικών μετασχηματισμών. Ιδιαίτερα μετά την παγκόσμια οικονομική κρίση, η επισφάλεια δεν αφορά μόνο την αγορά εργασίας, αλλά επεκτείνεται στις κοινωνικές σχέσεις, στις μορφές διακυβέρνησης και στις ίδιες τις συνθήκες ζωής των υποκειμένων (Σπυριδάκης, 2021: 11). Όπως επισημαίνει ο Σπυριδάκης, πριν από τις αρχές της νέας χιλιετίας ο όρος δεν ήταν αντικείμενο συστηματικής ακαδημαϊκής συζήτησης και χρησιμοποιείτο με αρνητικό πρόσημο κυρίως στο πολιτικό και δημόσιο λόγο για πολιτικής φύσεως ζητήματα. Η παγκόσμια οικονομική κρίση λειτούργησε ως καταλύτης στην εδραίωση της έννοιας στο επιστημονικό πεδίο και την ένταξή της σε επίσημες αναλύσεις θεσμικών οργάνων όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση (Σπυριδάκης, 2021: 11).

Η έννοια της επισφάλειας δεν είναι καινοφανής. Ήδη από τον 19ο αιώνα χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει τις συνθήκες ζωής και εργασίας της εργατικής τάξης, ιδίως στην Αγγλία και τη Γαλλία. Στη μαρξική παράδοση, σε έργα όπως Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία, το Κομμουνιστικό Μανιφέστο και το Κεφάλαιο, η επισφάλεια συνδέεται με τη θέση του προλεταριάτου και την εγγενή αβεβαιότητα της μισθωτής εργασίας(ο.π.: 12)..

Παράλληλα, κοινωνικοί μεταρρυθμιστές και ερευνητές όπως οι Mayhew, Booth, Webb και άλλοι κατέγραψαν τις επισφαλείς συνθήκες ζωής των εργαζομένων και του λούμπεν προλεταριάτου, ενώ αντίστοιχες μελέτες αναπτύχθηκαν και στη νότια Ευρώπη (Ιταλία), στο πλαίσιο αγροτικών και κοινωνικών ερευνών. Στο σύνολό τους,

οι πρώιμες αυτές προσεγγίσεις συνέδεαν την επισφάλεια πρωτίστως με τη φτώχεια και την ασταθή εργασία(ο.π.: 12-13).

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η έννοια αρχίζει να σχετίζεται περισσότερο με την απασχόληση και την κοινωνική ευημερία. Στη δεκαετία του 1960 εμφανίζονται οι πρώτες συστηματικές θεωρητικές επεξεργασίες, παρά το γεγονός ότι πρόκειται για περίοδο κυριαρχίας της σταθερής εργασίας. Ο Paolo Sylos Labini αναδεικνύει την επισφάλεια ως αναλυτικό εργαλείο για την κατανόηση των ανισοτήτων μεταξύ ανεπτυγμένων και υπανάπτυκτων περιοχών, συνδέοντάς τη με τον κοινωνικό και γεωγραφικό καταμερισμό της εργασίας στην Ιταλία. Παράλληλα, ο Pierre Bourdieu, μελετώντας την Αλγερία, περιγράφει την επισφάλεια ως συνθήκη που απορρέει από τον καπιταλιστικό μετασχηματισμό και τη δυαδική δομή της αγοράς εργασίας (ο.π.: 13).

Με την ανάπτυξη της κοινωνικής ιστορίας και των φεμινιστικών σπουδών, η επισφάλεια άρχισε να προσεγγίζεται ως διαχρονικό και δομικό στοιχείο του καπιταλισμού. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στη μη σταθερότητα της εργασίας και στη συστηματική μετακύλιση του κοινωνικού κόστους στις γυναίκες και σε άλλες υποδεέστερες ομάδες. Μελέτες όπως του Wallerstein ανέδειξαν τον τρόπο με τον οποίο το καπιταλιστικό σύστημα αξιοποιεί διαφοροποιημένα τμήματα της εργατικής δύναμης, μεταφέροντας τους κινδύνους και το κόστος αναπαραγωγής στους πιο ευάλωτους (ο.π.: 13)..

Κατά τη δεκαετία του 1980 και 1990, η έννοια επανέρχεται δυναμικά, ιδίως μέσα από τη δουλειά του Bourdieu, ο οποίος εισάγει την ιδέα της «κατάστασης επισφάλειας» ως μιας γενικευμένης συνθήκης αβεβαιότητας που διαπερνά ολόκληρη την κοινωνία. Η επισφάλεια, σε αυτή την εκδοχή, συνιστά μορφή κυριαρχίας που παράγεται μέσω της ανασφάλειας και της αποσταθεροποίησης των όρων ζωής, υπονομεύοντας τις βάσεις της κοινωνικής αναπαραγωγής (ο.π.: 13).

Θεωρητικές προσεγγίσεις της Επισφάλειας

Η συζήτηση γύρω από την επισφάλεια διευρύνεται σημαντικά όταν μετατοπίζεται από την αποκλειστικά εργασιακή της διάσταση προς βαθύτερες οντολογικές και κοινωνικοπολιτικές προσεγγίσεις. Σε αυτό το πλαίσιο, ορισμένοι θεωρητικοί υποστηρίζουν ότι η επισφάλεια δεν αποτελεί μόνο αποτέλεσμα

συγκεκριμένων οικονομικών μετασχηματισμών, αλλά εγγενές χαρακτηριστικό της ανθρώπινης ύπαρξης. Η Judith Butler, εισάγοντας την έννοια της τρωτότητας, τονίζει ότι τα ανθρώπινα υποκείμενα συγκροτούνται μέσα σε σχέσεις εξάρτησης και αλληλεπίδρασης, γεγονός που τα καθιστά εκ φύσεως εκτεθειμένα και ευάλωτα. Η επισφάλεια, ωστόσο, δεν κατανέμεται ισότιμα, αλλά πολιτικά και κοινωνικά, πλήττοντας περισσότερο ομάδες που βρίσκονται σε καθεστώς περιθωριοποίησης, όπως οι φτωχοί, οι μετανάστες και όσοι στερούνται θεσμικής προστασίας. Παρότι αυτή η προσέγγιση αναδεικνύει τη δυνατότητα συλλογικής δράσης μέσα από την αναγνώριση μιας κοινής ευαλωτότητας, έχει δεχθεί κριτική επειδή τείνει να αποϊστοριοποιεί την επισφάλεια και να αποδυναμώνει τη σύνδεσή της με συγκεκριμένες σχέσεις εξουσίας και εκμετάλλευσης(ο.π.: 14).

Σε συγγενή αλλά περισσότερο πολιτικοποιημένη κατεύθυνση, η Isabell Lorey προτείνει μια τριπλή κατανόηση της επισφάλειας, διακρίνοντας αφενός την οντολογική επισφάλεια ως καθολική ανθρώπινη συνθήκη, αφετέρου τις κοινωνικά παραγόμενες μορφές επισφαλούς ζωής και, τέλος, τη διακυβέρνηση μέσω της επισφάλειας. Η τελευταία αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο η αβεβαιότητα και η ανασφάλεια δεν αποτελούν απλώς παρενέργειες του νεοφιλελευθερισμού, αλλά συνιστούν ενεργά εργαλεία ρύθμισης και πειθάρχησης των υποκειμένων. Η επισφάλεια λειτουργεί ως μηχανισμός διακυβέρνησης στο μέτρο που ενθαρρύνει την αυτοευθύνη, την προσαρμοστικότητα και την αποδοχή ασταθών συνθηκών ζωής ως κανονικότητας. Έτσι, η αβεβαιότητα μετατρέπεται σε σταθερό χαρακτηριστικό της κοινωνικής συμμετοχής και όχι σε πρόβλημα προς επίλυση (ο.π.: 15).

Η ανάλυση αυτή συνδέεται με προσεγγίσεις που δίνουν έμφαση στη βιωμένη διάσταση της επισφάλειας και στον τρόπο με τον οποίο αυτή εγγράφεται στις καθημερινές εμπειρίες των υποκειμένων. Έρευνες για τους επισφαλείς εργαζομένους, όπως η μελέτη των Emiliana Armano και Annalisa Murgia για τους εργάτες γνώσης στη Βόρεια Ιταλία το 2015, αναδεικνύουν ότι η επισφάλεια δεν περιορίζεται σε αντικειμενικούς δείκτες απασχόλησης, αλλά διαμορφώνει τρόπους αυτοαντίληψης και βιογραφικής αφήγησης. Οι εργαζόμενοι αυτοί καλούνται να επενδύουν συνεχώς στον εαυτό τους, να ανανεώνουν δεξιότητες και να επιδεικνύουν διαθεσιμότητα, μετατρέποντας την προσωπική τους ζωή σε πόρο εργασιακής αξιοποίησης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η επισφάλεια εσωτερικεύεται και γίνεται στοιχείο ταυτότητας, ενώ η

αποτυχία ή η αστάθεια βιώνονται ως ατομική ευθύνη και όχι ως αποτέλεσμα δομικών περιορισμών(ο.π.: 16).

Η εσωτερίκευση αυτή συνδέεται άμεσα με τον μετασχηματισμό του καπιταλισμού και τη μετάβαση σε νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας, όπως τις αναλύουν οι Boltanski και Chiapello. Στο νέο πνεύμα του καπιταλισμού, η εργασία οργανώνεται γύρω από ευέλικτα δίκτυα, προσωρινά εγχειρήματα και αποκεντρωμένες μορφές συντονισμού. Η ιεραρχία υποχωρεί υπέρ της αυτορρύθμισης και της ατομικής πρωτοβουλίας, ενώ η επαγγελματική επιτυχία συνδέεται με την ικανότητα προσαρμογής, κινητικότητας και συνεχούς επανεπένδυσης στον εαυτό. Η επισφάλεια δεν παρουσιάζεται πλέον ως πρόβλημα, αλλά ως πεδίο ευκαιριών και προσωπικής ανάπτυξης, μετατρέποντας την απασχολησιμότητα σε ηθική υποχρέωση. Με αυτόν τον τρόπο, η αβεβαιότητα εσωτερικεύεται και νομιμοποιείται, λειτουργώντας ως μηχανισμός πειθάρχησης (ο.π.: 17).

Η δυναμική αυτή ενισχύεται περαιτέρω από τις αναλύσεις του Maurizio Lazzarato σχετικά με τον ρόλο του χρέους στη σύγχρονη διακυβέρνηση. Στο πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού, η κοινωνική πολιτική αναδιαμορφώνεται και τα δικαιώματα συνδέονται με όρους υπευθυνότητας και απόδοσης. Το χρέος, τόσο σε κρατικό όσο και σε ατομικό επίπεδο, λειτουργεί ως τεχνολογία εξουσίας που παράγει πειθαρχημένα υποκείμενα, δεσμευμένα σε σχέσεις υποχρέωσης και διαρκούς αυτοελέγχου. Έτσι, η επισφάλεια δεν είναι απλώς αποτέλεσμα αγορών εργασίας, αλλά ενσωματώνεται σε ευρύτερα καθεστώτα διακυβέρνησης που αναπαράγουν την αβεβαιότητα ως κανονικότητα(ο.π.: 17-18).

Σε αυτό το πλαίσιο, η επισφάλεια αποκτά και σαφή εργασιακή διάσταση, καθώς συνδέεται με τη γενίκευση ευέλικτων, προσωρινών και άτυπων μορφών απασχόλησης. Η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας και η αποδυνάμωση των συλλογικών ρυθμίσεων οδηγούν σε θέσεις εργασίας που χαρακτηρίζονται από αβεβαιότητα, έλλειψη προστασίας και εισοδηματική αστάθεια. Όπως επισημαίνει ο Kalleberg, η επισφάλεια αφορά μορφές εργασίας με περιορισμένη προβλεψιμότητα και μειωμένη ασφάλεια, ενώ η εξάπλωσή της επηρεάζει πλέον όχι μόνο τα κατώτερα αλλά και τα μεσαία κοινωνικά στρώματα, ενισχύοντας τη γενικευμένη κοινωνική ανασφάλεια(ο.π.: 18-19)..

Πρεκαριάτο και νέες μορφές συλλογικότητας

Μια διαφορετική προσέγγιση της επισφάλειας αναπτύχθηκε με την έννοια του πρεκαριάτου, όπως διατυπώνεται από τον Guy Standing, η οποία επιχειρεί να αποτυπώσει τις κοινωνικές συνέπειες της εκτεταμένης επισφάλειας. Το πρεκαριάτο περιγράφεται ως μια ετερογενής κοινωνική κατηγορία που συγκροτείται από άτομα τα οποία βιώνουν διαρκή αστάθεια στην εργασία και στην κοινωνική τους θέση. Δεν πρόκειται για τάξη με την παραδοσιακή μαρξική έννοια, καθώς δεν θεμελιώνεται σε κοινή σχέση με τα μέσα παραγωγής, αλλά σε κοινές εμπειρίες ανασφάλειας, αβεβαιότητας και απουσίας θεσμικών εγγυήσεων. Σε αυτήν εντάσσονται εργαζόμενοι με προσωρινές ή άτυπες συμβάσεις, άνεργοι, μετανάστες, νέοι με υψηλά προσόντα αλλά ασταθείς επαγγελματικές διαδρομές, καθώς και αυτοαπασχολούμενοι χωρίς ουσιαστική προστασία(ο.π.: 19).

Κεντρικό στοιχείο της ανάλυσης του Standing είναι ότι τα μέλη του πρεκαριάτου στερούνται πολλαπλών μορφών ασφάλειας: δεν διαθέτουν σταθερό εισόδημα, σαφή επαγγελματική ταυτότητα, προβλέψιμη εργασιακή πορεία, συλλογική εκπροσώπηση ή επαρκή κοινωνικά δικαιώματα. Η απουσία αυτών των μορφών ασφάλειας οδηγεί σε αίσθημα διαρκούς προσωρινότητας και σε δυσκολία συγκρότησης συνεκτικής βιογραφικής αφήγησης. Η ζωή βιώνεται ως αλληλουχία βραχυπρόθεσμων επιλογών και αναγκαστικών προσαρμογών, γεγονός που εντείνει το άγχος και την ανασφάλεια(ο.π.: 19-20).

Παράλληλα, ο Standing υπογραμμίζει τη σημασία της υποκειμενικής διάστασης της επισφάλειας. Η αβεβαιότητα δεν αφορά μόνο τις υλικές συνθήκες, αλλά διαμορφώνει στάσεις, προσδοκίες και τρόπους αυτοκατανόησης. Η ευθύνη για την επαγγελματική αποτυχία ή αστάθεια τείνει να αποδίδεται στο ίδιο το άτομο, ενισχύοντας αισθήματα ενοχής και αυτομομφής. Η εμπειρία αυτή μπορεί να οδηγήσει είτε σε αποπολιτικοποίηση είτε σε αναζήτηση απλών και συχνά αντιφατικών πολιτικών απαντήσεων. Ταυτόχρονα, ο Standing αναγνωρίζει τη δυνατότητα συγκρότησης νέων μορφών συλλογικότητας, οι οποίες δεν στηρίζονται αποκλειστικά στον χώρο εργασίας, αλλά σε ευρύτερα κοινωνικά αιτήματα, όπως η κατοχύρωση βασικών κοινωνικών δικαιωμάτων και η θέσπιση καθολικού βασικού εισοδήματος (ο.π.: 19-20).

Η προσέγγιση του πρεκαριάτου έχει δεχθεί σημαντική κριτική, ιδίως από μαρξιστικές οπτικές, οι οποίες υποστηρίζουν ότι η επισφάλεια δεν συνιστά νέο φαινόμενο αλλά δομικό στοιχείο του καπιταλισμού ήδη από τη συγκρότησή του. Από

αυτή την άποψη, το πρεκαριάτο δεν αποτελεί νέα τάξη, αλλά σύγχρονη μορφή του εφεδρικού στρατού εργασίας. Παρά τις ενστάσεις αυτές, η συμβολή του Standing θεωρείται σημαντική, καθώς φωτίζει τις σύγχρονες μορφές αβεβαιότητας και τις κοινωνικές και πολιτικές τους συνέπειες(ο.π.:20).

Μετανεωτερικότητα και επισφάλεια

Ιδιαίτερα σημαντική ως προς την ανάλυση της συγκρότησης, της αναπαραγωγής και της εμπειρίας της επισφάλειας είναι η συμβολή του Zygmunt Bauman, ο οποίος προσεγγίζει την επισφάλεια μέσα από την έννοια της «ρευστής νεωτερικότητας». Σε αντίθεση με τη «στερεή» νεωτερικότητα της βιομηχανικής εποχής, που βασιζόταν στη σχετική σταθερότητα των θεσμών, της εργασίας και των κοινωνικών ρόλων, η σύγχρονη κοινωνία χαρακτηρίζεται από ρευστότητα, αστάθεια και προσωρινότητα. Οι κοινωνικές μορφές δεν διατηρούνται επαρκώς ώστε να προσφέρουν σταθερά σημεία αναφοράς, ενώ οι βιογραφίες παύουν να ακολουθούν προβλέψιμες τροχιές(ο.π.: 22-23).

Στο πλαίσιο αυτό, η επισφάλεια δεν εμφανίζεται ως παθολογική εξαίρεση αλλά ως κανονικό χαρακτηριστικό της κοινωνικής ζωής. Η ευθύνη για την ασφάλεια και την επιτυχία μετατίθεται στο άτομο, το οποίο καλείται να διαχειριστεί μόνο του τους κινδύνους της ύπαρξης. Η συνεχής προσαρμογή, η ευελιξία και η ετοιμότητα για αλλαγή καθίστανται βασικές αρετές, ενώ η αποτυχία αποδίδεται σε προσωπική ανεπάρκεια και όχι σε δομικούς περιορισμούς(ο.π.: 22-23).

Κεντρική στη σκέψη του Bauman είναι η διάκριση ανάμεσα σε εκείνους που διαθέτουν τη δυνατότητα επιλογής και σε εκείνους που στερούνται αυτή τη δυνατότητα. Οι «τουρίστες» κινούνται ελεύθερα μέσα στον παγκοσμιοποιημένο κόσμο, αξιοποιώντας οικονομικούς και πολιτισμικούς πόρους, ενώ οι «πλάνητες» εξαναγκάζονται σε κινητικότητα λόγω κοινωνικού αποκλεισμού, ανεργίας ή φτώχειας. Η ανισότητα, επομένως, δεν αφορά μόνο την κατανομή του πλούτου, αλλά και την πρόσβαση στην ελευθερία της επιλογής και της κινητικότητας(ο.π.:23).

Παράλληλα, στη ρευστή νεωτερικότητα η κατανάλωση αντικαθιστά σε μεγάλο βαθμό την εργασία ως βασικό μηχανισμό κοινωνικής ένταξης. Η κοινωνική αξία των υποκειμένων εξαρτάται από την ικανότητά τους να συμμετέχουν στα καταναλωτικά πρότυπα και να διαμορφώνουν επιθυμητές ταυτότητες. Όσοι αδυνατούν να

ανταποκριθούν σε αυτές τις απαιτήσεις κινδυνεύουν να καταστούν κοινωνικά αόρατοι ή περιττοί. Η επισφάλεια, έτσι, αποκτά όχι μόνο οικονομική αλλά και συμβολική διάσταση, επηρεάζοντας βαθιά την αυτοαντίληψη και τις κοινωνικές σχέσεις (ο.π.: 22-23).

Συνολικά, μέσα από τις διαφορετικές αυτές θεωρητικές προσεγγίσεις καθίσταται σαφές ότι η επισφάλεια δεν αποτελεί απλώς μια παροδική δυσλειτουργία της αγοράς εργασίας, αλλά θεμελιώδες χαρακτηριστικό της σύγχρονης κοινωνικής οργάνωσης που οφείλουμε να μελετήσουμε και να κατανοήσουμε. Εμφανίζεται ταυτόχρονα ως βιωμένη εμπειρία, ως μηχανισμός διακυβέρνησης και ως πολιτισμικό πρότυπο, διαμορφώνοντας νέες μορφές υποκειμενικότητας, ανισότητας και κοινωνικής ένταξης. Όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει η Κράββα στο κείμενο της «Ευάλωτες ζωές, επισφαλείς υλικότητες: σώματα και σκουπίδια την εποχή της πανδημίας» η μελέτη της επισφάλειας και άλλων εκδοχών της, αφορά κυρίως το σήμερα πόσο μάλλον μετά από δύο διαδοχικές παγκόσμιες κρίσεις (οικονομική και covid19) καθώς «οι ευάλωτες ζωές είναι πλέον, ως ένα βαθμό, μέρος της καθημερινότητάς μας, μια κανονικότητα που χαρακτηρίζεται από υλικότητες εκτός τόπου, σώματα που δεν αγγίζονται, απόσταση σωματική που οδηγεί σε κοινωνική αποστασιοποίηση και ενδεχομένως σε μια ιδιάζουσα κοινωνική δυσανεξία. Η επαφή ορίζεται με άλλα λόγια ως η πεμπτουσία της διακινδύνευσης, του ρίσκου και με τον τρόπο αυτό κανονικοποιείται η μη κανονικότητα, καθίσταται ενδεδειγμένη επαφή η κοινωνική απόσταση και η μη επαφή» (Κράββα, 2021: 648).

Κεφάλαιο 2: Η κοινωνική πολιτική για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στην Ελλάδα μεταπολεμικά έως σήμερα

Οι κοινωνικές πολιτικές της ΕΕ από τη μεταπολεμική περίοδο έως σήμερα

Από τη μεταπολεμική εποχή, η στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) για την αντιμετώπιση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού έχει αλλάξει σημαντικά. Μολονότι οι πρώτες προσπάθειες για την καταπολέμηση της φτώχειας δεν βασίζονταν σε μια οργανωμένη κοινωνική πολιτική πανευρωπαϊκών διαστάσεων, παρά ακολουθούσαν σπασμωδικά σχέδια εθνικού χαρακτήρα, με την πάροδο των δεκαετιών η ΕΕ υιοθέτησε οργανωμένες και ολοκληρωμένες πολιτικές για την άμβλυνση των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων, και γενικά για την αντιμετώπιση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στα κράτη-μέλη της. Φυσικά, η πορεία διαμόρφωσης της νέας κοινωνικής πολιτικής της ΕΕ δεν υπήρξε σταθερά δυναμική, αλλά χαρακτηρίστηκε από περιόδους, κατά τις οποίες σημειώθηκαν πιο αποφασιστικά βήματα προς αυτήν την κατεύθυνση (Feronas, 2012: 207-223). Τα βασικά, λοιπόν, σημεία καμπής – τα μεταρρυθμιστικά προγράμματα, οι Συνθήκες και οι Στρατηγικές – που σημειώθηκαν κατά τη μακρά πορεία αντιμετώπισης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού από την ΕΕ περιγράφονται στην παρούσα ενότητα.

Πρώιμες πρωτοβουλίες (1975-1994):

Με σκοπό να αντιμετωπίσει το φλέγον και διαχρονικό ζήτημα της φτώχειας, η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) δρομολόγησε μια σειρά από δοκιμαστικές πρωτοβουλίες μεταξύ 1975 και 1994, οι οποίες προϋπέθεταν την εφαρμογή προοδευτικών κοινωνικών προγραμμάτων. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου θεσπίστηκαν τρία ξεχωριστά προγράμματα κατά της φτώχειας: «Φτώχεια Ι» (1975-

1980), «Φτώχεια II» (1985-1989) και «Φτώχεια III» (1989-1994). Πρόκειται για πρωτοβουλίες νομοθετικού και κοινωνικού χαρακτήρα, οι οποίες αποτέλεσαν την αρχή οργανωμένων προσπαθειών για την κατανόηση και την αντιμετώπιση της φτώχειας στα κράτη-μέλη της ΕΕ. Όλα αυτά τα προγράμματα στόχευαν στον εντοπισμό και την κατανόηση των βαθύτερων αιτιών της φτώχειας, καθώς και στην κατάρτιση εφαρμόσιμων διορθωτικών μέτρων, τα οποία θα ενθάρρυναν, μεταξύ άλλων, την ομαλή κοινωνική ένταξη των περιθωριοποιημένων ως τότε κοινοτήτων (Copeland, 2023: 219–233).

«Φτώχεια I» (1975-1980)

Με προϋπολογισμό 20 εκατομμυρίων ECU, η πρώτη πρωτοβουλία κατά της φτώχειας ελήφθη το 1975 με την εφαρμογή του προγράμματος «Φτώχεια I». Ο κύριος στόχος της ήταν να δρομολογήσει τη διεξαγωγή και στη συνέχεια να αξιοποιήσει μια ποικιλία ερευνών και περιορισμένης ακόμα κλίμακας δράσεων που μπορούσαν να οδηγήσουν στην εξαγωγή χρήσιμων και αξιόπιστων συμπερασμάτων, προκειμένου να καλλιεργήσει μια εμπειριστατωμένη γνώση γύρω από το πρόβλημα που συνιστά η φτώχεια σε όλα τα κράτη-μέλη της ΕΕ (τότε ΕΟΚ). Στο πλαίσιο αυτό, οι ευρωπαϊκοί θεσμοί επιδίωξαν να προωθήσουν μια διαφοροποιημένη συζήτηση σχετικά με τα αίτια και τις επιπτώσεις της φτώχειας, συλλέγοντας ερευνητικά δεδομένα αναφορικά με τη φύση και την έκταση που μπορεί να λάβει η ίδια ως φαινόμενο μέσω των επιπτώσεών της. Έτσι, θεμελιώθηκε σταδιακά ένας επίσημος και καθολικά αποδεκτός ορισμός για τη φτώχεια, ο οποίος τόνιζε πως η φτώχεια (ως κατάσταση και πρόβλημα) αφορά σε άτομα, οικογένειες και ομάδες, των οποίων οι πόροι – είτε υλικοί, πολιτιστικοί είτε κοινωνικοί – είναι ανεπαρκείς, ώστε να ανταποκριθούν στα ελάχιστα αποδεκτά πρότυπα διαβίωσης στις αντίστοιχες χώρες τους (Tsakloglou, 2019: 331–355).

Ωστόσο, η έλλειψη ενιαίου νομοθετικού πλαισίου και ενιαίας πολιτικής κατεύθυνσης σε επίπεδο ΕΕ υπονόμωσε την ομοιόμορφη επιρροή του προγράμματος «Φτώχεια I» σε όλα τα κράτη-μέλη της Ένωσης, και κατά συνέπεια την ομοιόμορφη και ταυτόχρονη εφαρμογή του σε αυτά (Tsakloglou, 2019: 331–355). Εξάλλου, κατά τη διάρκεια της περιόδου εφαρμογής του, το κύριο βάρος δόθηκε στον εκσυγχρονισμό και την οικονομική ανάκαμψη των κρατών μετά την πετρελαϊκή κρίση που ξέσπασε τη

δεκαετία του 1970, η οποία είχε σημαντικό αρνητικό αντίκτυπο σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες, γεγονός που ανέβαλε τη λήψη δράσεων για την αντιμετώπιση της φτώχειας και την καταπολέμηση των κοινωνικών ανισοτήτων στην ΕΕ (Abrahamson, 2012). Ως αποτέλεσμα, αν και υπήρξε κάποια πρόοδος στις γνώσεις περί του ζητήματος της φτώχειας σε θεωρητικό επίπεδο, στην πραγματικότητα το πρόγραμμα «Φτώχεια Ι» δεν προέβλεπε την κατάρτιση και τη λήψη ολοκληρωμένων και καθολικών μέτρων κοινωνικής πολιτικής για την ΕΕ (Tsakloglou, 2019: 331–355).

«Φτώχεια ΙΙ» (1985-1989)

Αυτή τη φορά, η ΕΟΚ, διαθέτοντας προϋπολογισμό ύψους 29 εκατομμυρίων ECU, ξεκίνησε τη δεύτερη εκστρατεία κατά της φτώχειας, προωθώντας το 1985 το πρόγραμμα «Φτώχεια ΙΙ», το οποίο φυσικά διαδέχτηκε το προηγούμενο πρόγραμμα «Φτώχεια Ι» και σήμανε τη λήξη του. Έχοντας, λοιπόν, εξασφαλίσει μεγαλύτερη χρηματοδότηση, οι ευρωπαϊκοί θεσμοί προχώρησαν στην εφαρμογή ενός ευρύτερου φάσματος πρωτοβουλιών, οι οποίες αξιοποιούσαν στο μέγιστο βαθμό το θεωρητικό υπόβαθρο που είχε προκύψει μέσα από το πρόγραμμα «Φτώχεια Ι». Ταυτόχρονα προέβλεπαν την εντατικοποίηση της διεξαγωγής συγκριτικών μελετών για τη διατύπωση διαφορετικών ορισμών του φαινομένου της φτώχειας και τη συλλογή νέων δεδομένων και μετρήσεων σχετικά με τη φτώχεια (Guo et al., 2019: 430–440).

Στόχος του εν λόγω προγράμματος ήταν, συγκεκριμένα, να αντιμετωπίσει ζητήματα-απότοκα της φτώχειας, όπως είναι η περιθωριοποίηση, η στέρηση ειδών πρώτης ανάγκης και η ανασφάλεια που επηρέαζαν τους ανθρώπους σε όλα τα κράτη μέλη, και όχι μόνο την οικονομική ανέχεια, ως το πρώτιστο χαρακτηριστικό της φτώχειας. Την ίδια στιγμή, το πρόγραμμα «Φτώχεια ΙΙ» υπογράμμισε την ανάγκη υιοθέτησης μιας πιο ολοκληρωμένης προσέγγισης για την κατανόηση της φτώχειας ως σύνθετου προβλήματος. Ως αποτέλεσμα, η σχέση μεταξύ του κοινωνικού αποκλεισμού και της δυναμικής της αγοράς εργασίας έτυχε μεγάλης προσοχής κατά τη διάρκεια της περιόδου εφαρμογής του προγράμματος (1985-1989), καταδεικνύοντας παράλληλα τους τομείς, στους οποίους χρειαζόταν να εστιάσουν οι ευρωπαϊκές αρχές, με σκοπό να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τις συνέπειες και τα αίτια της φτώχειας,

αντίστοιχα. Η εν λόγω πρωτοβουλία, επομένως, προώθησε δημιουργικές στρατηγικές για την καταπολέμηση της φτώχειας σε εθνικό και τοπικό επίπεδο, ενώ διευκόλυνε την ανταλλαγή βέλτιστων πρακτικών μεταξύ των συμμετεχόντων κρατών. Ωστόσο, όπως και το πρόγραμμα «Φτώχεια Ι», αντιμετώπισε δυσκολίες στον συντονισμό, καθώς και στην ταυτόχρονη και την ομοιόμορφη εφαρμογή στην πράξη ενός πλήθους διαφορετικών εθνικών δράσεων καταπολέμησης της φτώχειας (Elisabeth, 2024: 78–90).

«Φτώχεια ΙΙΙ» (1989-1994)

Με προϋπολογισμό 55 εκατομμυρίων ECU, η τρίτη πρωτοβουλία κατά της φτώχειας, γνωστή με την ονομασία «Φτώχεια ΙΙΙ», ξεκίνησε το 1989. Το πρόγραμμα αυτό εισήγαγε μια σημαντική αλλαγή στην αντιμετώπιση του προβλήματος της φτώχειας, αφού εστίασε τις προσπάθειές στην προσέγγιση και στον προσδιορισμό ενός «νέου» όρου που ήρθε να αντικαταστήσει τη φτώχεια, του κοινωνικού αποκλεισμού. Έτσι, μετά από απόφαση του Συμβουλίου της 29ης Σεπτεμβρίου 1989, η αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού κατέστη ένα κρίσιμο ζήτημα για την καταπολέμηση της φτώχειας, καθώς θεωρήθηκε ότι συνιστά την κατεξοχήν κοινωνική παθολογία που παρεμποδίζει τη διαμόρφωση μιας αγοράς εργασίας προσβάσιμης από όλους. Το γεγονός αυτό συνέβαλε, τέλος, στο να διαδοθεί η άποψη ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός συνεπάγεται κάτι περισσότερο από την οικονομική δυσχέρεια, καθώς αναγνωρίστηκε ως ένα ζήτημα που παρεμποδίζει την πρόσβαση των ανθρώπων σε απαραίτητες υπηρεσίες, οι οποίες θα μπορούσαν να ενισχύσουν τη γενική ευημερία τους, όπως είναι η εργασία, ένας παράγοντας υψίστης σημασίας για την απαλλαγή τους από την κατάσταση της φτώχειας και της ανέχειας (Schulte, 2002: 118–146).

Ειδικότερα, στόχος του προγράμματος «Φτώχεια ΙΙΙ» ήταν η υιοθέτηση νέων κοινωνικών πολιτικών και η επακόλουθη εφαρμογή δράσεων που θα ενθάρρυναν τους μη προνομιούχους πληθυσμούς να ενταχθούν κοινωνικά, να ορθοποδήσουν οικονομικά και να αποκτήσουν ένα αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης. Έτσι, δημιουργήθηκε το Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο για τις εθνικές πολιτικές καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού, το οποίο αποσκοπούσε στο να

προωθήσει την περαιτέρω μελέτη και τη δημοσίευση εκθέσεων, οι οποίες θα αναδείκνυαν νέες αποτελεσματικές στρατηγικές για την αντιμετώπιση των προβλημάτων φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού σε εθνικό και πανευρωπαϊκό επίπεδο (Schulte, 2002: 118–146). Επομένως, το Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο αποτέλεσε έναν θεσμό απαραίτητο για την παρακολούθηση των εξελίξεων στο πεδίο καταπολέμησης της φτώχειας, καθώς και για την από κοινού κατάρτιση των βέλτιστων από όλα τα συμμετέχοντα σε αυτό κράτη.

Συμπερασματικά, τα πρώτα μέτρα που έλαβε η ΕΟΚ, με σκοπό την καλύτερη κατανόηση και, άρα, την αποτελεσματική διαχείριση του προβλήματος της φτώχειας στο εσωτερικό της, από το 1975 έως το 1994, αποτέλεσαν τη βάση για τις ευρωπαϊκές προσπάθειες καταπολέμησης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Ενθαρρύνοντας τη συζήτηση σχετικά με το τι συνιστά φτώχεια και τονίζοντας την ανάγκη ένταξης των αποκλεισμένων ατόμων στην κοινωνία, οι πρωτοβουλίες αυτές συνέβαλαν στη διαμόρφωση μεταγενέστερων πολιτικών, παρά τις γενικές αδυναμίες που τις διέκριναν, εξαιτίας της έλλειψης ενιαίας προσέγγισης και ενιαίων νομικών πλαισίων.

Ακόμα, ο επαναπροσδιορισμός των στόχων της Ένωσης απέναντι στο πρόβλημα της φτώχειας και η μετατόπιση του ενδιαφέροντος από την άμεση μείωση της φτώχειας στην υιοθέτηση μιας πιο ολοκληρωμένης θεώρησης γύρω από τον κοινωνικό αποκλεισμό και την κοινωνική ένταξη, άνοιξε τον δρόμο μεταγενέστερα για την υιοθέτηση πιο ολοκληρωμένων και εύστοχων στρατηγικών. Τελικά, οι πρώιμες αυτές προσπάθειες έθεσαν τις βάσεις για τις μετέπειτα συζητήσεις για την κοινωνική πολιτική εντός του πλαισίου της ΕΕ, οι οποίες με τη σειρά τους διαμόρφωσαν τον τρόπο με τον οποίο τα κράτη-μέλη αντιμετωπίζουν μέχρι και σήμερα τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Συνθήκη του Μάαστριχτ (1992): Ανάδυση του κοινωνικού αποκλεισμού ως έννοιας και αναγκαιότητας

Όπως ειπώθηκε παραπάνω, η συζήτηση γύρω από το ζήτημα του κοινωνικού αποκλεισμού άρχισε να επικρατεί στη δημόσια σφαίρα κατά τη διάρκεια των πρώτων

προσπαθειών διαμόρφωσης μιας πανευρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής κατά της φτώχειας. Έγγραφα, όπως το ψήφισμα του Συμβουλίου Υπουργών Κοινωνικών Υποθέσεων του 1989 για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού (89/C277/01) υπογράμμισαν την ανάγκη μετατόπισης του ενδιαφέροντος των ευρωπαϊκών θεσμών από την ίδια την άμεση άμβλυνση του προβλήματος της φτώχειας στην αναγνώριση του κοινωνικού αποκλεισμού ως ενός σύνθετου ζητήματος που ευθύνεται έμμεσα για την εξάπλωση της φτώχειας και των κοινωνικών ανισοτήτων, για αυτό και χρήζει της λήψης ευθέων μέτρων για την αντιμετώπισή του. Σύμφωνα με αυτό το ψήφισμα, η πρόληψη του κοινωνικού αποκλεισμού απαιτούσε όχι μόνο τον περιορισμό της στέρησης των υλικών αγαθών από τους ανθρώπους, αλλά και τη διευκόλυνση της πρόσβασής τους σε αγαθά πρώτης ανάγκης, όπως είναι η στέγαση, η υγειονομική περίθαλψη, η εκπαίδευση και η δυνατότητα εργασίας (Atkinson & Da Voudi, 2000: 427–448).

Αυτή η νέα γνώση αξιοποιήθηκε περαιτέρω σε μεταγενέστερες προτάσεις για την ανανέωση της κοινωνικής πολιτικής της γηραιάς ηπείρου. Όταν, λοιπόν, τα κράτη-μέλη της Ένωσης προχώρησαν στη σύγκλιση του Συμβουλίου του 1992, μέσα από το οποίο συνέταξαν και υπέγραψαν τη Συνθήκη του Μάαστριχτ (μια Συνθήκη-ορόσημο για τον επαναπροσδιορισμό της ταυτότητας και των στόχων της Ένωσης), κλήθηκαν ,μεταξύ πολλών άλλων, να αποσαφηνίσουν ότι κάθε άνθρωπος έχει φυσικό δικαίωμα πρόσβασης σε επαρκείς για την επιβίωσή του πόρους, αλλά και δικαίωμα να λαμβάνει την απαραίτητη κοινωνική στήριξη που είναι αναγκαία, ώστε να μπορεί να διασφαλίσει μια αξιοπρεπή διαβίωση (Pacolet, 2002: 33-36). Μέσα στο ίδιο πλαίσιο, μάλιστα, τα κράτη-μέλη της Ένωσης χρειάστηκε να διακηρύξουν ποια πρέπει να είναι τα κοινά τους κριτήρια, με βάση τα οποία θα μπορούν να θέσουν με ακρίβεια το όριο που διακρίνει την κατάσταση της επάρκειας πόρων από την κατάσταση της ανεπάρκειας πόρων, αλλά και να θεσπίσουν καθολικά μέτρα για την κοινωνική στήριξη μέσα στην Ένωση (92/441/ΕΟΚ). Συνεπώς, μέσα από τη σύγκλιση του Συμβουλίου του 1992 αναδείχθηκε η αναγκαιότητα που υπήρχε να σχεδιαστούν καλά μελετημένα προγράμματα, τα οποία δύνανται να συνδυάσουν διάφορα είδη βραχυπρόθεσμης και μακροπρόθεσμης βοήθειας, ενώ είναι ικανά να προωθήσουν την κοινωνική ένταξη και την οικονομική ενσωμάτωση γενικά μέσα στην Ένωση, αλλά και ειδικά μέσα στο εκάστοτε κράτος-μέλος της (Pacolet, 2002: 33-36).

Συνθήκη του Άμστερνταμ (1999) και Στρατηγική της Λισαβόνας (2000)

Η Συνθήκη του Άμστερνταμ του 1999, η οποία κατέστησε την εξάλειψη του κοινωνικού αποκλεισμού κεντρικό στόχο της πολιτικής της ΕΕ, σηματοδότησε μια σημαντική καμπή στην κοινωνική πολιτική της. Συγκεκριμένα, έδωσε στις κυβερνήσεις των κρατών-μελών της ΕΕ ένα νομικό υπόβαθρο, ώστε να καταφέρουν να συντονίσουν τις προσπάθειές τους για την καταπολέμηση της φτώχειας και της περιθωριοποίησης. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία της Επιτροπής Κοινωνικής Προστασίας το 2000, η οποία διευκόλυνε την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και τα κράτη μέλη να συνεργαστούν, ώστε να εφαρμόσουν ενιαίες πολιτικές κοινωνικής ένταξης (Moravcsik & Nicolaïdis, 1999: 59–85).

Τη Συνθήκη του Άμστερνταμ ακολούθησε η Στρατηγική της Λισαβόνας, η οποία εγκρίθηκε το 2000 και αποτέλεσε μια σημαντική τομή στην κοινωνική πολιτική της ΕΕ. Μέσα από τη στρατηγική αυτή καθιερώθηκε η Ανοικτή Μέθοδος Συντονισμού (ΑΜΣ), ένα θεσμικό πλαίσιο που επέτρεπε στα κράτη-μέλη να θέτουν κοινούς στόχους, προσαρμόζοντας παράλληλα τις τακτικές τους στις εθνικές τους κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, καθώς και στις εθνικές πολιτικές τους ανάγκες. Ως εκ τούτου, οι τέσσερις κύριοι στόχοι της στρατηγικής της Λισαβόνας αποτέλεσαν η διευκόλυνση της πρόσβασης σε πόρους και θέσεις εργασίας, η μείωση των κινδύνων αποκλεισμού, η παροχή βοήθειας σε μειονεκτούσες ομάδες και η συμμετοχή όλων των σχετικών μερών (Hansen & Triantafyllou, 2011: 197–209).

Παράλληλα, ο κοινωνικός αποκλεισμός αναδύθηκε ως βασική ιδέα στις πολιτικές της ΕΕ μέσα από τη σύνταξη της Στρατηγικής της Λισαβόνας. Περιεγράφηκε ως ένα πολύπλευρο φαινόμενο που σχετίζεται με την πρόσβαση των ανθρώπων σε πόρους, την άσκηση των έμφυτων δικαιωμάτων τους, τη συμμετοχή τους στην κοινωνική ζωή και, φυσικά, την οικονομική τους ανέχεια ή ευμάρεια. Έτσι, η Στρατηγική της Λισαβόνας εισήγαγε μια πιο ολοκληρωμένη αντίληψη της φτώχειας ως στενά συνδεδεμένης τόσο με τις οικονομικές όσο και με τις κοινωνικές εξελίξεις που συντελούνται, είτε σε ολόκληρη την Ευρώπη, είτε σε κάθε χώρα ξεχωριστά και σε συνάρτηση με τις πανευρωπαϊκές και παγκόσμιες εξελίξεις (Hansen & Triantafyllou, 2011: 197–209).

Στρατηγική Ευρώπη (2020) και ο Ευρωπαϊκός πυλώνας κοινωνικών δικαιωμάτων (2017)

Η Στρατηγική Ευρώπη 2020, η οποία θεσπίστηκε το 2010, έθεσε φιλόδοξους στόχους για τη μείωση του κοινωνικού αποκλεισμού και της φτώχειας. Ο κύριος στόχος ήταν να αντιμετωπιστούν η ανεργία και η οικονομική ανισότητα, αλλά και να διευκολυνθεί η προσβασιμότητα όλων στις υπηρεσίες και στα αγαθά πρώτης ανάγκης, μέσα από την υιοθέτηση πολιτικών που θα μπορούσαν, σύμφωνα με εκτιμήσεις, να «βγάλουν» τουλάχιστον 20 εκατομμύρια ανθρώπους από την κατάσταση της φτώχειας μέχρι το 2020. Αν και ορισμένα εμπόδια, όπως η ευρωπαϊκή οικονομική κρίση της δεκαετίας του 2010, δεν επέτρεψαν την επίτευξη αυτού του στόχου, η Στρατηγική Ευρώπη 2020 συνέβαλε στο να δημιουργηθεί ένα θεσμικό πλαίσιο που ευνοούσε την εφαρμογή των κοινωνικών πολιτικών της ΕΕ κατά της φτώχειας, ενώ ταυτόχρονα εξυπηρετούσε την επίτευξη και των στόχων που είχαν τεθεί για την εξυγίανση των οικονομικών της (Gaspar et al., 2012: 979–987).

Επιπλέον, τον Δεκέμβριο του 2010, στο πλαίσιο διαμόρφωσης της Στρατηγικής Ευρώπη 2020 καταρτίστηκαν άλλα σημαντικά σχέδια για την αναμόρφωση της ευρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής, όπως ήταν η «Ευρωπαϊκή πλατφόρμα κατά της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού». Τα προγράμματα αυτά επεδίωκαν να ανατρέψουν τα εμπόδια κοινωνικής ένταξης που αντιμετωπίζουν διαχρονικά οι μειονεκτούσες ομάδες, προωθώντας παράλληλα τακτικές για την ενεργητική ένταξή τους σε εθνικό επίπεδο (Gaspar et al., 2012: 979–987).

Στο πλαίσιο των πρωτοβουλιών για την περαιτέρω βελτίωση της κοινωνικής συνοχής μεταξύ των κρατών-μελών της ΕΕ ήρθε να προστεθεί και ο Ευρωπαϊκός Πυλώνας Κοινωνικών Δικαιωμάτων που υπογράφηκε το 2017. Με τη θέσπιση πρόσθετων στόχων, όπως η μείωση του αριθμού των ατόμων που διατρέχουν κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού κατά τουλάχιστον 15 εκατομμύρια έως το 2030, συμπεριλαμβανομένων τουλάχιστον πέντε εκατομμυρίων παιδιών, η προσπάθεια αυτή ενίσχυσε τις δεσμεύσεις που είχαν διατυπωθεί ήδη από το 2010 για την εξάλειψη της φτώχειας. Τέλος, ο Ευρωπαϊκός Πυλώνας Κοινωνικών Δικαιωμάτων όρισε ως βασικά στοιχεία της κοινωνικής ένταξης των ανθρώπων την πρόσβασή τους σε υψηλής ποιότητας υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης και σε υπηρεσίες εκπαίδευσης, καθώς

και την από μέρους τους εξασφάλιση στέγασης και αξιοπρεπών συνθηκών εργασίας (Copeland, 2023: 219–233).

Πρόσφατες εξελίξεις: Πανδημία COVID-19

Τα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας και προστασίας σε ολόκληρη την Ευρώπη αντιμετώπισαν πρωτόγνωρες δυσκολίες λόγω της πανδημίας COVID-19. Ειδικότερα, η μειωμένη πρόσβαση σε υπηρεσίες, τα προβλήματα υγείας και οι απώλειες απασχόλησης έθεσαν τις ευάλωτες κοινότητες σε υψηλότερο κίνδυνο. Έτσι, η ΕΕ ανταποκρίθηκε με τη θέσπιση νέων πολιτικών, προκειμένου να βοηθήσει τους ανθρώπους που επηρεάστηκαν περισσότερο από την πανδημία. Αυτές περιλάμβαναν προσπάθειες, για να εξασφαλιστεί η πρόσβαση των αποκλεισμένων πληθυσμών στην υγειονομική περίθαλψη, αλλά και σε εκτεταμένα επιδόματα ανεργίας ή άλλα βραχυπρόθεσμα προγράμματα οικονομικής στήριξης (Quaglia & Verdun, 2023: 599–611).

Η πανδημία αναζωπύρωσε, επίσης, συζητήσεις σχετικά με την αντιμετώπιση των συστημικών ανισοτήτων εντός των κρατών μελών και την ενίσχυση των δικτύων κοινωνικής ασφάλειας. Συγκεκριμένα, η υγειονομική αυτή κρίση κατέστησε σαφές πόσο ζωτικής σημασίας είναι η ύπαρξη ισχυρών ευρωπαϊκών και εθνικών δικτύων κοινωνικής ασφάλειας, τα οποία μπορούν να αντιμετωπίσουν τόσο τους άμεσους κλυδωνισμούς όσο και τις μακροπρόθεσμες δυσκολίες, στον «αγώνα» επίτευξης της κοινωνικής ευημερίας (Copeland, 2023: 219–233).

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, η στρατηγική της ΕΕ για την αντιμετώπιση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού έχει απομακρυνθεί από τις αποσπασματικές πιλοτικές πρωτοβουλίες που ακολούθησαν τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, δίνοντας πλέον τη θέση τους σε ολοκληρωμένα σχέδια που συνδυάζουν την επίτευξη της κοινωνικής συνοχής και τη βελτίωση των οικονομικών επιδόσεων, τόσο ολόκληρης της Ένωσης, όσο και του κάθε κράτους-μέλους της ξεχωριστά. Η πορεία αυτή καθορίστηκε από

σημαντικά σημεία καμπής, όπως η Συνθήκη του Άμστερνταμ, η Στρατηγική της Λισαβόνας, η Στρατηγική «Ευρώπη 2020» και ο Ευρωπαϊκός Πυλώνας Κοινωνικών Δικαιωμάτων. Παρότι ωστόσο έχει σημειωθεί μεγάλη πρόοδος, εξακολουθούν να υπάρχουν εμπόδια στην κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη, χωρίς αποκλεισμούς, όλων των κρατών-μελών της ΕΕ.

Ελληνικές κοινωνικές πολιτικές κατά της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού

Πολυάριθμα πολιτικά και οικονομικά περιβάλλοντα έχουν επηρεάσει σημαντικά τη στρατηγική της Ελλάδας για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, ιδίως σε περιόδους κρίσης. Αυτή η ενότητα, επομένως, πρόκειται να διερευνήσει την εξέλιξη των κοινωνικών πολιτικών στην Ελλάδα μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, δίνοντας έμφαση σε σημαντικές περιόδους που επηρέασαν τη στάση του ελληνικού κράτους απέναντι σε αυτά τα επείγοντα προβλήματα, τόσο σε θεωρητικό, όσο και σε πρακτικό επίπεδο.

Μεταπολεμική εποχή

Η Ελλάδα αντιμετώπισε σοβαρές οικονομικές και κοινωνικές δυσκολίες μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, οι οποίες άφησαν μεγάλο μέρος του πληθυσμού της εξαθλιωμένο και εκτοπισμένο. Οι κάτοικοι της χώρας κλήθηκαν τότε να αντιμετωπίσουν σοβαρά βιοποριστικά προβλήματα που σχετίζονταν με την καταστροφή των κατοικιών τους, των επιχειρήσεων και των υπάρχοντων γεωργικών συστημάτων – των βασικών, δηλαδή, υποδομών οικονομικής ανάπτυξης της Ελλάδας – αλλά και με την εκτεταμένη ανεργία, την υποαπασχόληση και την έλλειψη βασικών αγαθών πρώτης ανάγκης, ως αποτέλεσμα των καταστροφικών επιπτώσεων που είχε προκαλέσει ο πόλεμος στις υποδομές, την οικονομία και τον κοινωνικό ιστό της χώρας (Mitrakos, 2018: 7).

Η κατάσταση αυτή, λοιπόν, ανάγκασε την ελληνική κυβέρνηση να θέσει σε προτεραιότητα την άμεση οικονομική ανάκαμψη της χώρας, παραγκωνίζοντας αρχικά όποιους σχεδιασμούς υπήρχαν για την οργάνωση ενός κρατικού συστήματος εκτεταμένης κοινωνικής βοήθειας και την αντιμετώπιση της φτώχειας. Εντούτοις, η επιτακτική ανάγκη ανακούφισης των βιοποριστικών προβλημάτων του πλήθους, σύντομα ανέδειξε πόσο σημαντικό ήταν να βρεθούν λύσεις για την άμεση αρωγή του εξαθλιωμένου από την πείνα και την ανεργία λαού, μια αρωγή που δεν μπορούσε να βασιστεί στα μακροπρόθεσμα αποτελέσματα των εθνικών ανορθωτικών οικονομικών πολιτικών. Συνεπώς, η προσπάθεια της Ελλάδας για τη δημιουργία ενός λειτουργικού κράτους πρόνοιας, παρά τα σοβαρά διαρθρωτικά εμπόδια που υπήρχαν, ξεκίνησε κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου (Mitrakos, 2018: 7).

Τα χρόνια που ακολούθησαν το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου χαρακτηρίστηκαν κατά κύριο λόγο από τις προσπάθειες ανοικοδόμησης της κατεστραμμένης ελληνικής οικονομίας, αλλά και σε μικρότερο βαθμό από κάποιες απόπειρες διαμόρφωσης ενός πρώιμης μορφής κράτους πρόνοιας. Πιο συγκεκριμένα, η ελληνική κυβέρνηση επικεντρώθηκε κυρίως στη σταθεροποίηση της οικονομίας μέσω της ανασυγκρότησης των υποδομών και της προώθησης της βιομηχανικής ανάπτυξης. Παράλληλα, η ξένη βοήθεια, ιδίως από τις Ηνωμένες Πολιτείες στο πλαίσιο του Σχεδίου Μάρσαλ, έπαιξε καθοριστικό ρόλο σε αυτές τις προσπάθειες ανάκαμψης. Ως αποτέλεσμα, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950, τα επίπεδα παραγωγής στη χώρα είχαν αρχίσει να ανακάμπτουν, αλλά η πρόοδος αυτή ήταν άνισα κατανεμημένη σε διάφορες γεωγραφικές περιοχές, ενώ ευεργετούσε κυρίως ορισμένες μόνο κοινωνικές τάξεις. Οι αγροτικές περιοχές (οι οποίες συγκέντρωναν και το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της μεταπολεμικής Ελλάδας) παρέμεναν σε μαρασμό, υποφέροντας από ανεπαρκείς υποδομές κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης, όπως κακά δίκτυα μεταφορών, περιορισμένη πρόσβαση στην εκπαίδευση και ελλιπέστατες η ακόμα και παντελώς ανύπαρκτες εγκαταστάσεις υγειονομικής περίθαλψης (Eichengreen & Ritschl, 2009: 191-219).

Σε απάντηση των επιτακτικών αυτών κοινωνικών αναγκών, το ελληνικό κράτος άρχισε να εφαρμόζει κάποια προγράμματα κοινωνικής πρόνοιας, υγείας, κοινωνικής ασφάλισης και προώθησης της εργασιακής απασχόλησης κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, η εμβέλεια των οποίων όμως ήταν περιορισμένη, ενώ την ίδια στιγμή, όχι μόνο δεν ήταν συντονισμένα, αλλά αποσκοπούσαν να προσφέρουν αυθόρμητες λύσεις

βραχύβια αποτελεσματικότητα, παρά να προλάβουν περαιτέρω κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα, τα οποία επρόκειτο να ταλανίζουν τη χώρα για τις επόμενες δεκαετίες (Παπαθεμελής, 2005: 20-21). Θεσμοθετήθηκαν, για παράδειγμα, συντάξεις για χήρες και βετεράνους πολέμου, οι οποίες πρόσφεραν προσωρινή βοήθεια σε ορισμένους μόνο πληθυσμούς, αντί να αντιμετωπίσουν τα ευρύτερα προβλήματα της ανισότητας, του κοινωνικού αποκλεισμού ή της φτώχειας. Έτσι, οι ανάγκες πολλών ανθρώπων και πολλών οικογενειών που ζούσαν στην ανέχεια, παραγνωρίστηκαν από τα υφιστάμενα κρατικά δίκτυα υποστήριξης των αναξιοπαθόντων, επειδή ακριβώς δεν είχε θεσμοθετηθεί μια ενιαία εθνική κοινωνική πολιτική με ορθολογικό προγραμματισμό και επαρκή διοικητική οργάνωση, η οποία βασιζόταν σε καλά στελεχωμένες υπηρεσίες, με σταθερά επαρκή κρατική χρηματοδότηση και άρτια καταρτισμένους υπαλλήλους (Παπαθεμελής, 2005: 25-29).

Μάλιστα, η έλλειψη πολιτικών πρωτοβουλιών για τη διαμόρφωση δημοσίων χώρων στέγασης, εξακολουθούσε να αναγκάζει τους απόρους των πόλεων να ζουν σε στενάχωρες, ανεπαρκείς κατοικίες. Την ίδια στιγμή, οι προσπάθειες που συντελούνταν από τον ιδιωτικό τομέα, αλλά και από φιλανθρωπικές και Μη Κερδοσκοπικές Οργανώσεις, από την Εκκλησία, καθώς και από τους οργανισμούς κοινωνικών ασφαλίσεων ή από τις εργοδοτικές δημόσιες επιχειρήσεις, με σκοπό την αντιμετώπιση των μειζόνων προβλημάτων βιοπορισμού των ανθρώπων, κρινόταν εξίσου ανεπαρκείς, αφού δεν μπορούσαν να συντονιστούν με τις αντίστοιχες προσπάθειες που καταβάλλονταν από τους αρμόδιους κρατικούς φορείς. Αυτοί, με τη σειρά τους, χωρίς να υπάρχει μια ενιαία κυβερνητική πολιτική με αυστηρά καθορισμένα πλαίσια δράσης και κατανομημένους ρόλους, σε πολλές περιπτώσεις κατέληγαν να ασκούν επικαλυπτόμενο κοινωνικό έργο, πράγμα που δυσχέραινε ακόμη περισσότερο την οργάνωση και την εφαρμογή ενός δίκαιου και καθολικού εθνικού συστήματος κοινωνικής πρόνοιας (Παπαθεμελής, 2005: 25-29).

Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι στα χρόνια που ακολούθησαν τη λήξη του πολέμου, η προνοιακή πολιτική της Ελλάδας σχεδιάζόταν και εφαρμοζόταν παράλληλα από τα Υπουργεία Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, από το Υπουργείο Παιδείας, το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης, καθώς και από τα Υπουργεία Δικαιοσύνης, Κοινωνικής Προστασίας και Εθνικής Άμυνας, στηριζόμενη σε μια τόσο περίπλοκη, όσο και αντιβαίνουσα πολυνομία. Τέλος, μόνο κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1970 το ελληνικό κράτος άρχισε να καταβάλει σοβαρές προσπάθειες για τη διαμόρφωση

ενός οργανωμένου κεντρικού συστήματος πρόνοιας και αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού, το οποίο αποποιούταν του έως τώρα αποσπασματικού και φιλανθρωπικού χαρακτήρα του, γεγονός που φανερώνεται και συμβολικά μέσα από την απαλλαγή των κρατικών κοινωνικών φορέων από τις αναχρονιστικές τους προσωινότητες που κάποτε περιθωριοποιούσαν και στιγματίζαν ολόκληρες κοινωνικές ομάδες, κατά την ίδια εποχή (Παπαθεμελής, 2005: 25-29).

Από τα παραπάνω γίνεται, λοιπόν, κατανοητό πως το ελληνικό σύστημα κοινωνικής πρόνοιας κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες του 1950 και του 1960 υπήρξε ανοργάνωτο και αποσπασματικό, στερούταν σταθερής χρηματοδότησης και κατάλληλα καταρτισμένου ανθρώπινου δυναμικού, και γενικότερα έβριθε παθογενειών. Η απροθυμία, λοιπόν, του κράτους να σχεδιάσει μια αξιόπιστη και αποτελεσματική κοινωνική πολιτική εθνικής εμβέλειας εδράζεται, ως έναν βαθμό, στην έντονη πολιτική πόλωση που χαρακτήριζε την ελληνική κοινωνία και την πολιτική σκηνή, μετά την αποχώρηση των κατοχικών στρατευμάτων από τη χώρα και την τραυματική εμπειρία του εμφυλίου πολέμου. Συγκεκριμένα, κατά την ίδια εποχή, πολλές πολιτικές πρωτοβουλίες, συμπεριλαμβανομένων των πρωτοβουλιών για τη συγκρότηση κράτους πρόνοιας, χρεώνονταν (πολλές φορές σε υπερβολικό βαθμό) πολιτικών σκοπιμοτήτων, πράγμα που δεν εμπόδιζε μονάχα την καθολική τους πολιτική αποδοχή και μέριμνα, αλλά υπονόμειε την καλλιέργεια ενός κλίματος εμπιστοσύνης απέναντί τους από το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, το γεγονός ότι στις συνειδήσεις πολλών ανθρώπων της εποχής, οι φορείς κοινωνικής πρόνοιας απευθύνονταν μονάχα σε αριστερούς που είχαν εκπέσει κοινωνικά ή είχαν τραυματιστεί μετά τον εμφύλιο πόλεμο, και ως εκ τούτου αδυνατούσαν να στηρίξουν μόνοι τους τον βίο τους. Οι αντιλήψεις αυτές, βέβαια, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να ίσχυαν, δεν ανταποκρίνονταν πλήρως στην πραγματικότητα, αφού πράγματι οι κοινωνικές υπηρεσίες της μεταπολεμικής Ελλάδας χρησίμευαν πολύ συχνά για την ικανοποίηση πελατειακών πολιτικών σχέσεων (Παπαθεμελής, 2005: 29-32).

Την ίδια στιγμή, η απουσία ισχυρής εργατικής τάξης (ελλείπει ισχυρής βιομηχανίας στη χώρα) και, ειδικότερα, η απουσία ενεργών συνδικαλιστικών οργάνων, τα οποία υπό άλλες συνθήκες θα μπορούσαν να ασκήσουν πίεση στις κυβερνήσεις, με σκοπό τη διαμόρφωση ενός οργανωμένου και εύρυθμου κράτους πρόνοιας, συνετέλεσε εξίσου στην επιβράδυνση της δημιουργίας μιας ενιαίας εθνικής κοινωνικής πολιτικής

κατά τις δεκαετίες που ακολούθησαν τη λήξη του πολέμου και προηγήθηκαν της Μεταπολίτευσης. Τέλος, το πολωτικό μεταπολεμικό κλίμα στη χώρα, όχι μόνο δεν ευνόησε την ανάπτυξη του κράτους προνοίας κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960, αλλά όξυνε το υπαρκτό πρόβλημα του κοινωνικού αποκλεισμού, δημιουργώντας περαιτέρω εμπόδια στην προσπάθεια του κράτους και των ανθρώπων του να ξεφύγει από τη φτώχεια (Παπαθεμελής, 2005: 29-32).

Οι προσπάθειες οικονομικής ανάκαμψης της μεταπολεμικής εποχής απέτυχαν να αντιμετωπίσουν τις βαθιά ριζωμένες κοινωνικές ανισότητες. Η κατανομή του εισοδήματος εξακολούθησε να είναι εξαιρετικά άνιση, με τις αγροτικές περιοχές και τους πληθυσμούς της εργατικής τάξης να συγκροτούν τη συντριπτική πλειονότητα των φτωχών μαζών. Το 1958 μόνο το 64% των νοικοκυριών στην Αθήνα διέθετε ηλεκτρικό ρεύμα, ενώ μόλις το 13% των αγροτικών νοικοκυριών είχε τρεχούμενο νερό μέχρι το 1964, γεγονός το οποίο καταδεικνύει τη σοβαρή απουσία ειδών πρώτης ανάγκης που εντοπιζόταν σε ένα πολύ μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας για αρκετά ακόμη χρόνια μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, μια απουσία που συνεπαγόταν ένα ιδιαίτερος υψηλό επίπεδο φτώχειας για την πλειονότητα των Ελλήνων. Τέλος, αυτές οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες είναι ενδεικτικές των περιορισμών που διέπαν τις πρώτες πρωτοβουλίες της ελληνικής πολιτείας για τη διαμόρφωση ενός κράτους προνοίας, το οποίο θα μεριμνούσε πρωτίστως για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού και, κατά συνέπεια, για την κοινωνική και οικονομική ένταξη των περιθωριοποιημένων κοινωνικών ομάδων (Al-Mosawy et al., 2021: 1836–1852).

Εξαιτίας αυτών των ανισοτήτων, μεγάλος αριθμός Ελλήνων εγκατέλειψε τη χώρα του, κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960, αναζητώντας καλύτερες ευκαιρίες, είτε στην πρωτεύουσα, είτε στο εξωτερικό. Ιδιαίτερα, οι κάτοικοι των αγροτικών περιοχών έφυγαν για την Αθήνα, ή ακόμα και άλλες χώρες, όπως η Γερμανία, ο Καναδάς και η Αυστραλία, λόγω της υψηλής ανεργίας και της υποαπασχόλησης που έπληττε την εποχή εκείνη την ελληνική επικράτεια, και ιδίως την επαρχία. Αυτό το μεταναστευτικό κύμα εξέθεσε τις ελλείψεις του δικτύου κοινωνικής ασφάλειας της Ελλάδας, εκτός από το ότι αντανάκλασε την ασταθή φύση της εργασίας και των εισοδηματικών προοπτικών στη χώρα. Τέλος, η τάση αυτή επιδεινώθηκε από την έλλειψη εκπαιδευτικών επιλογών, σταθερών θέσεων εργασίας και επάρκειας αγαθών, παράγοντες που δυσχέραιναν τις συνθήκες διαβίωσης στις αγροτικές περιοχές (Al-Mosawy et al., 2021: 1836–1852).

Παρόλο που σημειώθηκε κάποια πρόοδος στην ανοικοδόμηση της ελληνικής οικονομίας κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, η ανάπτυξη ενός ολοκληρωμένου κράτους πρόνοιας με ανεπτυγμένο δίκτυο κοινωνικής ασφάλισης έμεινε πίσω, αφού τα κοινωνικά στερεότυπα και οι διακρίσεις με γνώμονα το φύλο, την ηλικία, την καταγωγή, την κοινωνική τάξη, αλλά και τις πολιτικές πεποιθήσεις ή ακόμα και τις πολιτικές διασυνδέσεις, διαιώνιζαν ένα κοινωνικό σύστημα παθογενειών γεμάτο από οικονομική και εργασιακή ανασφάλεια. Έτσι, μολονότι η ελληνική κυβέρνηση άρχισε να θέτει τα θεμέλια για ένα δίκτυο κοινωνικής ασφάλειας, αυτό παρέμενε για πολλές δεκαετίες κατακερματισμένο και ανεπαρκές. Επιπλέον, η δημόσια διοίκηση ήταν συγκεντρωτική, αλλά αναποτελεσματική, ευνοώντας συχνά ορισμένες κοινωνικές ομάδες έναντι άλλων, λόγω των πολιτικών συστημάτων πατρωνίας και των πελατειακών σχέσεων μεταξύ πολιτών και πολιτικών. Αυτή η επιλεκτική προσέγγιση στην παροχή κοινωνικής πρόνοιας περιθωριοποίησε μεγάλα τμήματα της κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένων των γυναικών, των παιδιών και των αγροτικών πληθυσμών (Παπαθεμελής, 2005: 25-26, 47).

Για παράδειγμα, σε σύγκριση με τα δυτικοευρωπαϊκά κράτη, στην Ελλάδα η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας ήταν εξαιρετικά χαμηλή σε όλη τη διάρκεια της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου. Δίνοντας έμφαση στο πατριαρχικό μοντέλο, και παραγνωρίζοντας κοινωνικά ζητήματα, όπως η φροντίδα των παιδιών ή τα εργασιακά δικαιώματα των γυναικών, οι κοινωνικές πολιτικές είχαν την τάση να διαιώνιζουν τους συμβατικούς ρόλους των φύλων. Με παρόμοιο τρόπο, η ανεργία των νέων παρέμεινε υψηλή λόγω της περιορισμένης πρόσβασης των νέων σε προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης και εκπαίδευσης, τα οποία θα μπορούσαν υπό άλλες συνθήκες να τους καταστήσουν πολύτιμους εργαζόμενους σε επαγγέλματα υψηλότερων αποδοχών, του δευτερογενούς ή του τριτογενούς τομέα (Lechman & Kaur, 2015: 246–257).

Παράλληλα, η έλλειψη πολιτικής για την εξασφάλιση στέγασης σε όλους κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου λειτούργησε ως άλλη μια ένδειξη της ανεπάρκειας του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας και ασφάλισης της Ελλάδας, μιας ανεπάρκειας που επέτεινε την κοινωνική εξαθλίωση των μαζών, τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Έτσι, η Ελλάδα εξαρτιόταν κυρίως από τις ιδιωτικές στεγαστικές αγορές, σε μια εποχή όπου ο κλάδος κατασκευής κατοικιών βρισκόταν σε ανάπτυξη, προκειμένου να ικανοποιήσει τη ζήτηση στέγασης μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, και

μάλιστα την ανάγκη για μαζική παραγωγή κατοικιών, οι οποίες θα μπορούσαν να στεγάσουν τον ταχέως αυξανόμενο πληθυσμό των ελληνικών αστέων, και ιδιαίτερα της πρωτεύουσας. Άλλωστε, στη διάρκεια του πολέμου, αλλά και μετά, όταν ξέσπασε η εμφύλια σύγκρουση μεταξύ Ελληνικού Στρατού και Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας, υπολογίζεται ότι καταστράφηκαν χιλιάδες κατοικίες. Αντιθέτως, άλλα ευρωπαϊκά κράτη την ίδια εποχή θέσπισαν ισχυρά συστήματα δημόσιας στέγασης. Επομένως, πολλές ελληνικές οικογένειες με χαμηλό εισόδημα αδυνατούσαν να αποκτήσουν κατάλληλη στέγαση (από κοινού με άλλα αγαθά βιολογικής αναγκαιότητας) ως αποτέλεσμα της αποσπασματικής κοινωνικής πολιτικής του κράτους και της ανεπαρκούς κοινωνικής ασφάλισης (Κουραχάνης, 2023: 33 Οικονόμου, 1987: 61-62).

Κυβερνήσεις ΠΑΣΟΚ (1981-2004)

Η προσέγγιση της Ελλάδας στην κοινωνική πολιτική άλλαξε δραματικά κατά τη Μεταπολίτευση και, ιδιαίτερα, μετά το 1981 με την εμφάνιση του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (ΠΑΣΟΚ). Για να αμβλύνει τις ανισότητες και να διευρύνει τα δίκτυα κοινωνικής ασφάλειας, η κυβέρνηση εφάρμοσε μια σειρά από μέτρα πρόνοιας. Η βελτιωμένη πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη, η ασφάλιση των ανέργων και οι συνταξιοδοτικές μεταρρυθμίσεις που αποσκοπούσαν στην παροχή πιο ολοκληρωμένης βοήθειας στους ανθρώπους, οι οποίοι βρίσκονταν σε ανάγκη, ήταν μεταξύ των σημαντικότερων μέτρων (Clogg, 1983: 436-442).

Η επιτυχία αυτών των αλλαγών ποικίλλει σε μεγάλο βαθμό παρά τις προσπάθειες αυτές. Λόγω των διαρθρωτικών προβλημάτων του κράτους πρόνοιας, ορισμένες ομάδες συνέχισαν να αποκλείονται, ακόμη και αν άλλες επωφελήθηκαν από τις βελτιωμένες υπηρεσίες. Αν και αποκάλυψαν επίσης σοβαρά κενά στην κάλυψη και την προσβασιμότητα των ανθρώπων και των νοικοκυριών τους σε βασικά και διαρκή καταναλωτικά αγαθά, οι πολιτικές που τέθηκαν σε εφαρμογή κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου έθεσαν τις βάσεις για μεταγενέστερες κοινωνικές πρωτοβουλίες. Ωστόσο, η δυσκολία της επιτυχούς ενσωμάτωσης πολλών ομάδων σε ένα ενιαίο δίκτυο υποστήριξης συνεχίστηκε, φανερώνοντας τις διαχρονικές αδυναμίες που προκύπτουν

απέναντι στην καταπολέμηση της φτώχειας σε ένα κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον που αλλάζει γρήγορα (Appelbaum et al., 2017: 213-230).

Από την απαρχή της οικονομικής κρίσης (2010) έως σήμερα

Η έναρξη της ελληνικής οικονομικής κρίσης το 2010 αποτέλεσε τομή για τα κοινωνικά μέτρα που αποσκοπούσαν στην καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Οι πολιτικές λιτότητας που απαίτησαν να εφαρμοστούν οι διεθνείς πιστωτές της χώρας, οδήγησαν σε δραστικές μειώσεις των δημόσιων δαπανών που διοχετεύονταν ως τότε για την στήριξη της κοινωνικής πολιτικής του κράτους, οι οποίες αύξησαν σημαντικά τα ποσοστά φτώχειας στον ελληνικό πληθυσμό. Τα διαθέσιμα εισοδήματα μειώθηκαν τουλάχιστον κατά 40%, ενώ τα ποσοστά ανεργίας εκτοξεύτηκαν πάνω από το 27%. Λόγω αυτών των σημαντικών αλλαγών, πολλοί άνθρωποι που προηγουμένως εξαρτιόνταν από την κρατική βοήθεια έμειναν χωρίς επαρκείς πόρους, γεγονός που φανέρωσε σοβαρές αδυναμίες στα δίκτυα κοινωνικής ασφάλειας της Ελλάδας. Ως αποτέλεσμα, το 2013 το ποσοστό της φτώχειας στη χώρα μας άγγιξε το 48%, σημειώνοντας αύξηση της τάξεως του 30% σε ένα διάστημα μόλις τεσσάρων ετών, αφού το 2009 η αντίστοιχη τιμή δεν ξεπερνούσε το 18% (Βαγιάτης, 2022 Κατσίκας, κ.ά., 2014: 44-49).

Οι ευάλωτες ομάδες επηρεάστηκαν δυσανάλογα από τις πολιτικές λιτότητας, οι οποίες αύξησαν τα ποσοστά κοινωνικού αποκλεισμού και φτώχειας. Λόγω της χαλεπής οικονομικής κατάστασης, πολλοί άνθρωποι αδυνατούσαν πλέον να βρουν σταθερή εργασία, με αποτέλεσμα η μακροχρόνια ανεργία να αποτελεί ένα ευρέως διαδεδομένο πρόβλημα. Επομένως, η οικονομική κρίση αποκάλυψε την αδυναμία των σημερινών συστημάτων κοινωνικής πρόνοιας, καθώς και την επιτακτική ανάγκη για εκτεταμένες μεταρρυθμίσεις που θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τόσο τις βραχυπρόθεσμες απαιτήσεις όσο και τα μακροπρόθεσμα διαρθρωτικά προβλήματα (Κατσίκας, κ.ά., 2014: 55-62).

Προγράμματα ΕΣΠΑ και Κοινοτικές Πρωτοβουλίες

Αξιοποιώντας στο έπακρο την ευρωπαϊκή πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης και τις χρηματοδοτήσεις που αυτή επέσυρε, η Ελλάδα λίγα μόλις χρόνια, αφότου βρέθηκε στο αδιέξοδο της εξόφλησης των χρόνιων δανείων της από το εξωτερικό, δρομολόγησε πρωτοβουλίες για την οικονομική και κοινωνική της ανάπτυξη, στο πλαίσιο των προγραμμάτων του Εταιρικού Συνδρόμου Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΣΠΑ) ή αλλιώς των ευρωπαϊκών Διαρθρωτικών Ταμείων. Στόχος της ήταν να δημιουργήσει νέες θέσεις εργασίας, αλλά και να προωθήσει την επιμόρφωση των εργαζομένων (με σκοπό την ανάπτυξη των εργασιακών τους προοπτικών και την αύξηση της παραγωγικότητας της χώρας) και την παροχή βοήθειας σε ευάλωτους πληθυσμούς, ως απάντηση στα προβλήματα της ανεργίας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Τα προγράμματα αυτά, συγκεκριμένα, είχαν ως στόχο να στηρίξουν την οικονομική ανάκαμψη και παράλληλα να βελτιώσουν την πρόσβαση σε πόρους και υπηρεσίες για τα άτομα που ζουν σε συνθήκες φτώχειας. Είναι ενδεικτικό, μάλιστα, το γεγονός ότι μόνο με τη βοήθεια του ΕΣΠΑ 2014-2020, η Ελλάδα κατόρθωσε να επεκτείνει τη δράση των Κοινωνικών Δομών Άμεσης Αντιμετώπισης της Φτώχειας, δίνοντας γενικά προτεραιότητα στη δημιουργία ενός συνεκτικού δικτύου παροχής κοινωνικών υπηρεσιών (συσσιτίων, κοινωνικών παντοπωλείων, λαχανόκηπων και φαρμακείων, δομών αστέγων, τραπεζών χρόνου και γραφείων διαμεσολάβησης), σε επίπεδο δήμων (Βαγιάτης, 2022 Bratsas et al., 2021: 2).

Στο πλαίσιο του ίδιου προγράμματος, ακόμα, δημιουργήθηκαν το 2017 και τα Κέντρα Κοινότητας, στόχος των οποίων ήταν να εξυπηρετήσουν τη διασύνδεση όλων των πολιτών με τις κοινωνικές δομές της περιοχής τους, καθώς και να παράσχουν υπηρεσίες συμβουλευτικής υποστήριξης σε νέους που αναζητούν εργασία, σε γυναίκες που αντιμετωπίζουν ενδοοικογενειακή βία και χρειάζεται να εξασφαλίσουν νέα στέγη, σε ανθρώπους που έχουν ανάγκη από κάθε είδους νομική στήριξη, καθώς και σε παιδιά που χρειάζεται να μορφωθούν, αλλά στερούνται οικονομικών πόρων. Συνεπώς, χάρη στην ευθυγράμμιση των πρωτοβουλιών του ΕΣΠΑ με τις ευκαιρίες χρηματοδότησης της ΕΕ, η Ελλάδα μπόρεσε να αξιοποιήσει εξωτερικούς πόρους για τη δική της ανάπτυξη (Βαγιάτης, 2022 Bratsas et al., 2021: 2).

Συνεπώς, οι πρωτοβουλίες μετά την κρίση περιλάμβαναν τη δημιουργία κοινωνικών δομών, τα οποία είχαν σχεδιαστεί για να βοηθήσουν άμεσα όσους ζουν σε συνθήκες φτώχειας. Μέσω της παροχής απαραίτητων υπηρεσιών, όπως η διανομή

τροφίμων, η παροχή συμβουλών και η εκπαιδευτική βοήθεια, τα προγράμματα αυτά αποσκοπούσαν στην άμβλυνση των συνεπειών των αυξανόμενων ποσοστών φτώχειας μεταξύ των οικογενειών και των παιδιών. Έτσι, τα κέντρα κοινότητας, τα κοινωνικά παντοπωλεία, συσσίτια και φαρμακεία που αναπτύχθηκαν, έγιναν βασικοί κόμβοι για τις τοπικές κοινότητες και τους δήμους, ενθαρρύνοντας την κοινωνική συνοχή και συνδέοντας ανθρώπους που βρίσκονταν σε φτώχεια ή σε κίνδυνο φτώχειας, με βασικούς πόρους. Κατά τη διάρκεια μιας περιόδου σοβαρής οικονομικής δυσπραγίας, αυτές οι δομές ήταν ζωτικής σημασίας για την ανακούφιση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού που υπέστησαν οι μειονεκτούσες ομάδες (Qi et al., 2024: 155-212).

Συμπερασματικά, μέσα από τα προγράμματα ΕΣΠΑ προέκυψαν πολυάριθμα έργα με επίκεντρο την κοινοτική ανάπτυξη, τις υπηρεσίες υποστήριξης της απασχόλησης και την κατάρτιση δεξιοτήτων. Παρόλο που οι πρωτοβουλίες αυτές αποτέλεσαν μια αρχή προς τη σωστή κατεύθυνση για την πιο μεθοδική αντιμετώπιση της φτώχειας, εξακολουθούσαν να υπάρχουν ζητήματα με την εξωστρέφεια και την εκτέλεση. Λόγω γραφειοκρατικών επιπλοκών ή έλλειψης γνώσης για τις τρέχουσες πρωτοβουλίες, πολλοί άνθρωποι εξακολουθούσαν να δυσκολεύονται να αξιοποιήσουν τις υπηρεσίες που προσφέρονταν.

COVID-19

Οι ήδη προβληματικοί κοινωνικοί θεσμοί της Ελλάδας επιβαρύνθηκαν περαιτέρω από την πανδημία του COVID-19, γεγονός που οδήγησε σε περισσότερες δράσεις για την παροχή βοήθειας στα πληγέντα νοικοκυριά. Για να βοηθήσει όσους έχασαν τη δουλειά τους, λόγω της υποχρεωτικής καταστολής της λειτουργίας των επιχειρήσεών τους, ή προβλημάτων υγείας, η κυβέρνηση ξεκίνησε βραχυπρόθεσμα προγράμματα οικονομικής βοήθειας. Η στρατηγική αντιμετώπισης έθεσε επίσης υψηλή προτεραιότητα στην επέκταση της πρόσβασης σε υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης μια πρόσβαση που μπορούσε να διευκολυνθεί μέσω της ενισχυμένης λειτουργίας των Κέντρων Κοινότητας και των Δομών Άμεσης Αντιμετώπισης της Φτώχειας (Ervasti & Venetoklis, 2019: 1207-1231).

Επομένως, τα πρωτόκολλα έκτακτης ανάγκης που εφαρμόστηκαν κατά την περίοδο έξαρσης της πανδημίας, κατέδειξαν την ανάγκη αντιμετώπισης των επίμονων αδυναμιών της ελληνικής κοινωνίας, τις οποίες η πανδημία είχε επιδεινώσει. Κάποιες από αυτές τις αδυναμίες σχετίζονταν με τα συνεχιζόμενα ζητήματα πρόσβασης ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού σε πόρους, καθώς και με τις κοινωνικές ανισότητες που εξακολουθούσαν να ταλανίζουν τον κοινωνικό ιστό. Τελικά, οι συζητήσεις σχετικά με μακροπρόθεσμα σχέδια για την αποκατάσταση ενός πιο ισχυρού δικτύου κοινωνικής ασφάλειας έγιναν πιο πειστικές καθώς η Ελλάδα διαχειριζόταν αυτή τη νέα κρίση (Βαγιάτης, 2022).

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, η στρατηγική της Ελλάδας για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού και της φτώχειας έχει αλλάξει δραματικά με την πάροδο του χρόνου, εξαιτίας ποικίλων πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων. Κάθε πρόκληση που έφερε ο χρόνος, σε συνδυασμό με τη ραγδαία μεταβολή της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής πραγματικότητας στη χώρα, οδήγησε άλλοτε στη λήψη των πρώτων μεταπολεμικών πρωτοβουλιών για την αντιμετώπιση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, και άλλοτε στην υιοθέτηση πιο εύστοχων και οργανωμένων κοινωνικών πολιτικών, οι οποίες αποσκοπούσαν στην αντιμετώπιση των σύνθετων προβλημάτων που προκάλεσαν τα μέτρα λιτότητας κατά τη διάρκεια της κρίσης, αλλά και της πανδημίας. Ως αποτέλεσμα, κάθε ένα από τα μέτρα που πάρθηκαν κατά την τελευταία δεκαετία στην Ελλάδα προώθησαν σταδιακά τη διαμόρφωση του υπάρχοντος ελληνικού κράτους προνοίας, το οποίο είναι αυτονόητο ότι μεριμνά πλέον για την κοινωνική δικαιοσύνη και την κοινωνική ένταξη όλων των κοινωνικών ομάδων. Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να επισημανθεί πως η κατανόηση όλης της ιστορικής πορείας που έχει διανύσει το ελληνικό κράτος, προκειμένου να διαμορφώσει ένα αποτελεσματικό σύστημα για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, αποτελεί ζήτημα μεγίστης σημασίας, καθώς δύναται να καθορίσει τη χάραξη των μελλοντικών εθνικών κοινωνικών πολιτικών.

Κεφάλαιο 3: Βιωμένη εμπειρία της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού: Από τις θεσμικές κατηγοριοποιήσεις στις προσωπικές εμπειρίες

Φτωχοί, αποκλεισμένοι, κοινωνικά ευπαθείς, ευάλωτοι πληθυσμοί, κ.α. είναι μερικές από τις διάφορες ετικέτες που λαμβάνουν οι κοινωνικές κατηγορίες που απευθύνονται στις προνοιακές δομές για παροχή οικονομικής, ψυχολογικής και υλικής ενίσχυσης. Τα άτομα αυτά ωστόσο για την ένταξή τους σε κάποια από αυτές τις παροχές αξιολογούνται βάσει εισοδηματικών κριτηρίων λαμβάνοντας ελάχιστα υπόψη τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της κάθε κατηγορίας και τις αντικειμενικές δυσκολίες στις οποίες εκτίθενται. Πόσο όμως ένας αριθμός μπορεί αν αποδώσει την πραγματικότητα;

Εκκινώντας με αυτό το ερώτημα, στην παρούσα ενότητα βασικός μου στόχος ήταν να δοθεί φωνή στα ίδια τα υποκείμενα (ωφελοόμενοι/ες του κοινωνικού παντοπωλείου Δήμου Πάργας), ώστε να αποτυπωθεί η δική τους εσωτερική οριοθέτηση στην ερώτηση «ποιοί είναι»; Η προσέγγιση που αξιοποιήθηκε είναι η ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση (Τσιώλης 2015: 473-498) υπό την έννοια ότι επιχειρήθηκε να μελετηθούν οι τρόποι με τους οποίους τα άτομα προσδίδουν νόημα στον κοινωνικό τους κόσμο και συγκροτούν τη βιωμένη εμπειρία τους σχετικά με τα φαινόμενα της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Η παρουσίαση στηρίζεται περιγραφικά μεν στις θεσμικές κατηγοριοποιήσεις του «ευάλωτου πληθυσμού» έτσι όπως ορίζονται στα επίσημα έγγραφα του οδηγού εφαρμογής της ευρωπαϊκής ένωσης και του κανονισμού λειτουργίας αλλά δίνει φωνή στα ίδια τα υποκείμενα να περιγράψουν τον τρόπο που βιώνουν τις συνθήκες και τους αποκλεισμούς που αυτές οι κατηγοριοποιήσεις φέρουν.

Οι κοινωνικές κατηγορίες που προκύπτουν ως ωφελοόμενοι του κοινωνικού παντοπωλείου είναι οι εξής: Ηλικιωμένοι χαμηλοσυνταξιούχοι, Ασθενείς με Αναπηρία ή Ψυχική νόσο και χρονίως πάσχοντες, άνεργοι κι επισφαλείς εργαζόμενοι, Μονογονεϊκές οικογένειες και Μετανάστες. Δύο ακόμα κατηγορίες που αποτελούν ωφελομένους του κοινωνικού παντοπωλείου Δήμου Πάργας είναι οι πολύτεκνες οικογένειες και οι ελεύθεροι επαγγελματίες που στην παρούσα ενότητα δεν αναλύονται αφενός γιατί ποσοτικά είναι οι λιγότερες και αφετέρου γιατί είναι οι περιπτώσεις με τις

οποίες δεν έχω έρθει σε επαρκή επαφή για να μπορώ να έχω εμπειρικά δεδομένα. Τα δεδομένα των συνεντεύξεων αναλύονται υπό το πρίσμα ανθρωπολογικών και κοινωνιολογικών θεωριών, οι οποίες ερμηνεύουν την κοινωνική λειτουργία της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, καθώς και τις σχέσεις εξουσίας που διαμορφώνονται μεταξύ των κρατικών θεσμών και των πολιτών.

Ηλικιωμένοι χαμηλοσυνταξιούχοι. Η ηλικία ως αιτία φυσικής, οικονομικής και κοινωνικής εξάρτησης.

Από την αρχή της έρευνας, τα άτομα τρίτης ηλικίας κέντρισαν την προσοχή μου, μιας και το μεγαλύτερο ποσοστό των ατόμων που είναι ωφελούμενοι στο κοινωνικό παντοπωλείο είναι ηλικιωμένοι. Σύμφωνα με διεθνείς μετρήσεις, ηλικιωμένοι θεωρούνται όσοι είναι άνω των 65 ετών. Αναμφισβήτητα, η βελτίωση των συνθηκών ζωής και οι επιστημονικές εξελίξεις στον τομέα της υγείας τις τελευταίες δεκαετίες συνέβαλαν στη μείωση των θανάτων και στην αύξηση του προσδόκιμου ζωής και του ποσοστού των ατόμων που φθάνουν σε μεγαλύτερη ηλικία.

Τα γηρατειά ως φυσική ακολουθία της ζωής παραπέμπουν συχνά σε ένα σύνολο στερεοτύπων (Μωυσίδης 2004:125). Η σωματική και πνευματική φθορά συνυπάρχουν με τη σοφία και το σεβασμό ενώ η κοινωνική πρόσληψη των γηρατειών περιλαμβάνει πέραν της βιολογικής διάστασης, την κοινωνική θέση και το φύλο του ατόμου (Μωυσίδης 2004:125). Μία από τις πιο διαδεδομένες αντιλήψεις είναι ότι οι ηλικιωμένοι απομακρύνονται από την κοινωνική δράση λόγω της σωματικής και ψυχολογικής γήρανσης και ωθούνται στο περιθώριο ενώ παράλληλα, η κοινωνία ανανεώνει τις δυνάμεις της αξιοποιώντας τα νεαρότερα μέλη της (βλ. Cumming-Henry, 1961). Η λειτουργιστική αυτή προσέγγιση «της αποδέσμευσης» που ερμηνεύει το περιθώριο των ηλικιωμένων ως μία φυσική πορεία μέσα στο πλαίσιο μίας κοινωνίας επικρατεί σε μεγάλο βαθμό στις κοινές αντιλήψεις. Ωστόσο, είναι διαστρεβλωτική σύμφωνα με τον Giddens γιατί τοποθετεί τα άτομα σε μία «ηλικιο-εγκλωβίζουσα κοινωνία», όπου αντιμετωπίζονται με στερεότυπα και ταυτίζονται με ρόλους που συχνά δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα (Giddens 2002:204) Ειδικότερα, στις σύγχρονες κοινωνίες οι ηλικιωμένοι κατηγοριοποιούνται κυρίως βάσει της ηλικίας τους και όχι με κριτήρια όπως οι δεξιότητές τους, οι επιδιώξεις τους ή η κουλτούρα τους. Αυτό συχνά οδηγεί πολλούς να τους ταυτίζουν με την εικόνα ενός ανθρώπου που ζει σε ένα πλαίσιο οικογενειακής ασφάλειας με έστω μία περιορισμένη οικονομική ή

κοινωνική αυτονομία επιτελώντας το ρόλο του γηραιότερου μέλους της οικογένειας (Κούζας 2017:442), εικόνα που είναι αναμφισβήτητα στρεβλή αν κανείς σκεφτεί πως ένα μεγάλο μέρος των ηλικιωμένων σήμερα παλεύει να επιβιώσει και δεν έχει δεδομένη την οικογενειακή στήριξη.

Σύμφωνα με την Παπαδοπούλου «οι ηλικιωμένοι αποτελούν μία ομάδα που χρήζει ιδιαίτερης προσοχής. Μεγάλες ομάδες ηλικιωμένων, ανθρώπων τρίτης ηλικίας έρχονται στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής γιατί είναι άτομα με χαμηλό εισόδημα, που κατοικούν σε απομακρυσμένες περιοχές που ζουν μόνοι τους, δεν έχουν τη δυνατότητα αυτοεξυπηρέτησης, δεν έχουν οικογένεια. Σ' αυτή την κατηγορία, και πάλι οι γυναίκες είναι τα μεγαλύτερα θύματα. Ιδιαίτερα στην ελληνική ύπαιθρο και στην επαρχία ο ηλικιωμένος άνθρωπος που δεν διαθέτει το προστατευτικό περίβλημα της οικογένειας και κάποιων έστω ελάχιστων οικονομικών πόρων είναι σοβαρά εκτεθειμένος σε κάθε μορφή αποκλεισμού» (Παπαδοπούλου 2012:37).

Ένα μεγάλο ποσοστό ηλικιωμένων διαβιεί στα όρια της φτώχειας λαμβάνοντας την κατώτατη σύνταξη ή καθόλου σύνταξη κι έχοντας ελλιπή έως ανύπαρκτη πρόσβαση σε κοινωνικές υπηρεσίες. Το ποσοστό αυτό αποτελείται κυρίως από ανασφάλιστους, γυναίκες που δεν εργάστηκαν ποτέ, χαμηλοσυνταξιούχους, άστεγους κ.α. που βιώνουν λόγω των συνθηκών αυτών μία έντονη περιθωριοποίηση. Αυτή η περιθωριοποίηση εντείνεται λόγω της αρνητικής κοινωνικής αντιμετώπισης της γήρανσης που είναι συνώνυμη με την ανημποριά, την έλλειψη ικανοτήτων και την απαξίωση και που έρχεται σε ανταγωνισμό με την παντοδύναμη νεότητα σε έναν κόσμο ταχύτατων αλλαγών (Τεπέρογλου 1999:594-596)

Σύμφωνα με την Τεπέρογλου θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για τριών ειδών εξαρτήσεις στις οποίες εμπίπτουν οι ηλικιωμένοι: τη φυσική, την οικονομική και την κοινωνική. Με τον όρο εξάρτηση εννοείται η κατάσταση στην οποία εκπίπτουν οι συνθήκες διαβίωσης των ηλικιωμένων καθώς είναι αδύναμοι να συντηρήσουν τον εαυτό τους και εξαρτώνται είτε από τις κρατικές παροχές και τις κοινωνικές πολιτικές είτε από τα οικογενειακά, φιλικά και συγγενικά δίκτυα (Τεπέρογλου 1999: 594). Σύμφωνα με τον Αλεξίου η εξάρτηση αυτή είναι που τελικά οδηγεί τα ηλικιωμένα άτομα στον κοινωνικό αποκλεισμό καθώς «περνάμε στην απόρριψη εκείνου του τμήματος του ‘συνλογικού εργαζομένου’ το οποίο δεν μπορεί πλέον να αποδώσει, παρόλο που η συμβολή του στον κοινωνικό πλούτο ήταν αποφασιστική, ενώ ένα

εγωιστικά δομημένο ασφαλιστικό σύστημα υποσκάπτει κάθε αλληλεγγύη» (Αλεξίου 2008:280)

Η φυσική εξάρτηση συνδέεται κυρίως με τη σωματική φθορά και τις ασθένειες. Χρόνια νοσήματα, αδυναμία κίνησης ή επικοινωνίας και προβλήματα στην όραση και στην ακοή δημιουργούν ένα περιβάλλον επίπονο και κουραστικό για τους ηλικιωμένους. Η κατάπτωση αυτή πολύ συχνά τους αποκλείει από τη συμμετοχή σε κοινωνικές διαδικασίες ενώ τους καθιλώνει σε ιατρικές εξετάσεις και παρεμβάσεις με μακροχρόνιες συχνά θεραπείες, ιατροφαρμακευτική και ψυχολογική στήριξη μέσα στο σπίτι ή σε κάποια δομή (γηροκομεία) (Κούζας 2017:446). Η σωματική και ψυχολογική φθορά από τα γηρατειά και τις ασθένειες δημιουργεί καθημερινές δυσκολίες φόβο και άγχος:

«Φοβάμαι ας πούμε από εδώ (δείχνει την καρδιά της). Γιατί πήγα 2 φορές στην Πρέβεζα (εννοεί στο νοσοκομείο) που μου πιάνεται η αναπνοή»..... «Να μην είχα τούτο εδώ το πράμα εδώ (δείχνει ξανά την καρδιά της), ήμουν πλούσια. Θα να 'μουν πασάς(..)Με στενοχωρεί πολύ. Ξαπλώνω και φοβάμαι μη με πιάσει αυτός ο κόμπος» θα πει η Σούλα 80 ετών, χαμηλοσυνταξιούχος.

«Δεν μπορώ να περπατήσω καλά, ούτε να φάω πολύ. Ξέρεις πόσες μέρες έμεινα στο νοσοκομείο; Κόντεψα μήνα. Ταλαιπωρήθηκα. Παλιογεράματα. Εγώ που ήμουν όλη μέρα στον κήπο. Κουράστηκα μωρέ Γιώρη, κουράστηκα». Αυτά είναι τα λόγια της Θεοδώρας, 84 ετών που ανασύρω από τη μνήμη μου πριν από κάμποσους μήνες όταν εισήλθε στο παντοπωλείο φανερά ταλαιπωρημένη από τη χειρουργική επέμβαση που έκανε.

Παράλληλα με τις σωματικές και ψυχολογικές δυσκολίες είναι και η οικονομική εξάρτηση των ηλικιωμένων που έχει να κάνει με τους ελάχιστους εισοδηματικούς πόρους που λαμβάνει το άτομο ή το νοικοκυριό. Οι χαμηλές συντάξεις αποτελούν την κύρια απολαβή τους ενώ η απουσία περιουσιακών στοιχείων και εργασίας είναι ένα από τα συχνά αντικείμενα συζήτησης. Οι συντάξεις παρότι θεωρούνται ένα σημαντικό κομμάτι εισοδήματος για αυτούς, οι περισσότεροι δηλώνουν πως δεν επαρκεί για να επιβιώσουν.

«Πόσο θα σε σώσει ο κόσμος; Πόσα θα σου δώσει; Αν δε σε υποστηρίξει και η κυβέρνηση. Για να μου 'δινε 500 ευρώ κι εμένα. 600! 500 ήθελα! Ένα κατοστάρικο.

Εκείνο εμένα θα με έκανε πολλή δουλειά. Θα με βοηθούσε το κατοστάρικο. Από πού να κόψω εγώ τώρα; Που έχω πάρει 7 κατοστάρικα ξύλα; Και δίνω κάθε μήνα εκατό ευρώ. Εκείνο θα το 'δυνα (εννοεί το επιπλέον κατοστάρικο), θα μου 'μεναν τα άλλα» θα αναφέρει η Χρύσα, χαμηλοσυνταξιούχα αγρότισσα.

Οι περισσότεροι ηλικιωμένοι μέσα στα χρόνια μου έχουν αναφέρει πολλές φορές πως εξαρτώνται από οικογενειακά, συγγενικά αλλά και προνοιακά δίκτυα. Η κύρια εξάρτηση ωστόσο είναι από τα παιδιά τους. Υπάρχουν περιπτώσεις ανθρώπων που τα παιδιά τους έχουν την οικονομική άνεση να τους βοηθήσουν ενώ άλλες που τα παιδιά τους βιώνουν κι εκείνα φτώχεια και εισοδηματική ανεπάρκεια. Χαρακτηριστική η περίπτωση της Σούλας που από την αφήγησή της φαίνεται πως η εξάρτηση από το γιο της είναι αναγκαία μιας και η σύνταξη της είναι μόλις 300 ευρώ. Σε όλη τη διάρκεια της κουβέντας αναφερόταν στο γιο της που όταν έρχεται από την Αθήνα, τη βοηθάει ψωνίζοντάς της τα αναγκαία ή πηγαίνοντάς την στο γιατρό τον οποίο πληρώνει ο ίδιος:

«Μακάρι να μας αύξαιναν λίγο τη σύνταξη. Μακάρι!»(...)«Και το παιδί μου όταν έρχεται με βοηθάει. Μου 'βαλε τηλέφωνο κάρτα, μου πήρε μπουκάλια για το γκαζ, ψωμιά για φαγητό, τσιγάρα, μου χρωμάτισε τούτο δω, μισή ώρα έκανε που το χρωμάτισε (έδειξε τον τοίχο που είχε μαυρίσει από την κάπνα)» ενώ σε άλλο σημείο της κουβέντας αναφέρει πως για το γιατρό και για έκτακτα περιστατικά –εκείνες τις μέρες κατέρρευσε η τέντα του μπαλκονιού και έσπασε το τζάμι της μπαλκονόπορτας- καλεί πάντα το γιο της ο οποίος παρότι βρίσκεται στην Αθήνα έρχεται τακτικά για να τη βοηθήσει.

Από την άλλη μεριά, όπως μας ενημερώνει η κοινωνική λειτουργός του προγράμματος Βοήθεια στο Σπίτι υπάρχει και μία αθέατη πλευρά, αυτή των ηλικιωμένων που στερούνται βασικά αγαθά μέχρι τα βαθιά γεράματα για να ενισχύσουν τα παιδιά τους : «Πολλοί παππούδες ναι μεν δεν τους βοηθάνε τα παιδιά στα οικονομικά για να τα βγάλουν πέρα, υπάρχουν κάποιοι που βοηθάνε, κάποια παιδιά, υπάρχουν άλλοι όμως που δε βοηθάνε. Όμως έχω παρατηρήσει ότι υπάρχουν και περιπτώσεις που οι ίδιοι οι παππούδες, οι γιαγιάδες, θα βοηθήσουν τα παιδιά τους. Δηλαδή θα φάνε λάχανο κάθε μέρα να στο πω έτσι, θα φάνε τι να σου πω, το πιο απλό, για να τους μείνουνε λεφτά να βοηθήσουν τα παιδιά τους. Γιατί μην ξεχνάμε ότι υπάρχουν ηλικιωμένοι και ωφελούμενοι δικοί μας που είναι και τα παιδιά τους σε άσχημη κατάσταση».

Επίσης, η απουσία ατόμων από το νοικοκυριό και τη καθημερινότητά τους εντείνει τη μοναξιά και την περιθωριοποίηση των ηλικιωμένων κι έτσι οδηγούνται τελικά στην κοινωνική εξάρτηση καθώς είναι μη αυτόνομοι, μη αυτοεξυπηρετούμενοι και με μειωμένη κοινωνική συμμετοχικότητα. Σχετικά με τις δυσκολίες στις συνθήκες διαβίωσης έχει σημασία να ακούσουμε τις εμπειρίες της κοινωνικής λειτουργού του προγράμματος Βοήθεια στο Σπίτι που έχει επισκεφθεί την τελευταία εικοσαετία ένα μεγάλο ποσοστό σπιτιών ηλικιωμένων ανθρώπων:

«Πρώτον αυτό που έχω παρατηρήσει πιο πολύ είναι ότι επειδή υπάρχουν κυρίως κινητικά προβλήματα, οι ηλικιωμένοι δεν έχουν τις ίδιες αντοχές με εμάς, δυσκολεύονται πολύ στην καθαριότητα για παράδειγμα. Οπότε κι επειδή είναι συνήθως χαμηλή η σύνταξή τους, δεν έχουνε χρήματα να πληρώνουνε γυναίκα να τους καθαρίζει και υπάρχουν θέματα καθαριότητας, υγιεινής, υπάρχουν τέτοια θέματα στα πιο πολλά τα σπίτια (...) Όλα βρώμικα, μπαίνουμε σε σπίτια που δεν μπορείς να αναπνεύσεις από τη βρωμιά. Σε καίει η βρωμιά(...) Δεύτερα θέματα είναι ότι επειδή οι πιο πολλοί είναι μετανάστες, έχουνε φύγει, άλλοι είναι Αθήνα άλλοι Γερμανία (τα παιδιά τους εννοεί) για εξεύρεση εργασίας και για να ζουν καλύτερα, είναι μόνοι τους οι πιο πολλοί ωφελούμενοί μας. Οπότε και να θέλουνε κάτι, βασικό γι' αυτούς ίσως, δεν έχουνε ποιος να τους εξυπηρετήσει (...) Να σου πω ένα απλό παράδειγμα έτσι; Πηγαίνουμε σε κάποια άτομα μόνο για τα φάρμακα. Και μας λένε ευχαριστώ. Μα γιατί μας λένε ευχαριστώ; Μας σώσατε! Ξέρες τι είναι για μας να πηγαίναμε στο Καναλλάκι, να παίρναμε ταξί να πηγαίναμε Καναλλάκι να γράψουμε τα φάρμακα, να πάμε να τα πάρουμε και να γυρίσουμε; Και δεν μπορούμε και θα μας πήγαινε ο κούκος αηδόνι (...) ενώ αναφορικά με τις κοινωνικές τους σχέσεις επισημαίνει πως «Οι ίδιοι δυσκολεύονται να φύγουν από το σπίτι λόγω κινητικών προβλημάτων οπότε μένουν αποκομμένοι. Έχουμε βέβαια γιαγιάδες που είναι καλά σωματικά κι επισκέπτονται τους γείτονές τους και, οπότε τους περνάει πιο ευχάριστα η ώρα αλλά έχουμε και γιαγιάδες που έχουνε να βγουν από το σπίτι τους πολύ καιρό».

Όσον αφορά το κοινωνικό και οικογενειακό περιβάλλον υποστηρίζει πως «υπάρχει μία αδιαφορία. Δεν είναι όπως παλιά δηλαδή που έναν παππού, μία γιαγιά στην κοινότητα θα τον φρόντιζε όλη η κοινότητα. Δηλαδή θα, ε, θυμάμαι περιπτώσεις παλιά με τη μάνα μου στο χωριό που υπήρχανε γιαγιάδες που μία θα τους πήγαινε η μαμά ψωμί, θα το ζύμωνε, μία θα το πήγαινε η άλλη γειτόνισσα, μία η παράλλη που δεν είχανε καθόλου παιδιά έτσι; Τώρα δεν υπάρχει αυτό. Τώρα ο καθένας πλέον κοιτάει

το σπίτι του, είναι όλοι απομακρυσμένοι, δηλαδή μπορεί κάποιος στο δίπλα σπίτι να πεθάνει και να το μάθουνε (κουνάει το κεφάλι της εννοώντας πολλές μέρες αργότερα)».

Σχετικά με την ποιότητα των κατοικιών των ηλικιωμένων μας ενημερώνει: «Κοίτα να δεις τα πιο πολλά τα σπίτια τώρα είναι φτιαγμένα. Όμως έχουμε μπει και σε σπίτια που είχανε θέματα. Για παράδειγμα στην Αμμουδιά πηγαίναμε σε ένα σπίτι όπου κάθε φορά που έβρεχε έμπαιναν νερά μέσα και η γιαγιά έμενε όλο το βράδυ άπνη γιατί έβαζε αντλία να τραβάει τα νερά έξω. Σε ένα σπίτι πάνω στην Κορυφούλα, το σπίτι(...)από την παλαιότητα έπεσε η σκεπή και καταστράφηκαν κάποια πράγματα που υπήρχαν μέσα. Και να βλέπεις τώρα τη γιαγιά να ψάχνει να βρε σε αυτό το χωριό που δεν υπάρχει ούτε ένας νέος, να ψάχνει να βρει ποιος θα της φτιάξει τη σκεπή, ποιος θα της βάλει ένα νάιλον για να μην μπαίνει νερό μέσα».

Υπάρχει ακόμα ένα ποσοστό ηλικιωμένων που δεν έχουν ούτε παιδιά ούτε κάποιο κοντινό συγγενικό περιβάλλον και βιώνουν ακραίο αποκλεισμό. Μία τέτοια περίπτωση ακραίου αποκλεισμού είναι ο Μήτσος από ένα αρκετά απομακρυσμένο χωριό του Δήμου, το Κουκούλι, με ελάχιστους κατοίκους. Η αίτησή του στο κοινωνικό παντοπωλείο είχε γίνει από την κοινωνική λειτουργό του προγράμματος Βοήθεια στο Σπίτι η οποία με ενημέρωσε για τις πολύ σκληρές συνθήκες διαβίωσής του.

Τον επισκέφθηκα μία από τις επόμενες μέρες μαζί με την κοινωνική λειτουργό και αυτό που αντίκρισα ήταν πραγματικά μία πολύ σκληρή συνθήκη ζωής. Ο Μήτσος ζει σε ένα δικό του, πάρα πολύ παλιό ιδιόκτητο σπίτι, μέσα σε ένα αγρόκτημα. Η θέρμανσή του αποτελείται από μία ξυλόσομπα την οποία χρησιμοποιεί και για μαγείρεμα. Το σπίτι βρίσκεται σε άθλια κατάσταση από θέμα καθαριότητας καθώς ο ίδιος αδυνατεί να καθαρίσει. Κοιμάται σε ένα σάπιο στρώμα στο πάτωμα παρέα με γάτες. Το σπίτι παρότι έχει χώρο και εγκαταστάσεις για μπάνιο, δε λειτουργεί ούτε ο νιπτήρας ούτε η λεκάνη και έτσι ο Μήτσος αναγκάζεται να κάνει την ανάγκη του έξω στο αγρόκτημα. Δεν έχει οικογένεια παρά μόνο κάποιους λίγους συγγενείς σε ένα γειτονικό χωριό. Δυσκολεύεται να αυτοεξυπηρετηθεί και δεν έχει πολλές επαφές με κόσμο γιατί δεν έχει όχημα για να μετακινείται. Η καθημερινότητα του Μήτσου εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τα τρόφιμα των δομών και των ελάχιστων συγγενών ενώ φαίνεται πως οι συνθήκες αυτές έχουν οδηγήσει στην απομόνωση του στο χωριό χωρίς κοινωνικές επαφές.

Στην επιστροφή η κοινωνική λειτουργός με ενημέρωσε πως έκανε προσπάθεια να κινητοποιήσει τις δημοτικές αρχές για το ενδεχόμενο δημιουργίας μπάνιου με σύνδεση νερού και εγκατάσταση των ειδών υγιεινής. Στην περίπτωση που δεν γινόταν αυτό πρότεινε την εγκατάσταση χημικής τουαλέτας την οποία θα συντηρεί ο Δήμος μία φορά την εβδομάδα. Η απάντηση που έλαβε ήταν πως πέρα από το ότι δε γίνεται να επέμβουν σε ιδιωτικό χώρο, *οι άνθρωποι αυτοί έτσι έχουν μάθει, ακόμα και τουαλέτα να του βάλουμε πάλι έξω θα κάνει την ανάγκη του*. Μια στερεοτυπική στατική αντίληψη που θέλει το άτομο μοιρολατρικά δεμένο στο πολιτισμικό σύνδρομο της κουλτούρας της φτώχειας.

Ασθενείς και χρονίως πάσχοντες

Από τον πρώτο μήνα εργασίας μου στο κοινωνικό παντοπωλείο ήρθα σε επαφή με ανάπηρα άτομα, χρονίως πάσχοντες και ψυχικά ασθενείς. Η συγκεκριμένη ομάδα ατόμων αποτελεί μία πολλαπλά δοκιμαζόμενη ομάδα που βιώνει καθημερινά ένα πλέγμα δυσχερειών που εκκινεί από τις σωματικές και ψυχολογικές δυσκολίες και καταλήγει στην οικονομική ανεπάρκεια και την κοινωνική περιθωριοποίηση. Η «πανταχού παρούσα» ασθένεια, ο κοινωνικός στιγματισμός, η έλλειψη κατάλληλων προνοιακών πολιτικών, η διαταραχή της οικογενειακής συνοχής και της ψυχολογικής ηρεμίας είναι μόνο μερικοί από τους παράγοντες που οδηγούν αυτά τα άτομα στον αποκλεισμό και την περιθωριοποίηση (Αμηρά 1996:55-76).

Η συνθήκη της αναπηρίας ανά τα χρόνια περιβάλλεται από ένα πλέγμα στάσεων, αντιλήψεων, συναισθημάτων, σημασιοδοτήσεων και πολιτικών. Η αρχική επιστημονική προσέγγιση της αναπηρίας είναι εκείνη του ιατρικού προτύπου που εστίασε στις αδυναμίες και τις ανεπάρκειες των ατόμων με αναπηρία ταυτίζοντας τις με βλάβες που τους καθιστούν αδύνατους να ενσωματωθούν στην κοινωνική ζωή (Μουτσινάς κ.α, 2018:15-28). Το πρότυπο αυτό αμφισβητήθηκε έντονα από την κοινωνική προσέγγιση η οποία ανέδειξε την αναπηρία ως πολιτικά και κοινωνικά κατασκευασμένη έννοια που σχετίζεται με τις αποτυχίες των συστημάτων να καλύψουν τα χαρακτηριστικά και τις ανάγκες των ατόμων με αναπηρία και να τα ενσωματώσουν στην κοινωνική ζωή, οδηγώντας τα στον αποκλεισμό (Μουτσινάς και άλλοι 2018:15-28).

Παρά τη δυναμική που έφερε αυτή η προσέγγιση στην πρόσληψη της αναπηρίας, αποτέλεσε αντικείμενο έντονης κριτικής από την κριτική φυλετική και τη φεμινιστική θεωρία, τον μεταδομισμό και τον μεταμοντερνισμό υπό το πρίσμα του ότι η παραμένει προσκολλημένη σε μία σειρά κοινωνικοοικονομικών, θεσμικών και νομοθετικών παραμέτρων, μη λαμβάνοντας υπόψη τις συναισθηματικές, πολιτισμικές και προσωπικές παραμέτρους (Μουτσινάς και άλλοι 2018:15-28). Οι νέες προσεγγίσεις προτείνουν και εστιάζουν σε μία πολυδιάστατη προσέγγιση της αναπηρίας ερμηνεύοντας την σχεσιακά ως προς τρεις διαστάσεις: σώμα-λειτουργίες-δομή. Η αναπηρία σύμφωνα με αυτό το μοντέλο αποτελεί ένα φαινόμενο «που βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με το μέγεθος του χάσματος μεταξύ των ικανοτήτων του ατόμου και των απαιτήσεων της κοινωνίας, με έμφαση στις λειτουργικές ικανότητες του ατόμου που είναι ζωτικής σημασίας όσον αφορά την αυτονομία και τη συμμετοχή του στην κοινωνική ζωή». (Βαρδακαστάνης κ.α, 2008:47).

Στα λόγια των ωφελούμενων ατόμων με αναπηρία ή χρόνιες και ψυχικές ασθένειες του κοινωνικού παντοπωλείου διαφαίνεται έντονα η σχέση του προσωπικού βιώματος της ασθένειας με την κοινωνική διάσταση του και την ανεπάρκεια στήριξης. *«Ντρέπομαι που παίρνω τρόφιμα, τι θα λέει ο κόσμος;», «Η φτώχεια και απελπισία με κατάντησαν έτσι, και φτωχιά και ανάπηρη», «Μου λένε να δουλέψω αλλά δεν μπορώ στην καθαριότητα έξω, πονάω, κουράζομαι», «Μου έδωσαν 61% αναπηρία και μου έκοψαν το επίδομα, πως θα ζήσω εγώ τώρα;», «παίρνω 8 ζάναξ την ημέρα, έχω πέσει στην κατάθλιψη και πρέπει να πάω σε ψυχίατρο αλλά που να βρω λεφτά»,* είναι μερικές από τις φράσεις που έχω ακούσει μέσα στα χρόνια.

Η ύπαρξη μίας ασθένειας ή αναπηρίας αποτελεί αναμφισβήτητα ένα γεγονός που καθορίζει τις ζωές των υποκειμένων. Η Πλεξουσάκη στην έρευνά της για το AIDS (Πλεξουσάκη 2000:109-129) όπως και ο Κούζας στην εθνογραφική έρευνα για την επαιτεία (Κούζας 2017:452) προβαίνουν σε μία ομαδοποίηση των φάσεων της πορείας των ατόμων με αναπηρία και χρόνιες ασθένειες. Πιο συγκεκριμένα υποστηρίζουν τις εξής φάσεις: *α) Η ασθένεια και η απορρύθμιση που προκαλείται στη ζωή των ατόμων λόγω αυτής β)ο κοινωνικός αποκλεισμός και η οικονομική αδυναμία γ) η αναζήτηση εισοδηματικών πηγών από την επαιτεία δ) ελάχιστες προσδοκίες και πεσιμιστική στάση για το μέλλον.* Από την επαφή μου με ωφελούμενα άτομα με αναπηρίες/χρόνιες ασθένειες/ψυχικές νόσους τα τελευταία χρόνια και από τις συνεντεύξεις με ορισμένα εξ αυτών φαίνεται πως η πορεία των φάσεων αυτών επιβεβαιώνεται. Η μόνη διαφορά

έγκειται στην τρίτη φάση όπου οι εισοδηματικοί πόροι δεν αναζητούνται από την επαιτεία αλλά κυρίως από κοινωνικές παροχές (επίδομα αναπηρίας, τρόφιμα, κτλ) και εξαρτήσεις από οικογενειακά και συγγενικά δίκτυα. Έχουν υπάρξει και περιπτώσεις επαιτών όμως είναι ελάχιστες.

Σχεδόν όλα τα ωφελούμενα άτομα με αναπηρία και χρόνιες ασθένειες έχουν αναφερθεί εκτεταμένα στο στάδιο εκείνο της ζωής τους όπου είτε έπαθαν ατύχημα, είτε διαγνώστηκαν με κάποια ασθένεια. Στις αφηγήσεις τους τονίζουν έντονα τα συναισθήματα φόβου και στεναχώριας που τους κατέβαλαν καθώς και το άγχος που προκλήθηκε για το μέλλον τους. Αυτά τα συναισθήματα είναι η αρχή της ταραχής και της απορρύθμισης της ζωής τους. Σύμφωνα με την Jacob, η αρχική διάγνωση αποτελεί ένα καθοριστικό σημείο για τον ασθενή καθώς κατακλύζεται από ένα πλέγμα συναισθημάτων (αγωνία, φόβος, ταραχή, άρνηση) ενώ παράλληλα ξεκινάει μία διαδικασία οργάνωσης της ζωής του έχοντας στο επίκεντρο την ασθένεια (Jacob 2011:499-500). Η Ευτυχία 40 ετών με χρόνια νεφροπάθεια αφηγείται με πολλές λεπτομέρειες τα πρώτα βιώματά της μετά τη διάγνωση:

«Το θέμα το ότι έπαθα κι εγώ ένα πρόβλημα με τα νεφρά όπως ο πατέρας μου με τάραξε. Δεν το κατάλαβα στην αρχή, το κατάλαβα μετά. Το κατάλαβα στάδιο. Γιατί έπαιρνα τα φάρμακα μετά, έπρεπε να πηγαίνω, έπρεπε να ακούω τις οδηγίες τους, να πηγαίνω κάποια εξέταση που την κάνω εδώ στο σπίτι και την πηγαίνω εγώ εκεί. Κάποιες φορές δεν ήθελα να παραδεχτώ κάποια πράγματα στον εαυτό μου. Όπως το θέμα ότι κάτι με κούραζε. Δεν ήθελα να το παραδεχτώ. Μου έλεγε ο γιατρός πως αισθάνεσαι; Κουράζεσαι; Όχι του έλεγα ενώ κουραζόμουνα, ένιωθα εξαντλημένη. Και δεν ήξερα και ποιος ήταν ο λόγος και ποια ήταν η αιτία. Μπορεί έλεγα να φταίει ο θυρεοειδής, μπορεί να φταίγαν τα νεφρά, η θεραπεία, όλο το πακέτο. Δεν ήξερα. Μετά παρουσιάστηκαν παρενέργειες από τα φάρμακα και μετά πάλι δεν ήξερα πώς να το προσδιορίσω. Είχα καψίματα εδώ στα χέρια, κράμπες στα χέρια, στα πόδια. Έπεσαν τα μαλλιά μου πάρα πολύ μετά από ένα μήνα περίπου. Είχαν γίνει τα μαλλιά μου αν τα ‘βλεπες, νόμιζες ότι κάνω χημειοθεραπεία. Μετά εμφάνισα στο στήθος λιπώματα. Έκανα δύο αφαιρέσεις στο στήθος. Έπρεπε να δουν αν είναι καλοήθεις ή κακοήθεις. Μετά μου είπε η γιατρός κατά 90% είναι καλοήθεις. Αλλά εγώ μέχρι να βγει η βιοψία..(δείχνει με το πρόσωπό της το άγχος που πέρασε)..Ναι ήταν λογικό. Που να μπεις τώρα σε άλλο στάδιο. Κατάλαβες; Κι εκεί άρχισα μετά να θυμώνω, να στενοχωριέμαι. Δεν ήξερα πώς να το προσδιορίσω. Λέω, κοίταξε τώρα να δεις, φεύγει

το ένα πρόβλημα, θα πάω σε ένα άλλο δεύτερο πρόβλημα. Γιατί ξέρω ότι όταν έχεις τέτοιες καταστάσεις δεν ξέρεις...»

Η ψυχολογική αυτή απορρύθμιση έρχεται στη συνέχεια να συναντήσει την οικονομική στέρηση, την ανεργία, τον κοινωνικό στιγματισμό, την ανυπαρξία κατάλληλων κοινωνικών πολιτικών κι εντέλει τον κοινωνικό αποκλεισμό των ατόμων. «Οι χρονίως πάσχοντες ή όσοι ασθένησαν ξαφνικά, βρίσκονται σε μία φάση μεθοριακότητας, που ισορροπεί ανάμεσα στο πριν και στο μετά, το μετέπειτα που ίσως γίνει ακόμα χειρότερο. Η οριακή κατάσταση που βρίσκονται, δηλώνεται ξεκάθαρα από μια πολυεπίπεδη περιθωριοποίηση που προκαλούν ή υφίστανται» υπογραμμίζει ο Κούζας (Κούζας 2017:454). Πράγματι στις αφηγήσεις των υποκειμένων παρατηρείται ένας πολυδιάστατος αποκλεισμός. Συνεχίζει η Ευτυχία:

«...Τότε τα φάρμακα τα έπαιρνα δωρεάν, κάποια τα πλήρωνα, κάποια δεν τα πλήρωνα καθόλου. Μετά τα φάρμακα κοπήκανε εδώ κι έπρεπε να πηγαίνω στην Πρέβεζα να τα παίρνω. Έκανα τη διαδικασία από εκεί. Δικαιούμουν να τα παίρνω. Τα έπαιρνα κι από το νοσοκομείο κάποια στιγμή. Πέρασα πάρα πολλά. Γιατί ήταν, όχι μόνο ήτανε για μένα...εε ήτανε θέμα χρημάτων. Ήταν όλα θέμα χρημάτων.(...) Δεν είχα τα χρήματα, γιατί στερούμουνα. Έκανα οικονομία στα φάρμακα. Ακόμα και σήμερα κάνω οικονομία στα φάρμακα. Κάνω οικονομία στην αντιβίωση. Δεν έχω γιαούρτι να φάω το βράδυ και λέω δε θα φάω γιαούρτι γιατί η αντιβίωση με πειράζει γυναικολογικά. Κατάλαβες; Κάνω οικονομία στα φάρμακα, κάνω οικονομία στις εισπνοές, κάνω οικονομία σε αυτό που βάζω στη μύτη μου, κάνω οικονομία σε πολλά πράγματα. Και μου λέει ο άλλος που τα χαλάς; Που θες να τα χαλάσω; Ταξίδια δεν πάω, εκδρομές δεν πάω, έτσι; (...) Μετά κοινωνική ζωή δεν έχω. Στα μπουζούκια, στα γλέντια κι αυτά, γάμους πανηγύρια κι αυτά δεν πάω. Πού να πάω; Έπαιρνα 400 ευρώ από τη δουλειά μου και με αυτά έπρεπε να ζήσω όλο το μήνα. Ποιόν μήνα; Ούτε δυο μέρες δεν κρατάγαν τα λεφτά...» .

Επίσης, η εισοδηματική ανεπάρκεια και η αδυναμία εύρεσης εργασίας αποτελούν ένα από το πιο συνήθη είδη αποκλεισμού που βιώνουν οι χρόνιοι ασθενείς και τα άτομα με αναπηρία ή ψυχική νόσο. Σύμφωνα με τον Αλεξίου, ο τρόπος με τον οποίο λειτουργεί το καπιταλιστικό σύστημα έχει δημιουργήσει συγκεκριμένους ρόλους τους οποίους καλούνται να επιτελέσουν τα άτομα με τελικό στόχο την παραγωγική αύξηση και λαμβάνοντας υπόψη αυτό, η ασθένεια νοείται ως απόκλιση

από την επιτέλεση αυτών των ρόλων. Έτσι, οι ασθενείς γίνονται αντιληπτοί ως άτομα που δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν στους προσδοκώμενους ρόλους που ορίζει η καπιταλιστική πραγματικότητα (Αλεξίου 2008:276).

Παράλληλα, η διαδικασία πιστοποίησης αναπηρίας αποτελεί μία πολύ ψυχοφθόρα κατάσταση στους περισσότερους καθώς τους προκαλεί φοβερό άγχος σε περίπτωση μη έγκρισης του ποσοστού 67%, γεγονός που θα φέρει απώλεια του επιδόματος: «Μου έχουν κόψει 2 φορές το επίδομα. Κι εκεί αυτό, δεν ξέρω, με αποσυντόνισε τελείως, με πόνεσε πάρα πολύ. Γιατί εμένα τρία κατοστάρικά, 338 το μήνα για μένα είναι μισθός» από την αφήγηση της Ευτυχίας.

Η αίσθηση της εγκατάλειψης και η αποξένωση είναι τα κυρίαρχα συναισθήματα των ατόμων με χρόνιες παθήσεις, αναπηρίες ή ψυχική νόσο. Πολλές φορές μπορεί να οδηγήσει μάλιστα σε χειροτέρευση της υγείας τους καθώς δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν στο δύσκολο φορτίο που επιφέρει η ασθένεια όχι μόνο σωματικά μα και ψυχολογικά λόγω του αποκλεισμού που βιώνουν : «Για 3-4 χρόνια είχα παρατήσει πολύ την υγεία μου (...) γιατί κουράστηκα. Ψυχολογικά, σωματικά, δεν έβρισκα δουλειά, με κόβαν απ' το επίδομα, δεν είχα φίλους, δεν είχα κοινωνική ζωή, δεν είχα τίποτα», αναφέρει με εμφανή αγανάκτηση η Ευτυχία, η οποία στη συνέχεια εξηγεί πως η απουσία διαπροσωπικών σχέσεων και η μοναξιά που βιώνει καθιστούν το διαδίκτυο το μόνο μέσο παρηγοριάς της: «Δεν πήγα πλήρωσα μόνο το ρεύμα, πλήρωσα και το τηλέφωνο γιατί θα μου το κόβανε και αυτό, θα μου κάνανε φραγή κλήσεων. Και λέω τέλος του μήνα που θα πάρω τα χρήματα, θα πάρω κάποια χρήματα του λέω (εννοεί στον υπάλληλο), από πού μου λείει; Του είπα ότι είμαι άνεργη και ανασφάλιστη, θα πάρω κάποια χρήματα και θα στα δώσω. Κι εκεί σκέφτηκα να δώσω στο ρεύμα και το τηλέφωνο γιατί αν μου το κόβανε αυτό Γιώργο δε θα μπορούσα άλλο να αντέξω. Δε θα μπορούσα να αντέξω γιατί το ίντερνετ και το ρεύμα, το ίντερνετ είναι η παρέα μου. Δεν έχω τηλεόραση γιατί μου την έχει η σπάσει η μουλάρα μέσα (εννοεί το σκυλί της). Και δεν έχω άλλη παρέα».

Όσον αφορά την απαισιοδοξία που διακατέχει τα άτομα για το μέλλον δεν είναι μόνο αποτέλεσμα του φόβου για χειροτέρευση της ασθένειας αλλά και των πολλαπλών αποκλεισμών που έχουν βιώσει: «Κουράζομαι, δεν μπορώ. Πέφτω πολύ ψυχολογικά. Μαύρα ξέρεις γιατί φοράω; Γιατί είναι η ζωή μου μαύρη» θα μου πει η Ευτυχία, η οποία νιώθει πως οι αποκλεισμοί στη ζωή της ήταν πανταχού παρόντες, από τις

συναισθηματικές στερήσεις που βίωσε στο οικογενειακό περιβάλλον, μέχρι τις κοινωνικές και οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπισε λόγω της χρόνιας ασθένειας.

Παρόμοια συναισθήματα θα εκφράσει και η Ρούλα (49 ετών) ασθενής με ψυχική νόσο, πρώην εργαζόμενη στο Δήμο που έχει δοκιμαστεί αρκετές φορές από την ανεργία: «Παλιά είχα όνειρα τώρα μου φαίνεται ότι δεν μπορώ να τα πραγματοποιήσω. Είχα, είχα, να βρω μια δουλειά, να 'χα ένα σπίτι, ένα σύντροφο. Μου φύγαν όμως αυτά τα όνειρα(...) Γιατί απελπίστηκα(...) Η ανεργία, η φτώχεια(...) Είναι και η περιοχή μας εδώ λίγο περίεργη(...) Δεν έχει δουλειές, οι άνθρωποι είναι κάπως σκληροί μου φαίνονται εμένα...». Η απόρριψη από τον εργασιακό χώρο και η μακροχρόνια ανεργία αποτελούν τα βασικά θέματα συζήτησης με την Ρούλα, συνθήκες που την τραυμάτισαν βαθιά και επιδείνωσαν την υγεία της. Παράλληλα, αντιλαμβάνεται πολλές φορές ότι οι άνθρωποι την κοιτάζουν περίεργα, γεγονός που τη θυμώνει και τη στενοχωρεί.

Τέλος, σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης, πολλά άτομα στερούνται βασικών αγαθών, επίπλων και οικιακών συσκευών λόγω έλλειψης χρημάτων: «Έχω ανάγκες γιατί δεν μπορώ να καλύψω τις ανάγκες μου τώρα λόγω χρημάτων. Δεν μπορώ να πάρω τις βιταμίνες μου, να πάρω το σαμπουάν, λόγω του ότι έχω τα θέματά μου, δεν μπορώ να...θέλω να κάνω κάτι ρε παιδί μου, να φτιάξω μία πρίζα, μία βρύση. Δεν έχω από αυτά. Έχω αγοράσει δύο φουρνάκια και μου έχουνε χαλάσει. Γιατί το σπίτι δεν έχει καλή ηλεκτροδότηση ακόμα, πρέπει να φτιάξω πάλι τις πρίζες(...) Δεν έχω ντουλάπια, δεν έχω πλυντήριο, πλένω τα ρούχα μου στο χέρι, δεν έχω αφυγραντήρα. Θέρμανση έχω μόνο σε ένα χώρο του σπιτιού (...) έχω ανάγκες, έχω ελλείψεις».

Περιστασιακά Άνεργοι/Επισφαλείς Εργαζόμενοι

Το ζήτημα της εργασίας είναι το σημαντικότερο ζήτημα που απασχολεί μία μεγάλη μερίδα ωφελούμενων, καθώς μέσα από την εργασία εξασφαλίζουν όχι μόνο πόρους μα και κοινωνική ενσωμάτωση. Αναμφισβήτητα η ανεργία επιδρά καθοριστικά στους ανθρώπους: αποσυνθέτει τις συνθήκες διαβίωσης δημιουργώντας προβλήματα διατροφής, στέγης, ασθενειών κτλ, προωθεί τις έκνομες δραστηριότητες όπως τον τζόγο, τα ναρκωτικά κτλ και εντέλει επιτείνει τον αποκλεισμό. Από μία ανθρωπολογική οπτική θα μπορούσαμε να πούμε πως η ανεργία δεν γίνεται αντιληπτή μόνο ως έλλειψη εργασίας αλλά ως στοιχείο θεμελιώδες για τη συγκρότηση της

ταυτότητάς αλλά και ως μία βιωμένη εμπειρία μέσα από την οποία τα άτομα νιώθουν εντεταγμένα ή μη μέσα στο κοινωνικό σύνολο (Καραμεσίνη 2004:406)

Ένα μεγάλο ποσοστό ωφελούμενων μέσα στα χρόνια έχει αναφέρει πως θα ήθελε να έχει μία δουλειά όχι μόνο για το εισόδημα αλλά για μία αίσθηση κανονικότητας, για να νιώθουν όπως «όλοι οι άλλοι». Παράλληλα, η απουσία από την εργασία είναι κατάσταση ψυχοφθόρα για τους περισσότερους. Στο κοινωνικό παντοπωλείο μακροχρόνια άνεργοι είναι ένα ποσοστό ατόμων με αναπηρία/χρόνιων παθήσεων/ψυχικής νόσου. Πέραν αυτών, οι υπόλοιποι είναι περιστασιακά άνεργοι/εποχιακοί εργαζόμενοι, μιας και η περιοχή προσφέρει θέσεις εργασίας λόγω τουρισμού ωστόσο για λίγους μήνες το χρόνο. Η εποχιακή απασχόληση είναι μεν μία διέξοδος για εισοδηματικούς πόρους χωρίς όμως καλή ποιότητα ζωής μιας και το κόστος ζωής όλο και αυξάνεται και οι περισσότεροι αναζητούν επιπλέον πόρους το χειμώνα μέσα από άλλες αγροτικές ή “μαύρες” εργασίες για να ανταπεξέλθουν στα έξοδα:

Κάθε χρόνο πάω για σεζόν. Αλλά κουράστηκα. Θέλω κάτι σταθερό, έχω παιδιά δεν μπορώ να λείπω 6 μήνες κάθε μέρα από το σπίτι. Θέλω μια δουλειά πιο κανονική, να μπορώ να έχω ένα ρεπό, να μην πεθαίνω στη δουλειά κάθε μέρα. Κακό είναι αυτό; Είναι τώρα 6 χρόνια που περιμένω και δεν έχει κάτσει κάτι καλό. Οπότε τι να κάνω. Αναγκαστικά σεζόν, αλλιώς θα πεινάσουμε.

Αυτά είναι τα λόγια της Θεανώς (40 ετών) που ανασύρω με τη μνήμη μου. Η Θεανώ έχει ένα ανήλικο τέκνο και ζει με σύζυγό της στο Καναλλάκι. Ο σύζυγός της εργάζεται κι αυτός στην Πάργα σεζόν. Παρόμοιες εμπειρίες με τη Θεανώ θα μου αφηγηθεί και η Γιάννα (38 ετών):

Κάθε χρόνο μόνο τη δουλειά σκέφτομαι, αν θα έχω και κάτι το χειμώνα γιατί αλλιώς δε βγαίνει. Το χειμώνα κάθομαι. Δε λέω καλά είναι γιατί έχω χρόνο αλλά να σου πω την αλήθεια δε μένουν λεφτά. Δουλεύω στην Πάργα 5 μήνες και όσο καλό μισθό και να παίρνεις πώς να τα βγάλεις πέρα τους υπόλοιπους 7; Πάω για ελιές, κάνω ό,τι άλλο προκύψει για να μπορώ να έχω και το χειμώνα. Αλλά μη νομίζεις ότι και το καλοκαίρι περνάω καλά. Πολλή δουλειά, κούραση, λείπω όλη μέρα από το σπίτι. Βάλε και το ότι πάω στην Πάργα καθημερινά. Κάτι να συμβεί δεν είμαι δίπλα στο σπίτι μου στο παιδί μου. Άσε που με τη σεζόν δεν μπορείς ούτε να αρρωστήσεις. Είναι μέρες που λέω δεν αντέχω, θέλω να κάτσω να ξεκουραστώ. Αυτό δεν υπάρχει στη σεζόν.

Ένα μεγάλο ποσοστό ωφελούμενων που εργάζεται εποχιακά το καλοκαίρι αναφέρει ως οι ουσιαστικές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν σχετίζονται με τις συνθήκες εργασίας που γίνονται όλο και πιο δυσμενείς με την καταπάτηση του δωρου, την παράνομη 7ήμερη εργασία καθώς και με την αμοιβή που είναι ελάχιστη σε σχέση με το κόστος ζωής. Παράλληλα, οι πληθωριστικές τάσεις δημιουργούν μία διαρκή ανασφάλεια για την εξασφάλιση των αναγκών.

Υπάρχει μία ακόμα μερίδα ωφελούμενων που δεν εργάζεται σεζόν αλλά αντιμετωπίζει μία συνεχόμενη συνθήκη ανασφάλειας εξαιτίας της ανεργίας ή των συμβάσεων ορισμένου χρόνου. Θα μπορούσαμε να εντάξουμε και τις παραπάνω κατηγορίες, των ανέργων, των εργαζομένων με συμβάσεις ορισμένου χρόνου και των εποχιακών εργαζομένων, στην κατηγορία της νέας φτώχειας που σύμφωνα με το Μπαλούρδο επεκτάθηκε στην Ελλάδα αλλά και σε άλλες χώρες μετά το 2011, και έπειτα από τις σκληρές οικονομικές και δημοσιονομικές πολιτικές που άσκησαν τα κράτη για τη διαχείριση της κρίσης (Μπαλούρδος 2012:30-31)..

Στη νέα φτώχεια εντάσσονται κοινωνικές κατηγορίες ατόμων που εξαιτίας των εργασιακών μετασχηματισμών στην αγορά, της απορρύθμισης των κοινωνικών ασφαλίσεων και της αποδυνάμωσης των υπηρεσιών πρόνοιας, βρίσκονται διαρκώς σε «κίνδυνο φτώχειας» (Μπαλούρδος 2012:30-31). Ο λόγος που επιχειρώ να εντάξω σε αυτή την κατηγορία και τους εποχιακά εργαζόμενους στον τουρισμό είναι γιατί ακόμα και αν κατέχουν σταθερές θέσεις εργασίας κάθε καλοκαίρι, εισέρχονται σε τροχιά επισφάλειας καθώς βιώνουν μία διαρκώς αυξανόμενη εντατικοποίηση της δουλειάς, μεταβολές στα ωράρια εργασίας, μείωση της αγοραστικής τους δύναμης εξαιτίας του πληθωρισμού και έλλειψη κρατικής υποστήριξης τους χειμερινούς μήνες.

Η Γιώτα (41 ετών) η οποία έχει απασχοληθεί αρκετές φορές ως καθαρίστρια εξωτερικών χώρων στο Δήμο, έχει αναφέρει συχνά στις συζητήσεις μας για τις συμβάσεις ορισμένου χρόνου που την ταλαιπωρούν επισημαίνοντας πως δεν μπορεί να οργανώσει τη ζωή της μιας και δε γνωρίζει αν θα έχει δουλειά τον επόμενο χρόνο. Κι ενώ έχει απασχοληθεί στην ίδια εργασία 5 φορές, βρίσκεται σε συνεχόμενη ανασφάλεια καθώς δεν ξέρει αν θα προκηρυχτεί ξανά η θέση και αν θα έχει επαρκή μόρια για να επιλεχθεί ξανά. Πολύ συχνά έρχεται για να πιει καφέ στην απέναντι καφετέρια και σχεδόν κάθε φορά θίγει το θέμα ρωτώντας μας εάν έχουμε νέα σχετικά με την προκήρυξη της θέσης εργασίας.

Αυτό το είδος επισφάλειας έχει με αξιοσημείωτο τρόπο αναδείξει ο Σπυριδάκης στην ανθρωπολογική του έρευνα υποστηρίζοντας και εφαρμόζοντας τη θεωρία του Standing για την επισφάλεια και του προκαριάτο. Για τον κοινωνικό ανθρωπολόγο, η κρίση και οι δημοσιονομικές πολιτικές των κρατών οδήγησαν στη διαμόρφωση μιας αναδυόμενης κοινωνικής τάξης που βασικά της χαρακτηριστικά αποτελούν οι επισφαλείς συνθήκες εργασίας, η έλλειψη προοπτικών, η αστάθεια, η αβεβαιότητα και η έλλειψη κοινωνικής πρόνοιας. Οι μετασχηματισμοί στην αγορά εργασίας με τις συμβάσεις ορισμένου χρόνου και την άτυπη εργασία αποτελούν πλέον κανονικότητα και «στο πλαίσιο μιας ελαστικοποίησης των θεσμικών όρων διενέργειας της εργασιακής διαδικασίας, η πλευρά της ζήτησης μεταχειρίζεται την προσφορά εργασίας όπως ακριβώς κάθε άλλο συντελεστή της παραγωγής, με αμιγώς οικονομικά κριτήρια και μόνο. Η συνθήκη αυτή έχει σημαντικές επενέργειες ευρύτερα στην ίδια την ύπαρξη και τη διαμόρφωση του τρόπου αναπαραγωγής των υποκειμένων, τα οποία εντάσσονται σε επισφαλείς συνθήκες εργασίας και συνεπώς ζωής» (Σπυριδάκης 2018:17):

Ο Σπυριδάκης υποστηρίζοντας τη θεωρία του Standing προκαριάτο καταλήγει στο ότι το προκαριάτο αποτελεί μία καθημερινή συνθήκη που επηρεάζει την αυτοαντίληψη και την κοινωνική ζωή των ατόμων (Σπυριδάκης, Homo Precarius, 2018). Στη σύγχρονη κοινωνία, η επισφάλεια αποτελεί ένα γενικευμένο καθεστώς αβεβαιότητας που καταλήγει στην καταστροφή των όρων επιβίωσης. Αυτή την αβεβαιότητα εξαιτίας των συνεχόμενων μετασχηματισμών μου περιέγραψε με απλό και συνοπτικό τρόπο η Ευτυχία (62 ετών) το προηγούμενο καλοκαίρι: *με αυτή την κατάσταση δεν ξέρω τι μου ξημερώνει. Πήγα να αγοράσω καλαμπόκια για να πουλήσω στον πάγκο και ο έμπορας ανέβασε την τιμή. Δε γίνεται του λέω, πόσο να ανεβάσω κι εγώ την τιμή Γιώργο; Αν συνεχίσουμε έτσι δε θα βγάζω ούτε εγώ ούτε αυτός. Ποιος θα πάει να αγοράσει;*

Σύμφωνα με το Σπυριδάκη, ο ερχομός της κρίσης οδήγησε μία μερίδα ατόμων σε μία μετάβαση από τη σταθερότητα στην επισφάλεια, γεγονός που άλλαξε ριζικά τον τρόπο αντίληψής τους, την κοινωνική τους θέση και την πίστη τους στην ανθρώπινη δύναμη (Σπυριδάκης 2018: 140-141). Ακολουθεί δική μου περιγραφή από την επαφή μου με τον Μάρκο:

Ο Μάρκος (62 ετών) οδηγός ταξί ήρθε να κάνει αίτηση στο κοινωνικό παντοπωλείο. Στη συζήτησή μας αναφερόταν συνεχώς στην πρότερη επαγγελματική του κατάσταση όπου είχε εν ενεργεία σύμβαση με τα σχολεία για τη μεταφορά των μαθητών/τριών. Η διεύθυνση δεν του ανανέωσε τη σύμβαση και έτσι βρέθηκε εκτεθειμένος σε μία νέα κατάσταση επισφάλειας χωρίς επαρκείς εισοδηματικούς πόρους και σταθερότητα. Με τα σχολικά λεωφορεία τα πήγαινε μια χαρά. Από το 2017 που δεν του ανανεώθηκε η σύμβαση, πήρε την κάτω βόλτα όπως χαρακτηριστικά μου ανέφερε. Σε μία στιγμή έκφρασης θυμού και απογοήτευσης μου τόνισε το πόσο κουράστηκε να παλεύει όλη του τη ζωή δουλεύοντας για να καταλήξει στο ότι τσάμπα τελικά σκοτωνότανε στη δουλειά, μιας και μέσα σε λίγα χρόνια η κρίση, η ανεργία και οι υψηλές τιμές απορρύθμισαν τελείως τη ζωή του.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε πως υπάρχει άρρηκτη σχέση της εποχιακής/περιστασιακής εργασίας και της ανεργίας με την επισφάλεια. Τα υποκείμενα βρίσκονται εκτεθειμένα σε μία συνθήκη αβεβαιότητας που ενώ φαινομενικά είναι ενσωματωμένα στο κοινωνικό σύνολο ταυτόχρονα βιώνουν ένα είδος αποκλεισμού λόγω των κοινωνικοοικονομικών μεταβολών στην αγορά εργασίας, γεγονός που οδηγεί σε νέες μορφές κοινωνικής ύπαρξης όπου η ανασφάλεια και η αβεβαιότητα καθίστανται ως βασικά στοιχεία της ζωής. Ακολουθώντας τη σκέψη του Μπαλούρδου, «υπάρχει ιδιαίτερα αυξημένος κίνδυνος ανάπτυξης μιας προσωπικής διαδρομής στην φτώχεια (...) το ότι μπορούν να ψηφίζουν και είναι μέλη ενός δημοκρατικού κράτους, δεν αναιρεί το γεγονός ότι κανένας δεν αντιπροσωπεύει πραγματικά τα ενδιαφέροντα και τα συμφέροντά τους. Συνιστούν μέρος της κοινωνίας που αισθάνονται ότι είναι μέλη αποδεκτά και ενταγμένα και ταυτόχρονα να έχουν απορριφθεί» (Μπαλούρδος 2012:30-31).

Μονογονεϊκές οικογένειες

Δηλαδή πέρσι που είχα 7000 συνολικό εισόδημα με περνούσατε και φέτος με 9000 έγιννα πλούσια; Εντάξει αφού δε θέλετε να βοηθήσετε τις μονογονεϊκές οικογένειες δεν πειράζει. Εμείς ξέρουμε τι περνάμε. Και να σου πω την αλήθεια, δεν είναι το ένα αλεύρι, η μία ζάχαρη και τα μακαρόνια. Είναι το γαμάτο που με ακυρώνετε λες και με δύο χιλιάδικα παραπάνω μπορώ να ζήσω καλύτερα;

αυτά είναι τα λόγια της Μαργαρίτας (46 ετών με ένα ανήλικο τέκνο) που ανασύρω από τη μνήμη μου στην τηλεφωνική επικοινωνία που είχαμε για να την ενημερώσω ότι δεν ανανεώνεται η αίτησή της λόγω αυξημένου εισοδήματος.

Η μονογονεϊκότητα ως συνθήκη προήλθε από διαφορετικές καταστάσεις, είτε από τις μεταβολές των αντιλήψεων και των στάσεων απέναντι στο γάμο είτε από κοινωνικές συνθήκες είτε από ατομική επιλογή (Γαλάνης, 1995: 25 - 28). «Μονογονεϊκές θεωρούνται εκείνες οι οικογένειες, στις οποίες τα ανήλικα παιδιά μεγαλώνουν μ' ένα γονιό, ανεξάρτητα από τη διάρκεια απουσίας του άλλου γονιού και το γεγονός ότι στην οικογένεια μπορεί να ζουν και άλλα ενήλικα άτομα (π.χ. παππούς, γιαγιά, αδέρφια γονιού)» (Κομπότη, 1998: 516).

Οι μετασχηματισμοί που παρατηρήθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες στη δομή της οικογένειας και στην αντιμετώπιση του θεσμού του γάμου, διαμόρφωσαν νέες μορφές συμβίωσης. Οι μονογονεϊκές οικογένειες έχουν αυξηθεί σημαντικά και η σύστασή τους αποτελείται στην πλειονότητά τους από μητέρες με ανήλικο/α τέκνο/α (Μαράτου-Αλιπράντη 1998:185). Πράγματι, από τα 130 ωφελούμενα νοικοκυριά του κοινωνικού παντοπωλείου τα 19 αποτελούνται από μονογονεϊκές οικογένειες και οι 19 περιπτώσεις είναι γυναίκες διαζευγμένες που ζουν με το παιδί ή τα παιδιά τους.

Οι παράγοντες που οδηγούν στη μονογονεϊκότητα είναι πολλοί και διαφορετικοί ανά τα χρόνια. Έτσι οι μονογονεϊκές οικογένειες παρότι αποτελούν μία «ειδική κατηγορία», δε συγκροτούν μία ενιαία κοινωνική ομάδα γιατί τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της κάθε περίπτωσης διαφέρουν. Παράγοντες όπως η κοινωνική τάξη, η εθνικότητα, η εκπαίδευση και το μορφωτικό επίπεδο, η οικονομική κατάσταση, αλλά και η παρουσία υποστηρικτικών δικτύων (φιλικών, συγγενικών, κρατικών) παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της μονογονεϊκότητας (Κογκίδου, 2004: 144).

Στην ελληνική πραγματικότητα, οι μονογονεϊκές οικογένειες αντιμετωπίζουν αρκετά προβλήματα στην καθημερινότητά τους. Μία σημαντική παράμετρος που καθορίζει τις συνθήκες διαβίωσης είναι πρακτικά η μείωση του εισοδήματος καθώς ένας γονέας επωμίζεται όλα τα βάρη της οικογένειας (Αντωνοπούλου 2012:425). Έτσι, ένα μεγάλο ποσοστό των οικογενειών αυτών, υφίσταται στερήσεις αγαθών, υπερφόρτωση ευθυνών, ενώ παράλληλα η ανεπάρκεια της κοινωνικής πρόνοιας και η ανεργία οδηγούν στη φτώχεια και στην κοινωνική περιθωριοποίηση των μελών. Συνεπώς, οι δυνατότητες για απόκτηση και κατανάλωση αγαθών περιορίζονται και οι

εκπαιδευτικές κι επαγγελματικές προοπτικές είναι ελάχιστες (Αντωνοπούλου 2012:425).

Σύμφωνα με την Κογκίδου, η γενικευμένη τάση υποστήριξης του παραδοσιακού μοντέλου της πυρηνικής οικογένειας οδήγησε στο να προσεγγίζονται οι μονογονεϊκές οικογένειες μέσα από αρνητικές κοινωνικές αντιλήψεις. Η αντιμετώπισή τους ως παρεκκλίσεις, ως μορφές συμβίωσης που δεν ανήκουν στο κυρίαρχο και κοινωνικά αποδεκτό μοντέλο οικογενειακής δομής, είναι τελικά που τις οδηγεί να θεωρούνται ομάδες «υψηλού κινδύνου» για φτώχεια και κοινωνικό αποκλεισμό. Υπό το πρίσμα αυτό, υποστηρίζει ότι και τα παιδιά που είναι μέλη μονογονεϊκών οικογενειών πιθανότατα να αποτελέσουν τους κοινωνικά αποκλεισμένους του αύριο εφόσον θα αντιμετωπίσουν οικονομικές και κοινωνικές δυσκολίες αλλά και δυσκολία χρήσης του αγαθού της εκπαίδευσης (Κογκίδου 1998: 269, Πλιόγκου 2006: 7)

Η Νίνα (42 ετών) σε μία από τις πρώτες μας συναντήσεις στο κοινωνικό παντοπωλείο αναφέρθηκε λεπτομερώς στις προκλήσεις από τις οποίες δοκιμάστηκε την περίοδο που ανακοίνωσε στους οικείους της ότι θέλει να χωρίσει γιατί βίωσε κακοποίηση. Συγκεκριμένα, μου αποκάλυψε πως ένα μεγάλο ποσοστό συγγενών και γνωστών ατόμων υπήρξε ιδιαίτερα αρνητικό ως προς την απόφασή της καθώς θεωρούσε πως είτε είναι ηθικά επιλήψιμο είτε ότι είναι αδύνατο για μία γυναίκα μόνη της να επιβιώσει μαζί με τα παιδιά της. Στις μετέπειτα συναντήσεις μας, εξέφραζε συχνά το άγχος και την ανησυχία της για τη σχολική καθημερινότητα των παιδιών της. Επειδή είναι παιδιά μονογονεϊκής οικογένειας, φοβόταν μη στιγματιστούν από τους συμμαθητές τους.

Μολονότι ο κοινωνικός στιγματισμός της μονογονεϊκότητας φαίνεται να έχει μειωθεί τα τελευταία χρόνια λόγω της αλλαγής των κυρίαρχων αντιλήψεων, παραμένει σθεναρή στην κοινή αντίληψη η εικόνα της μονογονεϊκής οικογένειας ως «ελλιπής» ή «δυσλειτουργική», με πιθανές αρνητικές επιπτώσεις στα παιδιά:

Όταν η Γρηγορία χώρισε, πολλοί άντρες της περιοχής της έστειλαν μηνύματα στο κινητό. «Προστυχίες. Νόμιζαν πως επειδή χώρισα είμαι πουτ@v@» μου είπε χαρακτηριστικά ενώ στη συνέχεια μου εξέφρασε πως πιο πολύ φοβάται μην ακούσουν καμία τέτοια προστυχιά τα παιδιά της.

Η οικονομική και εργασιακή επισφάλεια από την οποία δοκιμάζονται οι μονογονεϊκές οικογένειες συχνά απορρυθμίζει τις συνθήκες διαβίωσης, μεταβάλλει τον τρόπο ζωής και περιορίζει τις δαπάνες και την πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες. Συνδυαστικά με την ανεπαρκή κοινωνική πολιτική και την απουσία ενός οργανωμένου πλαισίου στήριξης, η οικονομική επισφάλεια καθιστά δύσκολη τη διατήρηση ενός αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης, ενώ αυξάνει τον κίνδυνο διολίσθησης στη φτώχεια:

Η Γρηγορία πολλές φορές στις συζητήσεις μας έχει αναφέρει πως ο πατέρας του παιδιού της δεν στέλνει πάντα τη διατροφή. Η ίδια ζει σε ενοίκιο και ταυτόχρονα πρέπει να αποπληρώσει τα φροντιστήρια του παιδιού της. Δουλεύει με σύμβαση ορισμένου χρόνου και δεν ξέρει αν θα προκηρυχτεί ξανά νέα σύμβαση κάτι που της δημιουργεί ανασφάλεια. Σε μία από τις συζητήσεις μας μου είχε πει χαρακτηριστικά: «Ευτυχώς που έχω τη μάνα μου και με στηρίζει. Σε όλα, στο παιδί, στα λεφτά, στα πάντα. Αν δεν είχα κι αυτή δεν ξέρω πως θα τα κατάφερα...»

Ο κίνδυνος διολίσθησης στη φτώχεια γίνεται ακόμα μεγαλύτερος όταν συνυπάρχουν πρόσθετες δυσκολίες, όπως η δυσκολία εύρεσης εργασίας, η έλλειψη οικονομικής στήριξης και υποστηρικτικών φιλικών συγγενικών και κρατικών δικτύων, η πολυτεκνία, τα προβλήματα υγείας ή οι αναπηρίες και χρόνιες ασθένειες. Οι συνθήκες αυτές εντείνουν τις κοινωνικές διακρίσεις και οδηγούν εντέλει στη σταδιακή απομάκρυνση των μονογονεϊκών οικογενειών από την κοινωνική και πολιτική ζωή, με αποτέλεσμα τον κοινωνικό αποκλεισμό (Κογκίδου, 2004:146-152). Μία τέτοια περίπτωση αποτελεί η Νίνα (42 ετών), μονογονέας με 2 παιδιά και χρόνια πάσχουσα από ένα σοβαρό αυτοάνοσο. *Μου έχει αναφέρει χαρακτηριστικά πως επειδή έχει αναπηρία δεν την επιλέγει κανείς για εργασία κι έτσι στηρίζεται αποκλειστικά στο προνοιακό επίδομα, στο κοινωνικό παντοπωλείο και σε ελάχιστα συγγενικά δίκτυα για να επιβιώσει εκείνη και τα παιδιά της.*

Οι μονογονεϊκές οικογένειες παρά τις διαφορές που παρουσιάζουν ως προς την οικονομική και επαγγελματική κατάσταση, το φύλο, την ηλικία, τη συζυγική τους κατάσταση, αλλά και τον αριθμό και την ηλικία των παιδιών, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως μοιράζονται κοινές εμπειρίες, όπως χαμηλό εισόδημα, κοινωνική απομόνωση, στιγματισμό και δυσκολίες στην κοινωνικοποίηση των παιδιών, γεγονός που ενισχύει τον κίνδυνο περιθωριοποίησης και κοινωνικού αποκλεισμού.

Μετανάστες

Κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, η Ελλάδα υπήρξε κυρίως μια χώρα με υψηλό αριθμό εκροών μεταναστών προς τις ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης. Από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα όμως, η κατάσταση αντιστράφηκε, και το ελληνικό κράτος αποτέλεσε σημαντικό προορισμό μεταναστών από ευρωπαϊκές αλλά και αναπτυσσόμενες χώρες. Ένα σημαντικό ποσοστό των μεταναστών αυτών εισήλθε στη χώρα παράνομα, ελπίζοντας να ξεφύγει από οικονομικές δυσκολίες, πολιτικές διώξεις, εμφύλιες συγκρούσεις και θρησκευτικές εντάσεις στις πατρίδες τους. *Ξέρεις πως ήρθα εγώ στην Ελλάδα;* μου είπε ένα πρωί ο Κλεάνθ (45 ετών) μέσα σε δέντρα κοιμόμουν και με κάτι ψεύτικα παπούτσια ήρθαμε. Έχω δει άνθρωπο να πνίγεται μπροστά μου.

Η μετανάστευση αποτελεί μία συνθήκη που δεν περιορίζεται μόνο στη μετακίνηση από μία χώρα σε μια άλλη, αλλά χαρακτηρίζεται από βαθιές κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνέπειες. Παρότι τα πράγματα στις μέρες έχουν βελτιωθεί στο επίπεδο των αντιλήψεων και των κοινωνικών πολιτικών για τους μετανάστες, οι συνθήκες διαβίωσης τους συνεχίζουν να χαρακτηρίζονται από σοβαρά προβλήματα. Το μεγαλύτερο μέρος των μεταναστών σήμερα εργάζεται σε χειρωνακτικές εργασίες, στον κατασκευαστικό τομέα, στον αγροτικό κλάδο και στην παροχή οικιακών ή βοηθητικών υπηρεσιών (Ζαϊμάκης 2005:79). Όντας ένα φθινό εργατικό δυναμικό γίνονται συχνά αντικείμενα εκμετάλλευσης δουλεύοντας ανασφάλιστοι ενώ πολλοί δεν έχουν πράσινη κάρτα. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Ζαϊμάκης «Οι μετανάστες μαζί με αυτούς που αποκλείονται από την αγορά εργασίας αποτελούν τον κύριο όγκο των νέων φτωχών των πόλεων και τους κατοίκους των νέων αστικών γκέτο» (Ζαϊμάκης 2005:79).

Σε τοπικό επίπεδο, στο κοινωνικό παντοπωλείο, οι ωφελούμενοι μετανάστες είναι 26 οικογένειες εκ των οποίων οι 25 είναι αλβανικής καταγωγής και μία ρουμάνικης. Οι αλβανικές οικογένειες αποτελούνται από παντρεμένα ζευγάρια με παιδιά και κάποιες μονογονεϊκές οικογένειες λόγω χηρείας, ενώ η ρουμάνικης καταγωγής είναι μονογονεϊκή οικογένεια αποτελούμενη από μία διαζευγμένη μητέρα και το γιο της. Οι άντρες εργάζονται κατά κύριο λόγο σε διάφορες οικοδομικές και αγροτικές εργασίες, ενώ οι γυναίκες στον τουριστικό κλάδο και στην παροχή βοηθητικών υπηρεσιών στα σπίτια. Οι περισσότεροι/ες φαίνεται να είναι ευχαριστημένοι από τις συνθήκες διαβίωσης τους στην περιοχή ενώ στις περισσότερες

συζητήσεις μας διατυπώνουν πως νιώθουν κοινωνικά ενσωματωμένοι καθώς δεν αισθάνονται πλέον ότι η καταγωγή τους αποτελεί εμπόδιο

Παρόλα αυτά, αντιμετωπίζουν και ποικίλες δυσκολίες. Μία από τις σημαντικότερες είναι η εξεύρεση κατοικίας, συχνά ζώντας σε ακατάλληλα και πολύ μικρά διαμερίσματα με υψηλό ενοίκιο που δυσκολεύονται να αποπληρώσουν καθώς δεν έχουν σταθερή εργασία σε όλη τη διάρκεια του χρόνου. Οι ευκαιρίες απασχόλησης αν και δεν είναι περιορισμένες χαρακτηρίζονται από επισφαλείς συνθήκες ενώ δε λείπουν και οι περιπτώσεις όπου πολλοί/ες εργάζονται χωρίς ασφαλιστική κάλυψη και με χαμηλές αμοιβές. Παράλληλα η περιορισμένη γνώση της ελληνικής γλώσσας αποτελεί ένα ακόμη εμπόδιο, καθώς δυσχεραίνει τόσο την ενσωμάτωσή τους στην κοινωνία όσο και την πρόσβαση σε εκπαίδευση, εργασία και πολιτιστικές δραστηριότητες.

Η στάση της κοινωνίας απέναντί τους είναι συχνά επιφυλακτική ή και εχθρική. Παρότι κάποιοι από αυτούς απασχολούνται σε τομείς που συμβάλλουν στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής, η τοπική κοινωνία εξακολουθεί να τους αντιμετωπίζει με προκατάληψη σε σημείο να κυριαρχούν στην κοινή γνώμη διαστρεβλωμένες θέσεις: *Δεν έχουν αφήσει τίποτα αυτοί οι Αλβανοί. Πάνε δουλεύουν μαύρα και μετά έρχονται, κλαίγονται και παίρνουν ό,τι θες. Επιδόματα, τρόφιμα! Δεν έχουν αφήσει τίποτα. Και μετά λένε πως είμαστε ρατσιστές* είναι μία από τις συνήθεις αντιδράσεις των συμπολιτών μου, ενώ μία παγιωμένη θέση αποτελεί πως το μεγαλύτερο ποσοστό ωφελούμενων του κοινωνικού παντοπωλείου αποτελείται από αλβανικές οικογένειες, γεγονός που δεν ισχύει μιας και ο αριθμός είναι συγκριτικά πολύ μικρός σε σχέση με των Ελλήνων (130 ωφελούμενα νοικοκυριά εκ των οποίων τα 26 είναι οικογένειες μεταναστών).

Συμπεράσματα

Το κεφάλαιο ανέλυσε τις εμπειρίες και τις συνθήκες διαβίωσης των ωφελούμενων του Κοινωνικού Παντοπωλείου, εστιάζοντας στις υποκειμενικές ερμηνείες της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Μέσα από την έρευνα αναδείχθηκε η πολυδιάστατη φύση της φτώχειας, η οποία δεν περιορίζεται σε εισοδηματικά κριτήρια, αλλά επηρεάζεται από παράγοντες όπως η ηλικία, η εργασιακή κατάσταση, η αναπηρία και η μονογονεϊκότητα. Μέσα από τις προσωπικές αφηγήσεις

αναδεικνύεται η συνθετότητα και η βιωμένη εμπειρία της ευαλωτότητας, καθώς επίσης και η αποδόμηση της ενιαίας κατηγορίας των ωφελούμενων.

Η ανάλυση ανέδειξε τον τρόπο με τον οποίο οι θεσμικές κατηγοριοποιήσεις, βασισμένες κυρίως σε αριθμητικά κριτήρια, συχνά παραβλέπουν τις σύνθετες κοινωνικές και συναισθηματικές διαστάσεις της φτώχειας. Εδώ, η σύγκριση των εμπειρικών κατηγοριών με τις διοικητικές κατηγορίες που προβλέπονται από τον οδηγό εφαρμογής δείχνει ότι οι διοικητικές κατηγοριοποιήσεις αναγνωρίζουν τη γενική κοινωνικοοικονομική θέση των ατόμων, αλλά δεν αποτυπώνουν πλήρως τη δυναμική των κοινωνικών αποκλεισμών και της καθημερινής αβεβαιότητας που βιώνουν οι ωφελούμενοι. Οι προσωπικές αφηγήσεις αναδεικνύουν πώς η φτώχεια είναι πολυεπίπεδη, συνδέεται με κοινωνική απομόνωση, στιγματισμό, περιορισμένη πρόσβαση σε υπηρεσίες και ψυχολογική πίεση – στοιχεία που οι αριθμητικές κατηγοριοποιήσεις δεν μπορούν να καταγράψουν. Παράλληλα, καταγράφηκαν οι καθημερινές δυσκολίες των ωφελούμενων, όπως η οικονομική ανασφάλεια, η ανεργία, ο κοινωνικός στιγματισμός και η ανεπάρκεια κοινωνικών πολιτικών υποστήριξης.

Ένα βασικό εύρημα της έρευνας είναι ότι η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός βιώνονται ως μια συνεχής συνθήκη αβεβαιότητας, η οποία επηρεάζει όχι μόνο την οικονομική αλλά και την κοινωνική και ψυχολογική κατάσταση των ατόμων. Τα κοινωνικά δίκτυα υποστήριξης, είτε μέσω συγγενικών δεσμών είτε μέσω προνοιακών παροχών, διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαχείριση αυτών των συνθηκών, χωρίς όμως να επιλύουν τις βαθύτερες αιτίες της επισφάλειας.

Συνοψίζοντας, επιβεβαιώνεται πως η φτώχεια δεν είναι απλώς έλλειψη πόρων, αλλά μια δυναμική κατάσταση που συνδέεται με κοινωνικές ανισότητες και αποκλεισμούς. Οι μαρτυρίες των ωφελούμενων επιβεβαιώνουν την ανάγκη για μια πιο ολιστική προσέγγιση στην κοινωνική πολιτική, η οποία θα λαμβάνει υπόψη τις πραγματικές ανάγκες των ανθρώπων και θα προωθή τη συνολική κοινωνική ένταξη.

Κεφάλαιο 4: Οι αιτίες της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού ή αλλιώς «Γιατί είσαι φτωχός;». Δομικοί παράγοντες και προσωπικές διαδρομές

Οι συζητήσεις μου με τους ωφελούμενους/ες όλα τα χρόνια έχουν επικεντρωθεί πολλές φορές στους λόγους για τους οποίους έφτασαν να ζουν σε αυτές τις δύσκολες συνθήκες. Στο λόγο τους επικρατεί πάντα η λέξη φτώχεια ενώ πολύ συχνά αυτοπροσδιορίζονται ως φτωχοί. Επηρεασμένος από το βιβλίο του Γουίλιαμ Βόλμαν «Φτωχοί Άνθρωποι», αποφάσισα να κάνω στους αφηγητές μου αυτή την απλή και καίρια ερώτηση: «Γιατί είσαι φτωχός;»

Ο Βόλμαν ταξίδεψε σε διάφορες χώρες και περιθωριοποιημένες κοινότητες, συγκεντρώνοντας τις προσωπικές μαρτυρίες ανθρώπων που ζουν σε συνθήκες φτώχειας, κάνοντας τους αυτή την απλά αλλά βαθιά ερώτηση: «Γιατί είσαι φτωχός;». Μέσα από τις απαντήσεις τους, αναδεικνύει όχι μόνο τις ποικίλες αιτίες της φτώχειας-οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές-αλλά και τις διαφορετικές αντιλήψεις των ίδιων των ανθρώπων για τη μοίρα τους, την αξιοπρέπεια και την επιβίωση. Το σημαντικότερο που φέρνει αυτό το κείμενο είναι η ανατροπή της αφηρημένης ή στατιστικής εικόνας της φτώχειας, αντικαθιστώντας την με τις ζωντανές φωνές των ίδιων των φτωχών που μιλούν για τις αιτίες και τις συνέπειες της εξαθλίωσής τους, σύμφωνα με τους δικούς τους κοινωνικούς, πολιτισμικούς και θρησκευτικούς όρους (Βόλμαν, 2014).

Ακολουθώντας αυτή τη λογική, στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρηθεί ,μέσα από τις προσωπικές αφηγήσεις των υποκειμένων, η σύνδεση των ατομικών βιωμάτων με τους κοινωνικούς μηχανισμούς που «παράγουν» και «αναπαράγουν» τη φτώχεια και τον αποκλεισμό και παράλληλα, θα κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι «αιτίες» αυτές διαμορφώνουν τη συμπεριφορά και την αυτοαντίληψή τους.

Ατομική ευθύνη

«Φταίω, εγώ φταίω. Έκανα πολλά λάθη. Δε το χειρίστηκα καλά το χρήμα. Χαλούσα και στο πιτό και στα χαρτιά. Πάλι καλά που έχω σπίτι και μένω», πρωινή συζήτηση με τον Κώστα που είναι άνεργος και αντιμετωπίζει ψυχολογικά προβλήματα.

Η προσέγγιση της ατομικής ευθύνης που είναι αρκετά διαδεδομένη σε ένα μεγάλο μέρος του κοινωνικού συνόλου καθιστά το άτομο υπεύθυνο για τις πράξεις του άρα και για τις συνθήκες φτώχειας και αποκλεισμού που βιώνει. Υπό το πρίσμα αυτό, τα άτομα φέρουν εξ ολοκλήρου την ευθύνη της φτώχειας τους ενώ παράλληλα κατακρίνονται για τις κακές επιλογές τους με χαρακτηρισμούς όπως σκληριά, ανευθυνότητα, έλλειψη διάθεσης για εργασία, έλλειψη αυτοελέγχου κτλ. Η ατομική ευθύνη αποτελεί την πιο διαδεδομένη αντίληψη για την αιτιολόγηση της φτώχειας και του αποκλεισμού και πολλές φορές μάλιστα υιοθετείται και από τα ίδια τα ωφελούμενα άτομα:

«Εγώ έχω ανοίξει τα καλύτερα μαγαζιά που υπάρχουνε, εδώ στην Ελλάδα και στη Γερμανία, αλλά εγώ είχα αρρώστια με τον τζόγο. Ρουλέτα, ζάρια, στα τούρκικα, ξέρεις, οι Τούρκοι αυτοί λαθρεμπόροι, ένα εκατομμύριο βάζαμε πάνω, μία ζαριά. Εκεί μέσα είχα μπλέξει και γι' αυτό(...) Μόνο στον τζόγο (έχανε τα λεφτά). Εντάξει βέβαια, δεν πείναγε η οικογένεια, γιατί είχα πάντα μαγαζιά, έχω ανοίξει πόσα, 35 μαγαζιά(...) Δεν παραπονιέμαι, τα λάθη τα πληρώνω» θα αναφέρει ο Χάρης (76 ετών) που παραδέχεται πως υπήρξε εξαρτημένος από τον τζόγο και οι επιλογές τους αυτές τον οδήγησαν στη φτώχεια και στις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης. Ο Χρήστος μένει σε τροχόσπιτο και οι μόνοι του πόροι είναι μία μικρή σύνταξη. Στη διάρκεια της συνέντευξης επισήμανε τρεις φορές πως ο πληρώνει τα λάθη του και φταίει η εξάρτησή του με τον τζόγο.

Η ατομική ευθύνη αποτελεί σύμφωνα με τη Φιλιππακοπούλου μία προσέγγιση σύμφωνα με την οποία, στη μετανεωτερική κοινωνία που χαρακτηρίζεται από ατομοκεντρισμό, η επιτυχία ή η αποτυχία των υποκειμένων εξαρτάται κυρίως από ψυχολογικούς και όχι κοινωνικούς/δομολειτουργικούς παράγοντες (Φιλιππακοπούλου 2021:74). Υπό το πρίσμα αυτό, τα άτομα συμπεριφέρονται βάσει της προσωπικής τους επιθυμίας για κοινωνική ανέλιξη, έχοντας προσωπική ευθύνη να ανταποκριθούν στην εκάστοτε κοινωνική συνθήκη που τους περιβάλλει με στόχο την αυτοπραγμάτωση και την προσωπική ολοκλήρωση (Φιλιππακοπούλου 2021:74)

Ωστόσο, δε θα μπορούσαμε να υιοθετήσουμε αυτή την προσέγγιση καθώς καταρρίπτει αφενός τις κοινωνικές θεωρίες και αφετέρου αγνοεί πλήρως τη σημασία του «κοινωνικού» στη διαμόρφωση ταυτότητας του υποκειμένου και στην επιρροή που έχει στη συμπεριφορά του. Όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει η Φιλιππακοπούλου μία

τέτοια υιοθέτηση δεν μπορεί να είναι γόνιμη «...διότι θα καταρριπτόταν η κοινωνική επιρροή και επίδραση στο άτομο, και δε θα γινόταν πλέον λόγος για κοινωνικά υποκείμενα αλλά για άτομα που δρουν και φέρονται ανεξάρτητα από τον κοινωνικό χωροχρόνο(...) στις κοινωνικές επιστήμες το άτομο νοείται ως ον με κοινωνικές δεξιότητες και η παιδική ηλικία ως κοινωνική κατασκευή και, κατά συνέπεια, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι κατά μόνας έχει κάποια επιρροή στις σφαίρες που το περιβάλλουν, αλλά ότι αποκτά επιθυμία για δράση μόνο αν δεχθεί ερεθίσματα» (Φιλιππακοπούλου 2022:75).

Συνεπώς, λαμβάνοντας υπόψη τα άτομα ως κοινωνικά υποκείμενα που υφίστανται υπό την επιρροή κοινωνικών παραγόντων και αλληλεπιδράσεων, η ατομική ευθύνη δεν μπορεί να μελετηθεί εκτός του κοινωνικού πλαισίου. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο πως ακόμα και στα λόγια των ωφελούμενων που επιρρίπτουν ευθύνες στον εαυτό τους για την κατάσταση φτώχειας που βιώνουν, υποδηλώνονται πάντα κοινωνικοί ή πολιτισμικοί παράγοντες –οικογενειακό περιβάλλον, ανεργία, έλλειψη εκπαίδευσης, προβλήματα υγείας κ.α- που τους οδήγησαν στην διαμόρφωση των συμπεριφορών και των πράξεων τους:

«Δεν υπάρχει δουλειά, δεν. Μετά έχω και πολλά κιλά έχω κάνει και αγγειοπλαστική, μπαλάκι που λένε, τώρα το καλοκαίρι (...) Εγώ δεν έχω ούτε ένα τετραγωνικό. Ούτε χωράφια ούτε σπίτι. Είχα χωράφια, είχα και σπίτι στο χωριό. Μου τα πήρε ο αδερφός με πουστιά. Έλειπα εγώ, παίρνει τον μπαμπά, τον πάει στην Πάργα με δύο μαρτύρους, ότι θέλει να πάρει δάνειο (...) τον πήγανε και τα υπέγραψε όλα. Εγώ δεν είπα ποτέ μια κουβέντα στον μπαμπά γιατί κι έτσι κι αλλιώς. Άμα ήθελα τα έριχνα αλλά δε βαριέσαι λέω» θα αναφέρει ο Χάρης αποκαλύπτοντας και άλλους παράγοντες που τον δυσκόλεψαν στη διαμόρφωση μίας πιο αξιοπρεπούς συνθήκης διαβίωσης.

Στον λόγο αρκετών ωφελούμενων, πέραν του Χάρη, αναδύεται συχνά μια σύνθετη κατασκευή υποκειμενικότητας, εντός της οποίας η ανάληψη ατομικής ευθύνης συνυπάρχει με την επίκληση κοινωνικών, οικογενειακών και οικονομικών παραγόντων. Η ταυτόχρονη αυτή τοποθέτηση στη θέση του θύματος και του θύτη συγκροτεί ένα ερμηνευτικό σχήμα διαπραγμάτευσης της ευθύνης και νοηματοδότησης της εμπειρίας. Το μοτίβο αυτό με οδήγησε να το παραλληλίσω με τα ευρήματα της Κράββα στο λόγο των αστέγων στην έρευνά της για τις προνοιακές δομές του Δήμου

Θεσσαλονίκης, με επίκεντρο το δημοτικό υπνωτήριο αστέγων, όπου επίσης αναδεικνύεται μια αντίστοιχη ταλάντευση μεταξύ προσωπικής υπαιτιότητας και δομικών κοινωνικών αιτιών: «οι άστεγοι μοιάζουν να ισορροπούν πάνω στην οριακότητά τους και να προκαλούν και την ίδια στιγμή να φλερτάρουν με την τρωτότητα και την επισφάλεια της κατάστασής τους. Συχνά είχα την αίσθηση ότι ήταν θύματα και θύτες της θυματοποίησής τους, παθητικοί και ενεργοί από θέση, αλλά και από επιλογή, ανέστιοι που οικειοποιούνται την ανεστιότητά τους. Πιόνια και παίκτες σε ένα παιχνίδι που δεν έχει αρχή, μέση, τέλος, δεν έχει χρόνους και παίζεται την ίδια στιγμή μέσα και έξω από το υπνωτήριο, αλλά και εντός τους» (Κράββα, 2023:204).

Διαγενεακή μεταβίβαση

Σύμφωνα με τον Lewis (1^ο Κεφάλαιο), η «κουλτούρα της φτώχειας» αναπαράγει διαγενεακά τις κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες, οδηγώντας σε ένα φαύλο κύκλο αποκλεισμού. Παρότι η κουλτούρα της φτώχειας έχει αμφισβητηθεί, η μελέτη του Lewis έχει ασκήσει μεγάλη επιρροή σε νεότερες μελέτες, οι οποίες λαμβάνοντας υπόψη δομικούς, ψυχολογικούς και άλλους παράγοντες έχουν αναπτύξει διάφορες θεωρίες για το φαινόμενο της διαγενεακής μεταβίβασης της φτώχειας.

Σύμφωνα με τη Φιλιππακοπούλου υπάρχουν στη βιβλιογραφία τέσσερις προσεγγίσεις πάνω στη μελέτη της διαγενεακής μεταβίβασης της φτώχειας: α) η πολιτισμική ή συμπεριφορική προσέγγιση που εστιάζει στις αξίες, πεποιθήσεις και τα αξιακά χαρακτηριστικά των φτωχών πληθυσμών και υποστηρίζει πως συγκροτείται μία «κουλτούρα της φτώχειας» ως πολιτισμική συμπεριφορά, η οποία μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά β) η βιολογική ή ψυχολογική προσέγγιση που δίνει έμφαση στα γνωστικά χαρακτηριστικά των ατόμων γ) η προσέγγιση της επίδρασης που εστιάζει στις σχέσεις και τις αλληλεπιδράσεις που αναπτύσσονται (και κληρονομούνται) ανάμεσα σε γονείς και παιδιά και δ) η δομική προσέγγιση που επικεντρώνεται στις δομές (πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές) οι οποίες διαμορφώνουν και αναπαράγουν διαγενεακά τις συνθήκες φτώχειας και αποστέρησης (πχ γειτονιά, αγορά εργασίας, κ.α) (Φιλιππακοπούλου 2022:56-57).

Θα μπορούσαμε να ορίσουμε τη διαγενεακή μεταβίβαση της φτώχειας ως ένα φαινόμενο όπου οι συνθήκες ένδειας και αποστέρησης σε οικογενειακό πλαίσιο, συσσωρεύονται, λαμβάνουν σταθερό χαρακτήρα και μεταβιβάζονται στην επόμενη γενιά, δηλαδή στα παιδιά τα οποία βρίσκονται «εγκλωβισμένα» σε αυτό το φαύλο

κύκλο ελλειμματικότητας από τον οποίο με δυσκολία μπορούν να ξεφύγουν. Η οικογένεια ως ο πιο σημαντικός θεσμός διαμόρφωσης και επιρροής της προσωπικότητας του ατόμου, κληρονομεί στους γόνους της το προϋπάρχον κοινωνικό/πολιτισμικό και οικονομικό κεφάλαιο της το οποίο επηρεάζει τις συνθήκες διαβίωσης τους και αποτελεί παράγοντα ή μη της ευημερίας τους (Παπαδόπουλος 1994:51).

Ένα παιδί λοιπόν ως κοινωνικό υποκείμενο που έχει ανατραφεί σε μία οικογένεια με χαμηλό οικονομικό και πολιτισμικό κεφάλαιο, το κληρονομεί έχοντας σοβαρές επιπτώσεις στη ζωή του, καθώς καθορίζει τις συνθήκες διαβίωσής του, την εκπαιδευτική του πορεία και γενικά τις μελλοντικές του προοπτικές :

«Όχι δεν είχαμε, τώρα, τώρα λίγο που βγήκε η μάνα μου στη σύνταξη, τώρα λίγο καλύτερα. Μια ζωή στη φτώχεια ήμασταν, αφού ούτε να φάμε δεν είχαμε. Τρώγαμε αλλά τι τρώγαμε; Φασολάδα, τέτοια. Δεν είχαμε. Τα ίδια κάθε μέρα. Φτώχεια. Που θα τα βρίσκαμε (...) Η αδερφή μου πήγαινε τεχνικό λύκειο. Επειδή γνώρισε τον, θα στο πω, γκόμενο, τον άντρα της, το σταμάτησε το σχολείο. Της έλεγα εγώ έλα, έλα, έλα, δεν ήρθε. Μετά παντρεύτηκε 17 αυτή και έχει έρθει εδώ στο Καναλλάκι (...) έχει μία κοπέλα κι ένα παιδί (...) Κι αυτή φτωχιά είναι, δεν είναι πλούσια. Πολύ δύσκολα (...) αυτή ξέρει πως τα μεγάλωσε».

Στη συζήτησή μας με τον Παύλο φαίνεται ξεκάθαρα η έλλειψη πόρων που είχε από την παιδική του ηλικία, η οποία τον «στιγμάτισε» σε όλη του τη ζωή καθώς δεν κατάφερε ούτε να σπουδάσει, ούτε να βρει μία καλύτερη δουλειά, ούτε να φύγει από τον τόπο που τόσο πολύ το ήθελε. Το σχεδόν ανύπαρκτο οικονομικό και το χαμηλό κοινωνικό/πολιτισμικό κεφάλαιο που κληρονόμησε από την οικογένειά του, καθόρισε τις επιλογές του έως σήμερα που εργάζεται όπου βρει για να έχει τα βασικά αγαθά.

Παρομοίως, και στην περίπτωση της Γιάννας (54ετών), παρατηρούμε πως τα ελλειμματικά οικογενειακά κεφάλαια μεταβιβάζονται διαγενεακά και δημιουργούν εκπαιδευτικές και κοινωνικές ανισότητες, ελάχιστες ευκαιρίες αλλαγής καθώς και κοινωνικής ανέλιξης. Είναι ο φαύλος κύκλος της φτώχειας και της αποστέρησης όπου το υποκείμενο οδηγείται και πάλι στο αρχικό σημείο του κύκλου. Εκεί που βρίσκεται η οικογενειακή φτώχεια και η αποστέρηση που βίωσε από την παιδική του ηλικία (Φιλιππακοπούλου 2022:57-58):

«-Τα αδέρφια σου που ζούνε;

-Ο ένας στη Γερμανία, ο Μάνος, ένας στην Αθήνα, ε κι αυτοί φτωχοί είναι όλοι αλλά εντάξει.

-Μεγαλώσατε φτωχικά;

-Ναι, στην Πάργα

-Κι οι γονείς με φτώχεια ήτανε;

Στην Πάργα ήμασταν ρε στο Ρεζί στου ΠάνοΒέκιου, στου Λάκια, εκεί γεννήθηκα εγώ (...)αλλά μας διώξανε τότενες ο Γκιώνης, το πούλησε, αλλά θα ήμασταν στην Πάργα πλούσιοι. Και δεν είχε και μυαλό κι ο πατέρας μου, ήθελε να μας πάει στο χωριό στο Ταμπάνι, να πεινάσουμε (...) Μετά ήρθαμε εδώ, κάναμε μία παράγκα (...) στο χωριό που 'ρθαμε είναι απλήρωτο το σπίτι που 'χει κάνει ο πατέρας μου, έχει και πάρει δάνειο, κάηκε κάποια στιγμή, ένα μικρό έβαλε φωτιά και μετά κάποιος ήρθε εκεί ξέρω γω τι, πήρε δάνειο και κάναμε κι ένα σπίτι. Αυτά(...) Δεν είχε οικόπεδο ο πατέρας μου, ούτε... Είχε ο πατέρας του αλλά τα 'δωσε σε άλλα αδέρφια. Αυτό το 'χε δώσει το κράτος, ξέρεις όπως παλιά που δίνανε, μας το 'δωσε εμάς. Εμείς δεν έχουμε κάποια περιουσία»

θα πει η Γιάννα η οποία λόγω των κακών συνθηκών διαβίωσης στερήθηκε τη διαμονή σε μια αξιοπρεπή στέγη από μικρή, και λόγω της αναγκαιότητας φύλαξης των αδερφών της δεν πήγε ποτέ σχολείο. Η διαβίωση της μέχρι σήμερα στηρίζεται αποκλειστικά σε επιδόματα και δομές παροχής αγαθών ενώ δυσκολεύεται να έχει τα βασικά αγαθά όπως γάλα, φρυγανιές και λάδι για να μπορεί να παίρνει τη φαρμακευτική της αγωγή. Ζει ακόμα στο ίδιο σπίτι που κληρονόμησε από τον πατέρα της και το μοιράζεται μαζί με τις οικογένειες των δύο αδερφών της.

Εκπαίδευση

Αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός στην ακαδημαϊκή έρευνα το ότι τα παιδιά από ευπαθείς κοινωνικά και οικονομικά οικογένειες είναι συνήθως οι αποκλεισμένοι του εκπαιδευτικού συστήματος, έχοντας ελάχιστες ευκαιρίες εκπαίδευσης πέραν της υποχρεωτικής και συνεπώς λιγότερες ευκαιρίες επαγγελματικής αποκατάστασης (Φιλιππακοπούλου 2022:87). Ένα μεγάλο ποσοστό των ωφελούμενων του κοινωνικού παντοπωλείου δεν έχει ολοκληρώσει την υποχρεωτική εκπαίδευση, ενώ όσοι έχουν ολοκληρώσει το λύκειο δεν έχουν προχωρήσει σε σπουδές στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Από τις συζητήσεις που έχουν γίνει μέσα στα χρόνια πολλοί ωφελούμενοι

έχουν αναφέρει πως λυπούνται που δεν κατάφεραν να σπουδάσουν και αποδίδουν την αιτία είτε στην έλλειψη χρημάτων, είτε στην άρνηση των γονιών για συνέχιση της εκπαίδευσης (κυρίως στις γυναίκες), είτε στις δυσκολίες που αντιμετώπισαν για να προσαρμοστούν στο σχολικό περιβάλλον και στις απαιτήσεις της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Παράλληλα, θεωρούν πως αν είχαν τα εφόδια των σπουδών θα μπορούσαν να διεκδικήσουν καλύτερες επαγγελματικές θέσεις με υψηλότερο μισθό. Μάλιστα, στο Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας που ξεκίνησε τη λειτουργία του φέτος στο Καναλλάκι, από τους 20 μαθητές οι 8 είναι ωφελούμενοι του κοινωνικού παντοπωλείου.

Σύμφωνα με τη Φιλιππακοπούλου, το εκπαιδευτικό σύστημα αποτελεί παράγοντα αναπαραγωγής κοινωνικών ανισοτήτων και διαγενεακής μεταβίβασης της φτώχειας. Αυτό συμβαίνει διότι το σχολείο μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία και το θεσμό των εξετάσεων κατηγοριοποιεί τους μαθητές έχοντας βασικό κριτήριο την επίδοσή τους. Καθώς όμως η επίδοση των μαθητών εξαρτάται πέραν της προσωπικής προσπάθειας και από μία σειρά κοινωνικοοικονομικών παραγόντων αποτελεί λογική συνέπεια να προάγονται μαθητές των οποίων οι οικογένειες έχουν μεγαλύτερο οικονομικό και πολιτισμικό κεφάλαιο. Κατά αυτόν τον τρόπο, το εκπαιδευτικό σύστημα παρότι φαινομενικά μεταχειρίζεται ίσα και όμοια τα άτομα, στην ουσία ενισχύει και διαιώνίζει τις ανισότητες μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων. Με άλλα λόγια, τα κοινωνικά προνόμια μετατρέπονται σε αξίες μέσα στην εκπαιδευτική διαδικασία κι έτσι τα άτομα με καλύτερες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες επιτυγχάνουν πολύ πιο εύκολα (Φιλιππακοπούλου 2022:80-84). Όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει ο Bourdieu, το σχολείο «ενισχύει τις πραγματικές ανισότητες και συντελεί στη διαίωνηση αυτών, ενώ συγχρόνως τις νομιμοποιεί» (Bourdieu 1966:381):

Η Έλλη σε μία παλιότερη συζήτηση μας, μου είχε αναφέρει πως δυσκολεύτηκε πολύ στο Λύκειο για να το ολοκληρώσει. Αγαπούσε πολύ τα γράμματα αλλά δεν είχε ούτε το χρόνο ούτε τα χρήματα για να βοηθηθεί. Ήθελε να κάνει φροντιστήριο στα μαθηματικά για να μπορέσει να γράψει καλά αλλά δεν υπήρχαν τα χρήματα. Παράλληλα, βοηθούσε την οικογένειά της σε όλες τις αγροτικές εργασίες οπότε πολλές φορές δεν έμενε χρόνος για να διαβάσει. Οι γονείς της παρότι έβλεπαν ότι είχε κλίση στο σχολείο δεν την ενίσχυσαν, γιατί οι σπουδές θα ήταν για εκείνους τεράστιο έξοδο. Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν η Έλλη να τελειώσει το λύκειο χωρίς να περάσει σε κάποια σχολή και τον επόμενο χρόνο να παντρευτεί. Θεωρεί πως αν είχε σπουδάσει θα είχε τη δυνατότητα να

ανελιχθεί οικονομικά και να ζούσε ίσως σε ένα μέρος με μεγαλύτερη πρόσβαση σε κοινωνικές δραστηριότητες. Πολλές φορές στο λόγο της αναφέρει πως αν είχε καταφέρει να σπουδάσει δε θα ήταν μέσα στη φτώχεια. Θα ήταν «μια άλλη». Το όνειρο όμως να σπουδάσει δεν το έχει εγκαταλείψει. Έχει καημό τη νοσηλευτική.

Παρότι θα μπορούσαμε να εκλάβουμε την εκπαίδευση και ως «εξισωτή» ανισοτήτων υπό το πρίσμα του ότι πολλά παιδιά χαμηλών κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων έχουν την ευκαιρία για κοινωνική και επαγγελματική ανέλιξη, η Φιλιππακοπούλου εξηγεί πως «το εκπαιδευτικό χάσμα μεταξύ φτωχών και μη φτωχών, υψηλών και χαμηλών επιπέδων – όσο εναργές μπορεί αυτό να καταστεί- θα παρέμενε, καθώς τα άτομα που ανήκουν στα φτωχά ή χαμηλά κοινωνικά επίπεδα θα χρειαζόταν να σπαταλήσουν μεγαλύτερο οικονομικό κεφάλαιο από αυτό των μη φτωχών ή υψηλών επιπέδων στην εκπαίδευσή τους με τελικό αποτέλεσμα να καταλαμβάνουν ίδιες ή παραπλήσιες θέσεις στην αγορά εργασίας με αυτές των παιδιών που προέρχονται από μη φτωχά στρώματα, γεγονός που λόγω οικονομικών δυσχερειών θα ήταν αδύνατο να γίνει» (Φιλιππακοπούλου 2022:85):

Θα μπορούσε κανείς να πει κάπως οξύμωρα πως η δυσλειτουργική διαδικασία της ίδιας της εκπαίδευσης οδηγεί στην υπο-εκπαίδευση των ατόμων από χαμηλά κοινωνικά και οικονομικά στρώματα καθώς συνηγορεί στη μετατροπή των κοινωνικών ανισοτήτων σε εκπαιδευτικές ανισότητες κι εντέλει οδηγεί στον κοινωνικό αποκλεισμό των ατόμων (Φιλιππακοπούλου 2022:87). Η διαγενεακή μεταβίβαση της φτώχειας μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος εκκινεί από την οικογένεια, η οποία κληροδοτεί στο παιδί το οικονομικό και πολιτισμικό κεφάλαιο, διαπερνάται στο σχολείο, το οποίο λειτουργώντας σε ένα ανώτερο επίπεδο δεν ευνοεί την ένταξη του παιδιού που προέρχεται από ένα περιβάλλον αποστερήσεων και έτσι καταλήγει σε περιορισμένες ευκαιρίες εκπαίδευσης και επαγγελματικής εξέλιξης (Φιλιππακοπούλου 2022:87).

«Γεωπονική πέρασα (εννοεί κατεύθυνση στο Τεχνικό Λύκειο). Αλλά έπρεπε να δώσω εξετάσεις να περάσω, επειδή δεν πέρασα έπρεπε να ξαναδώσω πάλι, μετά ήθελα να σπουδάσω, να πάω, επειδή δεν είχα τη δυνατότητα, δεν είχα λεφτά και δεν πήγα» θα πει ο Παύλος, ο οποίος μεγάλωσε σε περιβάλλον πολλών αποστερήσεων, γεγονός που δεν επέτρεψε ούτε στον ίδιο ούτε στην αδερφή του να προχωρήσουν σε σπουδές. Ο Παύλος σε πολλές μας συζητήσεις αναφέρει πως αν είχε καταφέρει να μορφωθεί θα

απολάμβανε καλύτερες συνθήκες διαβίωσης και δε θα εργαζόταν σε όποια δουλειά του τύχαινε, μόνο για ένα μεροκάματο που δεν επαρκεί για τις ανάγκες του.

Ανεργία

Το ζήτημα της εργασίας απασχολεί ένα μεγάλο μέρος των ωφελούμενων του κοινωνικού παντοπωλείου, καθώς μέσω αυτής θεωρούν πως μπορούν να έχουν ένα αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης, να έχουν πρόσβαση σε πόρους και κοινωνική καταξίωση. Η εργασία δεν αποτελεί μονάχα έναν τρόπο εξασφάλισης αγαθών αλλά και τον πιο σημαντικό παράγοντα κοινωνικής συμμετοχής, καταξίωσης και αυτοπροσδιορισμού. Η ανασφάλεια που πηγάζει από την έλλειψη εργασίας ή την επισφαλή εργασία, δε μένει μόνο στο πλαίσιο της εισοδηματικής αβεβαιότητας αλλά διαπερνά ολόκληρη την ύπαρξή των υποκειμένων, καθώς απορρυθμίζει τις συνθήκες ζωής τους και τη θέση τους στην κοινωνία.

Η ανεργία και η επισφαλής απασχόληση ως βιωμένες εμπειρίες έχουν αποτελέσει σημαντικά αντικείμενα επιστημονικής έρευνας από πολλούς κλάδους, όπως η οικονομική επιστήμη, η ιστορία, η κοινωνιολογία, η ανθρωπολογία κ.α. Παρότι η ανεργία συχνά γίνεται αντιληπτή ως ομοιογενές φαινόμενο υπό την έννοια της έλλειψης εργασίας, ερευνητές επισημαίνουν τις πολλές και διαφορετικές εκφάνσεις της, καθώς η εμπειρία της βιώνεται διαφορετικά από το κάθε άτομο κι επίσης εξαρτάται από κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες όπως το φύλο, η ηλικία, η εκπαίδευση και η διάρκεια της ανεργίας (βραχυχρόνια ή μακροχρόνια) (Καρακιουλάφη κα, 2014:20). Οι επιπτώσεις που φέρει η συνθήκη της ανεργίας είναι αναμφισβήτητα πολλές και από τη βιβλιογραφική επισκόπηση μπορούμε να αντλήσουμε σημαντικά συμπεράσματα που ανέδειξαν διάφορες αξιοσημείωτες έρευνες.

Αρχής γενομένης, ήδη από το 1933, η έρευνα των Lazarsfeld et al. στην αυστριακή πόλη Marienthal υπήρξε πρωτοπόρος στην καταγραφή της σχέσης μεταξύ ανεργίας και ψυχικής υγείας. Η εν λόγω έρευνα ανέδειξε σημαντικές ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις της ανεργίας στα άτομα, όπως η κοινωνική απομόνωση, η απώλεια αίσθησης σκοπού και ο αρνητικός αντίκτυπος της ανεργίας στις κοινωνικές σχέσεις. Οι συμμετέχοντες στη μελέτη παρουσίασαν σταδιακή απάθεια και αδιαφορία, μείωση των κοινωνικών δραστηριοτήτων τους και δυσκολία στη διαχείριση του καθημερινού χρόνου (Καρακιουλάφη κα, 2014:19).

Σύμφωνα με τον Paugam, η επισφαλής απασχόληση κι η ανεργία επηρεάζουν τις συνθήκες ζωής των ατόμων οδηγώντας όχι μόνο σε μορφές υλικής αποστέρησης (εισόδημα, στέγη, αγαθά) αλλά και σε ένα είδος «ρήξης» με τους κοινωνικούς δεσμούς (Paugam όπως αναφέρεται στο: Καραμεσίνη 2004:407). Υπό το πρίσμα αυτό, η ανεργία αποτελεί μία συσσωρευτική ρήξη των κοινωνικών σχέσεων, καθώς αποσυνδέει το άτομο όχι μόνο από τον κόσμο της εργασίας αλλά και από μία σειρά άλλων δικτύων όπως τα φιλικά ή τα συγγενικά, οδηγώντας το σε κοινωνικό αποκλεισμό (Καρακιουλάφη κα, 2014:19-20). Στην ίδια λογική ο Castel (1995) εισάγει την έννοια της «μη ένταξης» (*désaffiliation*), που περιγράφει τη σταδιακή αποκοπή των ανέργων από τα κοινωνικά δίκτυα υποστήριξης. Αυτή η διαδικασία μπορεί να οδηγήσει σε ένα αίσθημα κοινωνικού αποκλεισμού ή κοινωνικής αποξένωσης το οποίο δεν περιορίζεται μόνο σε οικονομικούς όρους αλλά επεκτείνεται και στην αδυναμία του ατόμου να διατηρήσει κοινωνική και πολιτική συμμετοχικότητα (Καρακιουλάφη κα, 2014:19-20):

«Εντάξει θα ήμουν κι εγώ λίγο πιο νορμάλ. Θα ήμουν αλλού, δε θα 'μουν εδώ. Αρχικά, εγώ δεν ήθελα να κάτσω στο χωριό. Πρέβεζα ήθελα, Πάργα, Γιάννενα. Δηλαδή θα 'μουνα και πιο νορμάλ, θα 'χα τα λεφτά μου, θα 'χα όλα. Δε θα 'χα ανάγκη κανένα. Θα 'μουν περιποιημένη, θα 'χα το πορτοφόλι μου ρε αδερφέ. Τώρα; Να εσύ τώρα έχεις μια δουλειά εδώ. Ξέρεις θα πάρω τόσα. Έχεις. Εγώ; Τι θα πάρω; Το μ@νί της μάνας μου; Για πες μου» θα μου απαντήσει η Γιάννα ρωτώντας τη πως θα ένιωθε αν είχε τελικά πάει σχολείο και εάν είχε μία δουλειά.

Οι σύγχρονες έρευνες υπογραμμίζουν την ετερογένεια των ανέργων αλλά και την τεράστια ποικιλία των ψυχοκοινωνικών επιπτώσεων που η ανεργία φέρει. Σύμφωνα με την Καραμεσίνη «οι αρνητικές συνέπειες της ανεργίας δεν είναι μόνο οικονομικές και υλικές, αλλά και ψυχολογικές. Και αυτό διότι η απασχόληση ανταποκρίνεται σε βαθύτερες ανάγκες των ατόμων για κοινωνική συμμετοχή και νοηματοδότηση της ζωής, ενώ η κοινωνική τους θέση και ταυτότητα στις σύγχρονες κοινωνίες εξακολουθεί να εξαρτάται κυρίως από τη συμμετοχή τους στη διαδικασία παραγωγής και ανταλλαγής» (Καραμεσίνη 2004:406)

«Ήτανε να ξαναμπώ στο 18μηνο τότε και τέλος πάντων έκανε μία ιστορία εκεί με ένα άλλο παιδί, μας είχε βγάλει στους πίνακες. Με είχε βγάλει στην αρχή ότι ήμουνα πρώτη, μετά άλλαξε τα αποτελέσματα γιατί έτσι θέλανε, δεν ξέρω τι ακριβώς γινότανε.

Ήταν η μερική απασχόληση του Δήμου τότε, 18μηνο, με τον Ν. (πρώην δήμαρχο). Και μου είχαν πάρει 18μηνο και βάλαν κάποιον άλλο. Εντάξει, δεν ξέρω, τον χρειαζόντουσαν πιο πολύ, ήταν στη δουλειά; Εγώ διοικητικός είμαι, δεν είμαι ούτε οικονομολόγος, ούτε λογίστρια. Ε, είχα φέρει κάποιες αντιρρήσεις τότε αλλά δεν εισακούστηκαν». Αυτή είναι η ιστορία της Ρούλας που τη γνωρίζω μέσω των συναδέλφων μου από την πρώτη μέρα της εργασίας μου στο κοινωνικό παντοπωλείο.

Η Ρούλα είχε εργαστεί μέσα στα χρόνια με συμβάσεις ορισμένου χρόνου στο Δήμο. Στην τελευταία ανανέωση σύμβασης, ήρθε δεύτερη στους πίνακες κι έτσι έχασε τη δουλειά. Το γεγονός αυτό τη στιγματίσει κι επηρέασε την ψυχολογική της κατάσταση η οποία χρόνο με το χρόνο γινόταν όλο και χειρότερη. Λίγα χρόνια αργότερα διαγνώστηκε με ψυχική ασθένεια και μέχρι σήμερα παραμένει άνεργη. Σίγουρα δε θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως η ανεργία οδήγησε τη Ρούλα στην ψυχική ασθένεια. όμως μέσα από τις αφηγήσεις της αλλά και τις αφηγήσεις των συναδέλφων μου από το Κέντρο Κοινότητας, διαφαίνεται πως η απώλεια της εργασίας επιδείνωσε την ψυχολογική της κατάσταση και την κοινωνική ζωή της, οδηγώντας την στην απομόνωση.

Στην έρευνα «*Βίωμα της ανεργίας, Οι άνθρωποι πίσω από τον αριθμούς*» μια ομάδα 27 ανέργων, ηλικίας 25 έως 55 ετών, οι οποίοι στην πλειονότητά τους βρίσκονταν χωρίς εργασία για πάνω από έξι μήνες, κλήθηκαν να περιγράψουν την εμπειρία τους, να αναλύσουν τους τρόπους με τους οποίους διαχειρίζονται την ανεργία, καθώς και να μοιραστούν σκέψεις σχετικά με τις αλλαγές στην αυτοεικόνα τους και τις προοπτικές τους για το μέλλον. Η συλλογή των δεδομένων ολοκληρώθηκε το καλοκαίρι του 2014 και τα αποτελέσματα αναλύθηκαν μέσω ποιοτικών μεθόδων.

Τα ευρήματα έδειξαν ότι η απώλεια εργασίας έχει αρνητικές συνέπειες τόσο σε οικονομικό όσο και σε ψυχολογικό επίπεδο. Πολλοί από τους συμμετέχοντες αντιμετώπιζαν δυσκολίες στην κάλυψη βασικών αναγκών, γεγονός που τους δημιουργούσε συναισθήματα ανασφάλειας, απόγνωσης και απογοήτευσης. Επιπλέον, παρατηρήθηκαν συμπτώματα διαταραχών διάθεσης, όπως η κατάθλιψη, καθώς και αγχώδεις διαταραχές, συμπεριλαμβανομένων κρίσεων πανικού. Το στρες συχνά εκδηλωνόταν σωματικά, προκαλώντας πονοκεφάλους και ζαλάδες, ενώ η απαισιοδοξία και ο φόβος επηρέαζαν τη δυνατότητα προγραμματισμού του μέλλοντος. Μερικοί

συμμετέχοντες ανέφεραν ότι στράφηκαν σε ουσίες εξάρτησης ή τυχερά παιχνίδια ως μηχανισμό διαφυγής (Ποταμιανός κ.α 2015, link)

Η παρατεταμένη ανεργία οδήγησε πολλούς σε κοινωνική απομόνωση, ενώ παράλληλα ενίσχυσε αισθήματα ανεπάρκειας και αδυναμίας να ξεπεράσουν την κατάσταση. Παρ' όλα αυτά, υπήρξαν και περιπτώσεις ανθρώπων που δεν βίωσαν τόσο έντονα ψυχολογικές επιπτώσεις. Αντιθέτως, εκμεταλλεύτηκαν τον ελεύθερο χρόνο τους για να βελτιώσουν την ποιότητα ζωής τους και να επαναξιολογήσουν τις προτεραιότητές τους (Ποταμιανός κ.α 2015, link)

Περιστασιακή εργασία/Επισφαλής απασχόληση

Η έννοια του προκαριάτου υιοθετείται όλο και περισσότερο στις κοινωνικές έρευνες για την σκιαγράφηση της νέας τάξης ευάλωτων πληθυσμών, εκείνων που δοκιμάζονται από τις αστάθειες της αγοράς εργασίας και βρίσκονται διαρκώς σε κατάσταση αβεβαιότητας και κίνδυνο φτώχειας. Σύμφωνα με τον Ζαϊμάκη, το προκαριάτο αποτυπώνει μία κοινωνική κατηγορία συγκροτούμενη από ετερόκλητα άτομα που κοινό τους χαρακτηριστικό είναι οι επισφαλείς συνθήκες εργασίας και ό,τι αυτές συνεπάγονται- αβεβαιότητα, αστάθεια, μη επαρκείς αμοιβές, κ.α. Συνδυάζοντας τις λέξεις precarious (επισφαλής) και την κατάληξη της λέξης proletariat (προλεταριάτο), το προκαριάτιο υποδηλώνει τις εμπειρίες της ευέλικτης αυτής εργατικής τάξης μέσα στις ρευστές εργασιακές σχέσεις της μετανεωτερικής κοινωνίας καθώς και τη δυνατότητα της συγκρότησης ενός καινούριου πολιτικού υποκειμένου (Ζαϊμάκης 2015:27).

Ο Ζαϊμάκης επισημαίνει πως «τα προβλήματα της ελαστικοποίησης της εργασίας και οι νέες βιοπολιτικές της εξουσίας είναι ιδιαίτερα εμφανή στην ελληνική κοινωνία, όπου η οικονομική κρίση διόγκωσε τα υπαρκτά προβλήματα του κόσμου της εργασίας οδηγώντας στη φτωχοποίηση μεγάλου μέρους της κοινωνίας και στη βίαιη περιθωριοποίηση ευάλωτων κοινωνικών ομάδων. Ανάμεσα σε αυτούς υπάρχουν στρατιές επισφαλώς εργαζομένων που είναι ανασφάλιστοι, ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας, χωρίς κοινωνική συμμετοχή και δικαιώματα, χωρίς οράματα και προσδοκίες για ένα καλύτερο μέλλον. Πρόκειται για το ελληνικό προκαριάτ που συνήθως αγνοείται από τις επίσημες στατιστικές και αποκλείεται από τα προγράμματα των θεσμών κοινωνικής προστασίας» (Ζαϊμάκης 2015: 28)

Σε αυτή την κατηγορία του πρεκαριάτου φαίνεται να έχουν εισέλθει πέραν των μακροχρόνια ανέργων, κι ένα μεγάλο ποσοστό ωφελούμενων του κοινωνικού παντοπωλείου που εργάζεται περιστασιακά είτε το καλοκαίρι στη λεγόμενη «σεζόν» είτε με συμβάσεις ορισμένου χρόνου είτε στη μαύρη εργασία. Είναι πρόθυμο να κάνει κάθε είδους εργασία για να επιβιώσει, προσπαθεί να ανταπεξέλθει στις πληθωριστικές τάσεις και στην περικοπή των μισθών κάνοντας παραπάνω από μία εργασίες, αναλαμβάνει ρίσκα και τολμάει να εργαστεί με το φόβο της μη επαρκούς πληρωμής και εντέλει βιώνει μία συνθήκη διαρκούς ανασφάλειας για την ίδια του την επιβίωση:

Η Sonia ζει στην Ελλάδα 30 χρόνια. Είναι χήρα, έχει δύο παιδιά κι εργάζεται ως καθαρίστρια σπιτιών. Παλιότερα είχε εργαστεί στην Πάργα σεζόν ως καθαρίστρια σε ξενοδοχεία όμως πλέον σταμάτησε γιατί δεν έχει δικό της όχημα, τη δυσκόλευε η απόσταση και η αστάθεια που της δημιουργούσε η περιστασιακή εργασία. Μετά την κρίση αποφάσισε να εργαστεί στο Καναλάκι αλλά δυσκολεύτηκε αρκετά μιας και οι θέσεις εργασίας ήταν ελάχιστες και ενώ ως πωλήτρια δυσκολευόταν να εργαστεί γιατί τη δυσκόλευε η γλώσσα και ο μισθός ήταν στα 500 ευρώ. Οι συνθήκες αυτές την οδήγησαν στη μαύρη εργασία. Είναι πια πάνω από δέκα χρόνια που η αποκλειστική της εργασία είναι η καθαριότητα σε σπίτια. Με αυτή τη δουλειά κατάφερε να μεγαλώσει τα παιδιά της και να εξασφαλίζει το ενοίκιο για τη στέγη της. Η ενίσχυση που λαμβάνει από τις δομές είναι το επίδομα ΚΕΑ και όταν αυτό δεν εγκρίνεται, λαμβάνει τρόφιμα από το κοινωνικό παντοπωλείο. Είναι δέκα χρόνια ανασφάλιστη. Δεν τη φοβίζει η δουλειά και βγάζει χρήματα για να επιβιώνει αξιοπρεπώς όπως λέει αλλά πιο πολύ ανησυχεί για τα ένσημα γιατί δεν έχει ιατροφαρμακευτική κάλυψη. Μου εξηγούσε πως μένοντας έτσι ανασφάλιστη, δε φαίνεται πουθενά, δεν έχει πρόσβαση σε υπηρεσίες, ούτε στα νοσοκομεία και τέλος δεν έχει καμία ελπίδα για σύνταξη. «Αόρατη είμαι εδώ στην Ελλάδα» μου είχε πει κάποτε.

Αναπτύσσοντας την έννοια του οριακού υποκειμένου ο Σπυριδάκης επισημαίνει πως εξαιτίας των νεοφιλελεύθερων ευρωπαϊκών πολιτικών και της απελευθέρωσης των αγορών εργασίας «τα υποκείμενα, είτε απασχολούνται είτε είναι εκτός εργασίας, αντιμετωπίζουν μία συνεχή διαδικασία αβεβαιότητας (...) Τα υποκείμενα αυτά βιώνουν μία κατάσταση όπου οι προσωρινοί επαγγελματικοί διακανονισμοί καθώς και η επίσκεψή τους στις κοινωνικές υπηρεσίες προκειμένου να παραλάβουν επιδόματα ή το συσσίτιό τους συνιστούν την καθημερινότητά τους. Το μέλλον διαγράφεται αβέβαιο για τους ίδιους και τις οικογένειές τους. Επιπλέον, οι

τρέχουσες ανασφαλείς και αβέβαιες τροχιές ζωής τους δημιουργούν τον κίνδυνο απομάκρυνσης από τους πρότερους ξεκάθαρους ρόλους τους, εξωθώντας τους σε εξαιρετικά απορυθμισμένες εργασιακές σχέσεις, οι οποίες χαρακτηρίζονται κυρίως από φόβο για το μέλλον. Από αυτή την άποψη, η εργασιακή και υπαρξιακή τους κατάσταση χαρακτηρίζεται φύσει οριακή, διότι σε αυτή ενδημεί το στοιχείο της χωροχρονικής αναστολής, μια ανθεκτική μεταιχμιακή διαδικασία κατά τη διάρκεια της οποίας δεν φαίνεται να ανήκουν πουθενά» (Σπυριδάκης 2018:57-58).

Περιμένω κάθε μέρα να ανοίξει η θέση. Κοιτάω στο ίντερνετ κάθε μέρα. Γιατί δε μας κάνουν μόνιμους; Τόσα χρόνια έχω δουλέψει, τι άλλο θέλουν; Δεν το καταλαβαίνω αυτό το πράγμα. Δηλαδή 5 μήνες θέλουν να είναι καθαρό το δημαρχείο και τους υπόλοιπους όχι; Ποτέ μου δεν το κατάλαβα αυτό με τις λιγόμενες συμβάσεις. Και περιμένω εγώ σαν χαμένη πότε θα έχω μισθό και ένσημα. Και λέω θα ανοίξει η θέση; Γιατί αν ανοίξει δε θα χρειαστεί να πάω στην Πάργα το καλοκαίρι (για σεζόν). Θέλω να είμαι εδώ, έχω και το παιδί θα μου πει η Γιώτα σε ένα πρωινό καφέ φοβερά απογοητευμένη από την αστάθεια των συμβάσεων εργασίας.

Από το βίωμα της επισφαλούς εργασίας αναδύεται η ανασφάλεια ως κυρίαρχο συναίσθημα των υποκειμένων. Σύμφωνα με τον Κουζή «το αίσθημα αυτό της ανασφάλειας εκδηλώνεται από την αδυναμία κάλυψης των σύγχρονων αναγκών λόγω της μη ένταξης στην αγορά εργασίας αλλά και εξαιτίας του περιεχομένου της απασχόλησης. Ανασφάλεια για την ύπαρξη και τη διατήρηση της απασχόλησης. Ανασφάλεια για την επάρκεια του μισθού, αλλά και τη διατήρηση του ύψους του εισοδήματος. Ανασφάλεια για τη διατήρηση του εργασιακού αντικειμένου, της θέσης εργασίας. Ανασφάλεια για τις διακρίσεις στο εργασιακό περιβάλλον. Τα φαινόμενα αυτά αποκτούν μεγαλύτερη ένταση, όταν η θέση εργασίας είναι επισφαλής, ευρισκόμενη σε συνεχή απειλή για το μέλλον της» (Καρακιουλάφη κα, 2014:62)

Η γυναίκα ως απόκληρη: Έμφυλη οικονομική βία, πατριαρχία και στερήσεις

Στις αφηγήσεις πολλών γυναικών ωφελούμενων του κοινωνικού παντοπωλείου γίνεται αντιληπτή η διαχρονική οικονομική εκμετάλλευση που έχουν δεχτεί μέσα από το οικογενειακό περιβάλλον τους λόγω έμφυλου διαχωρισμού. Μάλιστα το ζήτημα φαίνεται να τις απασχολεί πολύ σοβαρά μιας και αναφέρθηκαν εκτεταμένα και επανειλημμένα σε αυτό κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων. Οι στερήσεις με τις οποίες

ήρθαν αντιμέτωπες στη ζωή τους λόγω των έμφυλων διακρίσεων δεν έχουν μόνο υλική διάσταση μα και συναισθηματική καθώς η έλλειψη ισότιμης αντιμετώπισης με τους άντρες και η συνεχής υποβάθμιση έχει επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό την κοινωνική και ψυχολογική τους κατάσταση. Η υλική στέρηση προέρχεται είτε από άνιση πρόσβαση σε πόρους (πχ γη, κληρονομιά, ευκαιρίες εκπαίδευσης, εργασία κ.α) είτε από την απόρριψη διαχείρισης του κεφαλαίου και των πόρων που οι ίδιες οι γυναίκες παρήγαγαν:

«-Έβγαζα 240 χιλιάρικα την ημέρα εδώ τότε δραχμές, 200 χιλιάδες. Εξαφανιζόντανε λεβέντη μου. Δεν είχα την άλλη μέρα να πάω να ψωνίσω. Μου τα παίρνανε.

-Η πεθερά;

-Μμμ (καταφατικά). Έλεγα στον άντρα μου, κάνεις λάθος μου έλεγε. Πως κάνω λάθος, αφού έχω τα χαρτιά όλα. Όλες οι αποδείξεις που έγραφα τι έτρωγε ο καθένας και τους λογαριασμούς. Σηκωνόντανε πελάτες με 15 με 20 με 25 χιλιάρικα από το τραπέζι, γιατί τρώγανε. Με τα γλύκα τους, με τους καφέδες, με τα παγωτά τους(...)
«Όταν βγάζεις τόσα λεφτά την ημέρα και δεν έχεις την άλλη μέρα να πας να ψωνίσεις περνάς καλά; Μου 'λεγαν οι δικοί μου πέρα, οι αδερφές μου, η μάνα μου, οι θειές μου, βάλε κάνα φράγκο στην άκρη. Που να τα βρω να τα βάλω έλεγα εγώ. Που να τα βρω; Γενάρης μήνας, Γενάρης. Έκλεισα μέχρι στις 12 η ώρα μόνο με καφέδες με τσίπουρο με τέτοια με κονιάκ. 7500 χιλιάδες δραχμές. Μέχρι στις 12 η ώρα. Στις 12 η ώρα εγώ πήγαινα εδώ για πού έχω το ένα κρεβατάκι μέσα δίπλα και έπεφτα τα μπρούμυτα έτσι για ξεκούραση. 7000 τα πήρε η πεθερά μου και τότε πήγαινε στο Μεσοπόταμο ένα λεωφορείο. Τα πήρε κι έρχεται ο πεθερός μου και μέτραγε τα λεφτά. Που παν τα λεφτά; Απέναντι του 'πα. Σύρε πάρτα του είπα. Πήρε 7000 και άφ'κε ένα πεντακοσάρικο. Σύρε εσύ να ψωνίσεις την άλλη μέρα με ένα πεντακοσάρικο» θα αναφέρει η Σούλα η οποία ταλαιπωρημένη από τη σκληρή δουλειά θα μου εκμυστηρευτεί πως δεν είχε καμία συμμετοχή στα κέρδη που η ίδια έβγαζε με την εργασία της γιατί τα έπαιρνε όλα η πεθερά της ή ο άντρας της για να καταναλώνει αλκοόλ στα καφενεία του Καναλλακίου. Μετά από επανειλημμένες αναφορές στην πεθερά της, λίγο πριν το τέλος της συνέντευξης η Σούλα θα μου αποκαλύψει το εξής:

«Όταν πέθανε Παρασκευή δώδεκα η ώρα, παρά πέντε, κοίταξα το ρολόι εγώ. Δώδεκα παρά πέντε. Όι Σούλα!!!(Της φώναξε η πεθερά). Την είχα εκεία, την είχα ένα κρεβάτι εκεία. Για έλα εδώ! Τι θες είπα; Κι ήταν και ξαπλωμένη έτσι. Εγώ σου 'παιρνα

τα λεφτά μου ‘πε! Και τι τα ‘κανες της είπα εγώ; Και τις 5 η ώρα το απόγεμα την Παρασκευή πέθανε»

Αναμφισβήτητα, οι ρίζες της οικονομικής εκμετάλλευσης των γυναικών βρίσκονται στις βαθιά ριζωμένες δομές του πατριαρχικού συστήματος που γεννούν πρακτικές εκμετάλλευσης βασισμένες σε έμφυλες ιεραρχίες. Ο άνδρας καθίσταται ως το κυρίαρχο μέλος της οικογένειας που έχει προνομιακή πρόσβαση σε πόρους και δικαίωμα εκμετάλλευσης επί αυτών (Σωτηροπούλου 2018:7). Η πατριαρχία ως όρος έχει ιστορικά χρησιμοποιηθεί για να υποδηλώσει όλες τις εξουσίες του άνδρα πάνω στα άτομα που απαρτίζουν το οικογενειακό και το κοινωνικό του περιβάλλον ενώ ερευνητικά έχει αξιοποιηθεί για να ανακαλύψει και να αναδείξει τα κοινωνικοπολιτικά και ιδεολογικά συστήματα, στα πλαίσια των οποίων οι άνδρες καθορίζουν τον ρόλο των γυναικών στην κοινωνία μέσω νόμων (εθμικών και μη), παράδοσης και εν γένει καθημερινών τελετουργιών (Bennet, 1989: 389-390). Στην παραπάνω περίπτωση της Τ. παρατηρούμε πως όχι μόνο ο άντρας, αλλά και η μητέρα του άντρα της, η πεθερά της, ως γονέας του αρχηγού της οικογένειας έχει κι αυτή δικαίωμα και πρώτο λόγο στη διαχείριση των πόρων που η νύφη παράγει.

Παρόμοια ιστορία θα μου αφηγηθεί και η Χρύσα η οποία εργαζόταν σε όλη τη διάρκεια της ζωής της για την επιβίωση της οικογένειάς της χωρίς να έχει δικαίωμα διαχείρισης των χρημάτων της. Αναγκαζόταν να δώσει τα εισοδήματα της στον άντρα και στην πεθερά της:

«Δε με δυσκόλεψε η δουλειά εμένα. Απαράταγα τα παιδιά εδώ, πότε τα έπαιρνα πέρα και πήγαινα στην Πελοπόννησο. Πολλά λεφτά είχα βγάλει στην Πελοπόννησο αλλά δεν είχα άνθρωπο. Δεν είχα άνθρωπο να με λυπηθεί, να με λυπόυνταν και να λυπόυνταν τη δουλειά που έπρεπε να λυπηθεί. Κατάλαβες; Και πέρασα δύσκολη ζωή εγώ (...) Μου τα ‘παιρνε (τα χρήματα ο άντρας της). Αν με βόηθαγε! Εγώ δεν έχω στο σπίτι ούτε ηλιακό ούτε καλοριφέρ. Έχω σόμπες εγώ το χειμώνα. Έχω πάρει ξύλα 700 ευρώ, έχω δώσει σε ξύλα για το χειμώνα. Κατάλαβες. Και εκείνο το παράπονο έχω μεγάλο (...) Έπινε και τα χάλαγε κυρίως, ναι. Δεν τα σκέφτονταν, δεν τα λυπόυνταν. Να σου πω και από μια μάντα η μάντα του τον είχε χαλάσει...»

Με νομικούς όρους αυτό το είδος εκμετάλλευσης των γυναικών θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως οικονομική κακοποίηση ή οικονομική βία. Η οικονομική βία παράγεται και αναπαράγεται μέσα στις βαθιές πατριαρχικές δομές που εξυπηρετούν τα

οικονομικά συμφέροντα των ανδρών, και παράλληλα οδηγούν τις γυναίκες σε αδυναμία οικονομικής αυτονομίας (Χαλκιά 2024). Αυτού του είδους η βία αποτελεί μία δύσκολα ορατή μορφή βίας καθώς ως μη σωματική, δεν είναι εύκολα αντιληπτή κι έτσι μία φαινομενικά καλή ζωή σε ένα οικογενειακό περιβάλλον να υποκρύπτει οικονομική κακοποίηση μέσω της άρνησης ανεξάρτητης πρόσβασης σε κεφάλαια, του αποκλεισμού στη λήψη οικονομικών αποφάσεων κ.α. (Χαλκιά 2024). Η οικονομική βία κατά των γυναικών περιλαμβάνει επίσης πράξεις όπως «η άρνηση παροχής οικονομικής υποστήριξης, η άρνηση απόδοσης διατροφής μετά από διαζύγιο, η αποτροπή των γυναικών να εισαχθούν σε εκπαιδευτικούς θεσμούς, να ολοκληρώσουν κάποιο στάδιο της εκπαίδευσής τους ή η απαγόρευση στην εργασία και η άσκηση ελέγχου στην πρόσβασή τους σε υπηρεσίες υγείας και γεωργικούς πόρους. Ακόμα, μπορεί να περιλαμβάνει τον περιορισμό της πρόσβασης των γυναικών σε μετρητά και πιστωτικές κάρτες, την άνιση αμοιβή για ίση εργασία σε σύγκριση με τους άνδρες αλλά και νόμους που εισάγουν διακρίσεις και σχετίζονται με κληρονομικά δικαιώματα ιδιοκτησίας, τη χρήση γης, την υποστήριξη μετά το διαζύγιο ή τις συντάξεις χηρείας» (Χαλκιά 2024)

Αξίζει θεωρώ σε αυτό το σημείο να ακολουθήσουμε την αφήγηση της Ευτυχία η οποία βίωσε σχεδόν σε όλη της τη ζωή την έμφυλη διάκριση μέσα στο οικογενειακό της περιβάλλον, γεγονός που καθόρισε την οικονομική και κοινωνική της κατάσταση:

«...Γιατί τον είχανε πάντα στα όπα. Μην κλάψει, μη στενοχωρηθεί, μη θυμώσει (...).Κι εγώ ήμουνα κορίτσι, ήμουνα υποβαθμισμένη. Κι ακόμα για πολλά χρόνια το ένιωθα αυτό. Το πήρε, το τράβηξε κι η μητέρα μου αυτό. Ο Ηλίας μου και ο Ηλίας μου. Εγώ ήμουν άρρωστη, τον Ηλία νοιαζότανε. Δε λέω με αγαπούσε αλλά είχαν μια αδυναμία στον Ηλία όλοι (...). Εγώ ήμουνα η αδερφή του Ηλία, όχι η Ευτυχία., η αδερφή του Ηλία. Ακόμα και σήμερα, μου λέει είσαι η αδερφή του Ηλία; Γιατί λέω όνομα δεν έχω εγώ; Δε βαφτίστηκα εγώ; Θυμώνω. Θυμώνω. Δεν μπορώ θυμώνω εξαγριώνομαι. Θυμώνω. Δεν έχω όνομα εγώ; Δε βαφτίστηκα εγώ; Και να μη βαφτιζόμουνα, όνομα δεν έχω; Μου λέει δεν ξέρω το όνομά σου, αλλά ξέρεις ότι είμαι η αδερφή του Ηλία ε; Τέλος πάντων. Τι κάνει ο Ηλίας μου λένε. Δε ρωτάνε τι κάνω εγώ, ρωτάνε τι κάνει ο Ηλίας (...). (οι γονείς του είχανε δώσει) χώρο, να κοιμάται σε δικό του δωμάτιο (...). Ακόμα και η νονά που με βάφτισε έφερνε πράγματα στον Ηλία. Απ' τον εγγονό της. Μου 'φερνε κι εμένα αλλά εμένα ήτανε πολύ λίγα. Όλα για τον Ηλία (...). Η γιαγιά μου η Ευσταθία είχε μια αδερφή που τη λέγαν Αγαθή (...). Αυτή η

γιαγιά είχε ένα γιο τον Ηλία. Πέθανε ο γιος της χωρίς να κάνει παιδιά και όταν γεννήθηκε ο αδερφός μου, τον βγάλαν Ηλία. Και μόλις γεννήθηκε του 'γραψε και κάτι χωράφια και σπίτι. Η μάνα μου είχε την κυριότητα και ο Ηλίας ένα μικρό μερίδιο. Λόγω ότι πέθανε η μάνα μου, το πήρε ο Ηλίας. Κι έφτιαξε με αυτό τον τρόπο το σπίτι του. Εγώ δεν έχω τίποτα. Και το κάτω οικόπεδο που νομίζεις ότι είναι, δεν είναι δικό μου. Είναι πάνω...όλοι δικαιούνται. Και ο Ηλίας. Εγώ δεν έχω. Κατάλαβες; Μόνο αυτό το διαμέρισμα έχω. Τίποτα.

-Αισθάνεσαι αδικημένη;

-Ναι. Δε μιλάω για την περιουσία. Πιο πολύ για άλλα πράγματα. Την προσοχή, την αγάπη. Ο Ηλίας τα είχε όλα αυτά. Ο Ηλίας και ο Ηλίας και ο Ηλίας και ο Ηλίας. Μια ζωή ο Ηλίας. Γι' αυτό έφυγα από κει (εννοεί το οικογενειακό διαμέρισμα δίπλα από το δικό της που μένει ο αδερφός της).

-Για να 'χεις κι εσύ το χώρο σου την ηρεμία σου ε;

-Ναι. Η μητέρα μου δεν είχε πρόβλημα που ήρθα κι έμεινα εγώ εδώ. Καλά της λέω, θα πάω να μείνω μόνη μου. Δεν ξέρω πως θα πληρώσω το ρεύμα. Μπορεί να μου δίνεις εσύ λεφτά από τη σύνταξή σου αλλά εγώ θέλω να μείνω μόνη μου. Γιατί μου λέει; Γιατί βαρέθηκα να ακούω για τον Ηλία σου. Έφαγε ο Ηλίας; Ήρθε ο Ηλίας; Εγώ έτρωγα ας πούμε φασολάδα και ο Ηλίας έτρωγε πατάτες τηγανιτές με μπριζόλα. Τον είχε στα όπα. Ο Ηλίας λεφτά, εγώ δεν έπαιρνα λεφτά. Ο Ηλίας έπαιρνε 10, 15 ευρώ, 10, 20. Εγώ δεν πήγαινα πουθενά. Έβγαινε έξω με τους φίλους του, με τις παρέες του. Εγώ δεν είχα λεφτά, τίποτα. Και τρία χρόνια που πήγαινα στο γυμνάσιο στην Πρέβεζα, λεφτά δεν έπαιρνα (...) άντε μία φορά στο τόσο να πάρω ένα δύο ευρώ έτσι ξέρω γω, πχ να πάρω μια πορτοκαλάδα, να πάρω κάτι απ' το κυλικείο. Και πάλι δεν έπαιρνα τίποτα. Πάλι τα έφερνα σπίτι. Στερήθηκα πάρα πολλά. Ακόμα και τα απολύτως απαραίτητα...».

Παρατηρούμε λοιπόν πως οι γυναίκες βιώνουν πρόσθετες διακρίσεις λόγω φύλου, καθώς όχι μόνο στερούνται οικονομικών πόρων, αλλά βλέπουν και την αυτονομία τους να περιορίζεται από τις πατριαρχικές δομές. Η ταυτότητά τους συγκροτείται μέσα από σχέσεις εξάρτησης (από σύζυγο, οικογένεια, εργοδότες), γεγονός που δυσκολεύει την κοινωνική τους ανέλιξη. Στις αφηγήσεις πολλών

ωφελούμενων γυναικών στο κοινωνικό παντοπωλείο έχω διακρίνει συχνά καταπίεση, παραίτηση ή εσωτερικευμένη υποτίμηση.

Συμπεράσματα

Το κεφάλαιο ανέλυσε τις αιτίες της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, εστιάζοντας τόσο σε δομικούς παράγοντες όσο και σε προσωπικές διαδρομές και ζητήματα ταυτότητας.

Ένα από τα βασικά συμπεράσματα είναι ότι, ενώ η ατομική ευθύνη προβάλλεται συχνά ως κυρίαρχη εξήγηση, στην πραγματικότητα οι κοινωνικοί μηχανισμοί παίζουν καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία και αναπαραγωγή της φτώχειας. Πολλοί ωφελούμενοι εσωτερικεύουν την ευθύνη για τη φτώχεια τους, θεωρώντας ότι "πλήρωσαν τα λάθη τους" ή ότι "δεν άξιζαν καλύτερη ζωή". Αυτό συνδέεται με τις κοινωνικές αφηγήσεις περί αξιοκρατίας και ατομικής ευθύνης, που τους ωθούν να αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους ως "αποτυχημένους", ακόμα κι όταν οι δομικές συνθήκες έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην πορεία τους.

Οι εμπειρίες των συμμετεχόντων καταδεικνύουν πως η ανεργία, η επισφαλής εργασία, η έλλειψη εκπαιδευτικών ευκαιριών και η διαγενεακή μεταβίβαση της φτώχειας διαμορφώνουν ένα περιβάλλον όπου οι ευκαιρίες κοινωνικής ανέλιξης είναι περιορισμένες.

Η ανάλυση ανέδειξε επίσης πως παρότι τα κοινωνικά και οικογενειακά δίκτυα παρέχουν μια μορφή υποστήριξης στα υποκείμενα, συχνά αναπαράγουν συνθήκες αποκλεισμού, καθιστώντας δύσκολη την έξοδο από τον φαύλο κύκλο της ανέχειας. Οι αφηγήσεις δείχνουν πως η ταυτότητα διαμορφώνεται σε μεγάλο βαθμό μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον και συχνά η φτώχεια κληροδοτείται ως τρόπος ύπαρξης. Κάποιοι ωφελούμενοι δείχνουν αποδοχή αυτής της συνθήκης, ενώ άλλοι νιώθουν παγιδευμένοι σε μια κοινωνική τάξη από την οποία δεν μπορούν να ξεφύγουν.

Η απώλεια εργασίας δεν έχει μόνο οικονομικό αντίκτυπο, αλλά οδηγεί και σε μια κρίση ταυτότητας, καθώς η εργασία συνδέεται με την κοινωνική αναγνώριση και την αυτοαντίληψη. Οι μακροχρόνια άνεργοι συχνά αισθάνονται "αόρατοι", "αποτυχημένοι" ή ότι έχουν χάσει την αίσθηση σκοπού στη ζωή τους.

Ιδιαίτερη σημασία έχει και η διάσταση της έμφυλης οικονομικής ανισότητας, καθώς πολλές γυναίκες ωφελούμενες του κοινωνικού παντοπωλείου βιώνουν οικονομική εκμετάλλευση και στέρηση λόγω πατριαρχικών δομών. Οι άνισες δυνατότητες στην πρόσβαση σε εκπαίδευση, εργασία και περιουσιακά στοιχεία ενισχύουν τη φτώχεια και τον αποκλεισμό των γυναικών.

Κεφάλαιο 5: Οι πολλαπλές ερμηνείες της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού μέσα από τις αφηγήσεις των εργαζομένων των κοινωνικών δομών

Η κοινωνική περιθωριοποίηση και ειδικότερα οι ανισότητες στην αγορά εργασίας αποτελούν ζητήματα που απαιτούν πολυεπίπεδες και στοχευμένες παρεμβάσεις. Στην ελληνική περίπτωση, η χάραξη πολιτικών και η άρση των θεσμικών εμποδίων εμπίπτουν στην αρμοδιότητα της κεντρικής διοίκησης, εξασφαλίζοντας τη διαμόρφωση μέτρων σε εθνική κλίμακα. Ωστόσο, η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και η ενίσχυση της κοινωνικοοικονομικής ένταξης ατόμων σε συγκεκριμένες περιοχές απαιτούν μέτρα που λαμβάνουν υπόψη τις τοπικές συνθήκες, χωρίς να παραβλέπεται η σημασία ευρύτερων στρατηγικών. Η αποτελεσματική χάραξη πολιτικών προϋποθέτει σαφή κατανόηση του κοινωνικού αποκλεισμού, των μορφών και των διακυμάνσεών του, καθώς και των προοπτικών για την αντιμετώπισή του. Η συμβολή όλων των αρμόδιων φορέων σε τοπικό επίπεδο είναι καθοριστική, με την Τοπική Αυτοδιοίκηση, τους κοινωνικούς εταίρους, οργανισμούς του ιδιωτικού και μη κερδοσκοπικού τομέα, καθώς και τις ίδιες τις ευάλωτες ομάδες, να διαδραματίζουν ενεργό ρόλο στις διαδικασίες ένταξης. Η πολυδιάστατη φύση του κοινωνικού αποκλεισμού απαιτεί στενή συνεργασία μεταξύ κεντρικών, περιφερειακών και τοπικών

φορέων, προωθώντας τη συντονισμένη δράση τους. Για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του φαινομένου, είναι απαραίτητη η καταγραφή της έκτασης και των εκφάνσεών του, ο εντοπισμός των πληθυσμιακών ομάδων που πλήττονται περισσότερο στον τομέα της εργασίας και η ποσοτική αποτύπωση του προβλήματος μέσω αξιόπιστων στατιστικών δεδομένων (Φράγκου, 2008: 45).

Η ένταξη της Ελλάδας στην οικονομική και νομισματική ένωση έδωσε ώθηση σε μια σειρά από μεταρρυθμίσεις που επηρεάζουν το επίπεδο διαβίωσης και την κοινωνική συνοχή. Οι τελευταίες δεκαετίες έφεραν σημαντικές αλλαγές στην αγορά εργασίας, με την παγκοσμιοποίηση, την τεχνολογική πρόοδο και την κινητικότητα των επιχειρήσεων να αναδιαμορφώνουν το παραγωγικό μοντέλο της χώρας. Η ελληνική κοινωνία εξελίσσεται διαρκώς, με προκλήσεις και ευκαιρίες να συνυπάρχουν. Θέματα όπως η ισότητα των φύλων, η εκπαίδευση και η διοικητική αναδιοργάνωση βρίσκονται στο επίκεντρο των προσπαθειών για έναν σύγχρονο κοινωνικό ιστό. Παράλληλα, η ανάγκη για αποτελεσματικές πολιτικές απασχόλησης και κοινωνικής ένταξης γίνεται πιο έντονη, καθώς η φτώχεια και οι κοινωνικές ανισότητες εξακολουθούν να επηρεάζουν σημαντικά τμήματα του πληθυσμού. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, τα Εθνικά Σχέδια Δράσης για την Κοινωνική Ενσωμάτωση λειτουργούν ως βασικά εργαλεία πολιτικής, προωθώντας δράσεις που διασφαλίζουν ίσες ευκαιρίες και βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης. Οι προτεραιότητες επικεντρώνονται στη δημιουργία μιας οικονομίας που θα εξασφαλίζει την ευημερία όλων, στη στήριξη της οικογένειας, αλλά και στην παροχή βοήθειας σε άτομα που δεν διαθέτουν υποστηρικτικό περιβάλλον. Παρά τη θεσμοθέτηση νέων πρωτοβουλιών, η φτώχεια εξακολουθεί να αποτελεί σημαντική πρόκληση, καθιστώντας επιτακτική τη συνέχιση των προσπαθειών για κοινωνική δικαιοσύνη και συνοχή (Φράγκου, 2008: 30-35).

Οι κοινωνικές δομές που δραστηριοποιούνται στον δήμο αποτελούν βασικούς πυλώνες στήριξης για τις ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού, παρέχοντας ένα ευρύ φάσμα υπηρεσιών που αποσκοπούν στην κάλυψη στοιχειωδών αναγκών. Το Κοινωνικό Παντοπωλείο εξασφαλίζει δωρεάν τρόφιμα, προϊόντα πρώτης ανάγκης και άλλα είδη, ενώ τα Κέντρα Κοινότητας λειτουργούν ως συντονιστικοί φορείς που ενημερώνουν τους πολίτες για επιδόματα, κοινωνικές παροχές και προγράμματα ενδυνάμωσης.

Στο επίκεντρο αυτής της ενότητας βρίσκονται οι αφηγήσεις των εργαζομένων μέσα από τις οποίες διακρίνεται ότι ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονται τις έννοιες

της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού (και των αιτιών τους) έχει άμεσο αντίκτυπο στον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν μέσα στο εργασιακό πλαίσιο.

Οι πολλαπλές ερμηνείες της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού ως πεδίο διαμόρφωσης κοινωνικής πολιτικής

Σε μια συνεδρίαση της επιτροπής αξιολόγησης αιτήσεων για το Κοινωνικό Παντοπωλείο, εξετάστηκε η αίτηση μιας μονογονεϊκής μητέρας που ζητούσε υποστήριξη για τρόφιμα και είδη πρώτης ανάγκης, ωστόσο το ετήσιο εισόδημα της οικογένειας ξεπερνούσε κατά 700 ευρώ το όριο που θέτει ο κανονισμός λειτουργίας της δομής. Τα μέλη της επιτροπής είχαν διαφορετικές απόψεις για την έγκριση ή μη της αίτησης και για την οικονομική και κοινωνική κατάσταση της αιτούσας.

Ένα μέλος της επιτροπής επισήμανε ότι η οικονομική δυσχέρεια της αιτούσας δεν μπορούσε να εκτιμηθεί μόνο με βάση το εισόδημά της, καθώς η φτώχεια ήταν πολυδιάστατη και επηρεαζόταν από το γεγονός ότι η γυναίκα είχε δύο ανήλικα παιδιά και πρόσφατα είχε χάσει τη δουλειά της. Τόνισε ότι η κοινωνική πίεση και οι ψυχολογικές συνέπειες της ανεργίας έπρεπε να ληφθούν υπόψη για την απόφαση της επιτροπής. Κάποια μέλη συμφώνησαν υπογραμμίζοντας ότι η προσωρινή αδυναμία της αιτούσας να καλύψει τις βασικές ανάγκες καθιστούσε αναγκαία την έγκριση της βοήθειας, ανεξάρτητα από τυπικά οικονομικά κριτήρια.

Τα υπόλοιπα μέλη, ωστόσο, εστίασαν στις προσωπικές επιλογές της αιτούσας, παρατηρώντας ότι στην προσωπική της ζωή είχε δαπανήσει μέρος του εισοδήματος για μη αναγκαίες αγορές. Υποστήριζαν ότι η έγκριση βοήθειας θα δημιουργούσε έναν μηχανισμό επιβράβευσης κακών οικονομικών αποφάσεων και πρότειναν την απόρριψη της αίτησης.

Καθώς οι συζητήσεις συνεχίζονταν, διαφάνηκε ότι η τελική απόφαση δεν καθορίστηκε αποκλειστικά από αντικειμενικά κριτήρια, αλλά από το πώς κάθε μέλος ερμήνευε την κατάσταση της αιτούσας βάσει της προσωπικής του αντίληψης για τη φτώχεια και την ευαλωτότητα. Η πλειοψηφία εντέλει ενέκρινε την αίτηση για βοήθεια τροφίμων, ωστόσο ορισμένα μέλη εξέφρασαν μεγάλη δυσaréσκεια.

Κοινός τόπος στις αντιλήψεις των εργαζομένων των δομών είναι ότι η φτώχεια δεν αποτελεί απλώς οικονομική στέρηση, αλλά επηρεάζει καθοριστικά την κοινωνική θέση και τις δυνατότητες ενός ατόμου. Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο κάθε

εργαζόμενος αντιλαμβάνεται τους ορισμούς και τις συμπεριφορές των ωφελούμενων διαφέρει. Υπάρχουν προσεγγίσεις εργαζομένων που εστιάζουν στους ψυχολογικούς και κοινωνικούς παράγοντες, άλλες που επικεντρώνονται στην ευαλωτότητα με ένα πρίσμα οντολογικό ενώ δεν απουσιάζουν και οι προσεγγίσεις περί ατομικής ευθύνης των ατόμων.

Οι στάσεις των εργαζομένων απέναντι στους ωφελούμενους επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο εφαρμόζονται οι κοινωνικές πολιτικές, ενώ διαμορφώνει και τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των δύο ομάδων. Έτσι πολλές φορές υπάρχουν αντιπαραθέσεις στον τρόπο με τον οποίο θα συμπεριφερθούμε στα άτομα, στο πώς να αξιολογήσουμε μία κατάσταση ως άμεση ανάγκη ή όχι, ποιοι είναι άξιοι βοήθειας και ποιοι όχι, και στο πώς να βοηθήσουμε κάποιον ωφελούμενο. Κατά κάποιον τρόπο θεωρώ πως πέραν των θεσμικών εγγράφων, οι προσωπικές μας ερμηνείες πάνω στα ζητήματα της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, επηρεάζουν και αποτελούν σημαντικά πεδία στη διαμόρφωση των τοπικών κοινωνικών πολιτικών.

Η παραπάνω λογική φαίνεται να επιβεβαιώνει τη θεωρία του Lipsky για τους «γραφειοκράτες πρώτης γραμμής». Το κλασικό έργο του M. Lipsky, *Street-Level Bureaucracy: The Dilemmas of the Individual in Public Service* (1980), αναδεικνύει τη σημασία των γραφειοκρατών πρώτης γραμμής στη σύγχρονη διοίκηση και στην εφαρμογή των δημόσιων πολιτικών. Στον σημερινό κόσμο, όπου ο νεοφιλελευθερισμός έχει περιορίσει τις κρατικές δομές, αυτοί οι εργαζόμενοι αποτελούν τον τελευταίο κρίκο που διατηρεί τη λειτουργικότητα του κοινωνικού κράτους. Το βιβλίο εξετάζει τόσο τις καθημερινές προκλήσεις που αντιμετωπίζουν όσο και τους μηχανισμούς που αναπτύσσουν για να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της εργασίας τους. Ο Lipsky βασίζεται στην παρατήρηση των οργανισμών κοινής ωφέλειας για να αναπτύξει μια θεωρία σχετικά με τη φύση της εργασίας αυτών των γραφειοκρατών, υπογραμμίζοντας πως οι επιλογές και οι πρακτικές τους μετατρέπονται σε δημόσια πολιτική. Παράλληλα, καταθέτει προτάσεις για τη βελτίωση του δημόσιου τομέα, ώστε να διασφαλιστεί η ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών και η ισότιμη μεταχείριση των πολιτών (Βλασσόπουλος, 2018: 133-136).

Σε παρόμοια λογική στο ελληνικό συγκείμενο και μέσω της θεωρητικής προσέγγισης της «γραφειοκρατίας πρώτης γραμμής» και ανάλυσης ποιοτικών συνεντεύξεων, η Γλυνιαδάκη εξετάζει την πρόσβαση στη στέγαση για μετανάστες και

πρόσφυγες στην Αθήνα, εστιάζοντας στον ρόλο που διαδραματίζουν οι επαγγελματίες της κοινωνικής πρόνοιας. Μέσα στην ανάλυση διερευνώνται δύο βασικές παράμετροι: η ύπαρξη ενός πλέγματος κρατικών και μη κρατικών φορέων που παρέχουν υπηρεσίες στέγασης («μικτές κοινωνικές υπηρεσίες») και η υποκειμενική κρίση των επαγγελματιών που αποφασίζουν ποιοι δικαιούνται πρόσβαση (Γλυνιαδάκη, 2022: 94).

Η μελέτη αποκαλύπτει ότι η πολιτική στέγασης δεν εφαρμόζεται με ενιαίο τρόπο, καθώς οι προσωπικές αντιλήψεις των επαγγελματιών επηρεάζουν τις αποφάσεις τους. Ορισμένοι πρόσφυγες και μετανάστες θεωρούνται πιο άξιοι βοήθειας από άλλους, με τις κρίσεις αυτές να επηρεάζονται από το πολιτικό πλαίσιο αλλά και τις ατομικές ερμηνείες των αρμόδιων φορέων. Οι διαμεσολαβητές, που γεφυρώνουν το χάσμα μεταξύ κράτους και επωφελούμενων, διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο, καθώς οι απόψεις τους για την ευαλωτότητα –ιδιαίτερα όσον αφορά το φύλο και την ηλικία– επηρεάζουν ποιοι θα έχουν μεγαλύτερη πρόσβαση στη στέγαση, συχνά αφήνοντας τα αγόρια εκτός προστατευτικού πλαισίου (Γλυνιαδάκη, 2022: 95).

Λαμβάνοντας αυτό υπόψη και εφαρμόζοντας αυτή τη λογική στην αφήγηση στην αρχή του κεφαλαίου, αναδεικνύεται πώς οι προσωπικές ερμηνείες των μελών των κοινωνικών δομών, η διαφορετική έμφαση σε κοινωνικούς, ψυχολογικούς ή ατομικούς παράγοντες, και η υποκειμενική κρίση συνδιαμορφώνουν την τελική απόφαση, δημιουργώντας μια διαδικασία που δεν είναι αυστηρά τυποποιημένη αλλά εν μέρει διαπραγματευτική και ευέλικτη, με όλα τα πλεονεκτήματα και τις προκλήσεις που συνεπάγεται:

«Κοίταξε, η φτώχεια δεν είναι μια απλή μεταβλητή από την οποία μπορείς να βγάλεις κάποια συμπεράσματα. Είναι όλες διαφορετικές περιπτώσεις. Δηλαδή διαφέρει η φτώχεια από., υπάρχουν μεγάλες διαφορές της φτώχειας από νοικοκυριό σε νοικοκυριό. Είναι αλλιώς όταν είναι ένας ηλικιωμένος, αλλιώς όταν είναι μια μονογονεϊκή οικογένεια, αλλιώς βιώνει τη φτώχεια ένας συνταξιούχος που παίρνει χαμηλή σύνταξη, αλλιώς ένας άνεργος. Υπάρχουνε μεγάλες διακυμάνσεις όσον αφορά τη φτώχεια. Δεν μπορείς εύκολα να προσδιορίσεις τη φτώχεια. Βέβαια τώρα το ‘χουμε μάθει το προσδιορίζουμε σύμφωνα με το φορολογητέο εισόδημα. Αλλά κι αυτό είναι πολύ απλουστευτικός ορισμός, να, δηλαδή να προσδιορίσουμε τη φτώχεια σύμφωνα με το φορολογητέο εισόδημα γιατί κι εκεί υπάρχουνε, δεν υπολογίζονται τα διαθέσιμα

εισοδήματα που μπορεί να έχει ένα νοικοκυριό, τους διαθέσιμους πόρους που μπορεί να έχει ένα νοικοκυριό που δεν ξέρουμε από πού μπορεί να είναι. Μπορεί να είναι μαύρη εργασία μπορεί να είναι, να βοηθάνε οι παππούδες. Δεν μπορεί εύκολα να οριστεί η φτώχεια. Τώρα το πώς λέγεται νομίζω πάνω κάτω το ίδιο είναι όλοι οι ορισμοί. Αν είναι οικονομική ένδεια, αν είναι φτώχεια, αν είναι κοινωνικός αποκλεισμός, αν είναι πενία, αν είναι οικονομική ανέχεια. Νομίζω ο ορισμός το ίδιο είναι. Δεν είναι το θέμα ο ορισμός, είναι το πώς να μπορέσουμε να προσδιορίσουμε έναν, κάποιον βρίσκεται στα όρια ή κάτω απ' τα όρια της φτώχειας (...) Γενικότερα η φτώχεια είναι ένα ακανθώδες ζήτημα με πολυπαραγοντικές διαστάσεις. Πρώτον σίγουρα παίζουν ρόλο τα κοινά χαρακτηριστικά που μπορεί να επιτείνουν τη φτώχεια. Περισσότερα προβλήματα δημιουργούν παρατεταμένη φτώχεια, για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ας πούμε στα κοινά κριτήρια σίγουρα μπορεί να είναι η ηλικία, η προχωρημένη ηλικία. (...) Αν είναι κάποιος πιο μεγάλος σε ηλικία είναι δύσκολο να βρει δουλειά. Μπορεί να είναι η χαμηλή εκπαίδευση, το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο. Μπορεί να είναι όταν είναι κάποιος μονογονέας, μπορεί να μην είναι εύκολο να εργαστεί γιατί έχει και τα παιδιά στο σπίτι, έχει να φροντίσει και δύο παιδιά. Μπορεί να είναι να κάνει και με το φύλο το να βρει κάποιος δουλειά. Αλλιώς είναι ο άντρας αλλιώς η γυναίκα. Πιο εύκολα βρίσκει δουλειά για παράδειγμα ένας άντρας παρά μια γυναίκα. (...) Επίσης μπορεί να έχει να κάνει, κάτσε να σκεφτώ παραδείγματα, και με την αναπηρία, Και η αναπηρία. Δεν είναι εύκολο, κάποιος ενώ μπορεί να εργαστεί, έχει μια αναπηρία που είναι λειτουργικός σε σημαντικό βαθμό είναι λίγο δύσκολο να βρει δουλειά γιατί δεν υπάρχουν προγράμματα. Εμπλέκεται δηλαδή και ο ψυχοκοινωνικός παράγοντας στα κοινά χαρακτηριστικά» θα πει ο Παναγιώτης, ψυχολόγος του Κέντρου Κοινότητας. Η προσέγγιση του Παναγιώτη αντανάκλα μια κοινωνιοκεντρική οπτική που λαμβάνει υπόψη την πολυπλοκότητα και τις πολλαπλές διαστάσεις της φτώχειας. Η αναγνώριση των ποικίλων κοινωνικών, ψυχολογικών και δομικών παραγόντων που επιτείνουν την οικονομική και κοινωνική δυσχέρεια οδηγεί σε μια προσέγγιση που επιδιώκει την εξατομίκευση των παρεμβάσεων. Αυτές οι στάσεις αντανάκλουν την ανάλυση του Pierre Bourdieu, ο οποίος υποστηρίζει ότι οι κοινωνικές ανισότητες δεν είναι αποτέλεσμα ατομικών επιλογών, αλλά δομικών μηχανισμών που διαμορφώνουν τις ευκαιρίες και τις προσδοκίες των ανθρώπων.

Από την άλλη μεριά, η Βιβή, κοινωνική λειτουργός του Κέντρου Κοινότητας, προσεγγίζει την ευαλωτότητα μέσα από ένα οντολογικό πρίσμα, υπογραμμίζοντας τη

δυναμική και προσωρινή φύση της. Αυτή η αντίληψη διευρύνει το πεδίο των ωφελούμενων και επιτρέπει την υποστήριξη ατόμων που δεν εντάσσονται στα παραδοσιακά κοινωνικά κριτήρια: «ευάλωτος μπορεί να είναι για μένα ο οποιοσδήποτε άνθρωπος ανά πάσα στιγμή. Όλοι εν δυνάμει είμαστε ευάλωτοι. Ανάλογα με το διάστημα στο οποίο βρισκόμαστε στη ζωή μας. Η ευαλωτότητα είναι μία έννοια η οποία ορίζεται από τη νομοθεσία ως ευάλωτος πληθυσμός ποιος είναι (...) Ευάλωτος δεν μπορεί να είναι αποκλειστικά αυτός ο οποίος είναι φτωχός, ή ο οποίος έχει μια αναπηρία. Ευάλωτος μπορεί να είναι ένας πάρα πολύ πλούσιος άνθρωπος ο οποίος θεωρείται στην πυραμίδα του στάτους του κοινωνικού, αλλά να ναι ευάλωτος γιατί κάτι του συμβαίνει το οποίο δεν μπορεί να το διαχειριστεί εκείνη τη στιγμή και χρειάζεται βοήθεια. Ή έρχεται να σου ζητήσει τη βοήθεια. Ευάλωτος δεν είναι κάποιος ο οποίος έχει στάνταρντ χαρακτηριστικά χ,ψ,δ πέντε αναπηρίες ή δέκα χιλιάδες ευρώ εισόδημα. Ευάλωτοι μπορεί να είμαστε όλοι. Αλλά σε κάποια χρονική περίοδο της ζωής μας . Με αυτή την έννοια. Είναι ρευστή η λέξη ευάλωτος». Ωστόσο, η ευρεία ερμηνεία της έννοιας της ευαλωτότητας που αποδίδει η Βιβή μπορεί να δυσχεράνει τη λήψη αποφάσεων, καθώς οι εργαζόμενοι καλούνται να αξιολογήσουν ποιοι όντως χρειάζονται άμεση παρέμβαση. Ακολουθεί χαρακτηριστικό παράδειγμα:

Ένας επιχειρηματίας της περιοχής, με φαινομενικά καλή οικονομική κατάσταση, αντιμετώπισε ξαφνικά σοβαρή ασθένεια και κατά την περίοδο της ανάρρωσης ζήτησε βοήθεια στις κοινωνικές υπηρεσίες. Η Βιβή κι εγώ υποστηρίξαμε την ένταξή του, παρά το ότι οι συνάδελφοι θεωρούσαν ότι δεν πληροί τα τυπικά κριτήρια ένταξης στις υπηρεσίες των δομών. Το ζήτημα επεκτάθηκε και στο δήμαρχο από τον οποίο ζητήθηκε η τελική έγκριση ή όχι της παροχής βοήθειας. Τελικά, προσφέρθηκε βοήθεια με τρόφιμα και ξεκίνησαν οι διαδικασίες για την αίτηση επιδόματος αναπηρίας.

Το παραπάνω παράδειγμα αναδεικνύει με σαφήνεια την πολυπλοκότητα που χαρακτηρίζει τη διαδικασία λήψης αποφάσεων εντός των κοινωνικών δομών και τη λεπτότητα που απαιτείται στην εφαρμογή κοινωνικής πολιτικής.

Σε μία διαφορετική προσέγγιση, ο Αποστόλης αποδίδει τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό περισσότερο στην προσωπική ευθύνη του ατόμου και πολύ λιγότερο σε κοινωνικούς ή άλλους παράγοντες: «Λόγω χαρακτήρα οι πιο πολλοί. Λόγω χαρακτήρα. (...) Λάθος αποφάσεις ζωής και βρέθηκαν σε δύσκολες θέσεις. Άλλοι πήραν δάνεια, άλλοι λέει δεν πειράζει παίρνω 1000 ευρώ το μήνα ή 500 ευρώ για

παράδειγμα και λέει δε γαμέται λέει τον άλλον μέχρι να ξαναπληρωθούμε ξέρω γω τα χαλάν. Δεν κάνανε σωστή διαχείριση πιστεύω, και σωστή διαχείριση λόγω χαρακτήρα (...) Η έλλειψη εκπαίδευσης είναι πολύ σοβαρό. Το κράτος δε νομίζω να φταίει. Αν έφταιγε το κράτος, ήμασταν όλοι φτωχοί. Απ' τη στιγμή που κάποιοι μέσα σε αυτά τα χρόνια ξεκινήσαν στο πρώτο σκαλοπάτι και φτάσαν στο δέκατοι και ορισμένοι το ακριβώς αντίθετο άρα στην ουσία δε φταίει το κράτος. Μόνοι μας καθορίζουμε τη ζωή μας. Οι επιλογές είναι δικές μας έτσι δεν είναι; Γιατί να ρίχνουμε την ευθύνη στο κράτος είναι μια καλή δικαιολογία ότι πάντα φταίνε οι άλλοι. Γι' αυτό σου λέω πάντα αυτοί νομίζουν ότι φταίνε οι άλλοι γι' αυτούς και δε φταίω ποτέ εγώ για την κατάσταση που είμαι. Κατάλαβες; Πάντα μου φταίνε οι άλλοι, μου φταίει το κράτος, μου φταίει ο γείτονας, μου φταίει ο αδερφός, μου φταίει ο συγγενής, μου φταίει ο φίλος. Κατάλαβες; (...) Τι να βοηθήσει; 'Αμα πάω εγώ και παίζω καζίνο ένα εκατομμύριο ευρώ και δύο, τι να μου κάνει άλλο το κράτος, τι βοήθεια να μου κάνει; Να μου δώσει άλλα δύο να τα κάνω τέσσερα;». Η αντίληψη του Αποστόλη επικεντρώνεται στην ατομική ευθύνη και θεωρεί τη φτώχεια κυρίως αποτέλεσμα προσωπικών επιλογών και λανθασμένων αποφάσεων. Αυτή η μονοδιάστατη προσέγγιση μπορεί να οδηγήσει σε πιο αυστηρή και περιοριστική διαχείριση των αιτήσεων, καθώς η κριτική εστίαση στον χαρακτήρα ή τις προσωπικές επιλογές του ατόμου παραγκωνίζει τις κοινωνικές και δομικές αιτίες της φτώχειας. Ως αποτέλεσμα, οι αποφάσεις ενδέχεται να είναι μονομερείς και να μην λαμβάνουν υπόψη τις σύνθετες ανάγκες των ωφελούμενων, περιορίζοντας την ευελιξία των πολιτικών στήριξης και την ικανότητα παροχής ολιστικής υποστήριξης. Ακολουθεί περιγραφή περιστατικού από την επιτροπή αξιολόγησης αιτήσεων:

Κατά τη διάρκεια μιας συνεδρίασης της επιτροπής αξιολόγησης αιτήσεων για το Κοινωνικό Παντοπωλείο, εξετάστηκε η αίτηση ενός άνδρα μέσης ηλικίας που ζητούσε βοήθεια για την κάλυψη βασικών αναγκών του νοικοκυριού του. Επειδή η περιοχή είναι μικρή και οι περισσότεροι γνωρίζαμε τον αιτούντα, είχαμε παράλληλα και πληροφορίες για την προσωπική και κοινωνική του ζωή. Ο Αποστόλης ισχυρίστηκε πως ο αιτών έχει ξοδέψει τα τελευταία χρόνια μέρος του εισοδήματός του σε μη αναγκαία αγαθά και διασκέδαση, παρά τις περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες που είχε. Καθώς ανέλυε την περίπτωση, ορισμένα μέλη της επιτροπής που γνώριζαν τον αιτούντα, τόνισαν ότι η οικονομική δυσχέρεια του ήταν αποτέλεσμα προσωπικών επιλογών και ελλιπούς διαχείρισης των πόρων του, και όχι άλλων παραγόντων. Με βάση αυτή την εκτίμηση, πρότειναν να μην εγκριθεί η παροχή υλικής βοήθειας στην αίτηση, υπογραμμίζοντας ότι

η ευθύνη για την κατάσταση βάραινε τον ίδιο τον αιτούντα. Η στάση αυτή προκάλεσε συζήτηση στην επιτροπή, καθώς άλλοι συνάδελφοι θεωρούσαν ότι οι προσωπικές επιλογές δεν μπορούσαν να αποτελούν μοναδικό κριτήριο απόρριψης, δεδομένων των σύνθετων κοινωνικών και οικογενειακών παραγόντων που επηρεάζουν τη φτώχεια.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, θα μπορούσαμε να πούμε πως κι εμείς ως υπάλληλοι διαχείρισης του ευάλωτου πληθυσμού στις κοινωνικές δομές, δεν είμαστε απλώς εκτελεστικά όργανα, αλλά «συνδιαμορφωτές» της δημόσιας κοινωνικής πολιτικής. Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται πολύ έντονα όπως αναδείχθηκε στις επιτροπές διαχείρισης και αξιολόγησης αιτήσεων του κοινωνικού παντοπωλείου. Δημοτικοί σύμβουλοι μαζί με εμάς, τους υπαλλήλους των δομών, καλούμαστε να αποφασίσουμε για την ένταξη ή μη κάποιου ατόμου στις υπηρεσίες του κοινωνικού παντοπωλείου. Παρότι τα θεσμικά έγγραφα προσφέρουν οδηγίες, οι εμπλεκόμενοι διαμορφώνουν σε μεγάλο βαθμό το ποιος/α θα μπορέσει να ενταχθεί ή όχι. Οι αποφάσεις επηρεάζονται από τις πολλαπλές ερμηνείες της ευαλωτότητας, τις προσωπικές σχέσεις με πολλούς αιτούντες και από τις δυνατότητες της δομής να καλύψει ή όχι ποσοτικά τις ανάγκες όλων των αιτούντων.

Παρόμοιες συνθήκες και πρακτικές συναντά η Κράββα στις προνοιακές δομές του Δήμου Θεσσαλονίκης επισημαίνοντας ότι: «οι ασυνέχειες και οι ρήξεις, αλλά και οι επάλληλες αντικρουόμενες φωνές και πολιτικές των εργαζομένων στον δήμο, καθώς και των φορέων που συνεργάζονται μαζί τους, συνθέτουν ένα πολύβουο, πολυεπίπεδο σκηνικό, που πολύ απέχει από μια ενιαία και συμπαγή και στοχευμένη κρατική προνοιακή πολιτική. Οι ίδιοι οι εργαζόμενοι στον δήμο κάνουν λόγο άλλοτε για «ωφελομένους», άλλοτε για «δικαιούχους» και κάποιες φορές, όπως στην περίπτωση του υπνωτηρίου αστέγων, για «φιλοξενούμενους», καθιστώντας σαφή την ασάφεια της έννοιας της προνοιακότητας και φανερώνοντας το παιχνίδι ορίων ανάμεσα στο δικαίωμα του πολίτη, την υποχρέωση του κράτους και τη «βοήθεια» που τελικά παρέχεται στους πιο αδύναμους κρίκους του, δηλαδή τους άπορους, ανασφάλιστους, άνεργους» (Κράββα, 2023: 194-195).

Λαμβάνοντας υπόψιν τα παραπάνω, διαφαίνεται στις προνοιακές δομές ένα πολυεπίπεδο και αντιφατικό τοπίο, όπου η εφαρμογή της κοινωνικής πολιτικής δεν είναι ενιαία ούτε πλήρως καθορισμένη. Οι δομές πρόνοιας λειτουργούν ταυτόχρονα ως κατοχυρωμένο δικαίωμα, ως επιτελεστική κρατική υποχρέωση και ως μορφή

φιλανθρωπικής παρέμβασης, αναδεικνύοντας έτσι την πολυφωνία και την εσωτερική ένταση που χαρακτηρίζει την τοπική κοινωνική πολιτική.

Κεφάλαιο 6 : Αξιολόγηση. Απόψεις Εργαζόμενων και ωφελούμενων για τη χρησιμότητα των κοινωνικών δομών

Εργαζόμενοι

«Οι περισσότεροι έχουν ανάγκη τα τρόφιμα αυτά. (...) Το θεωρώ σημαντικό, μεγάλο βοήθημα» Γιώτα, Βοήθεια στο Σπίτι

Οι κοινωνικές δομές στο σύνολο των απόψεων αξιολογούνται θετικά και από τα ωφελούμενα άτομα και από τους εργαζόμενους. Οι απόψεις των εργαζομένων εστιάζουν στις άμεσες ανάγκες που καλύπτονται από τις δομές όπως η άμεση παροχή τροφίμων, η δυνατότητα επαφής των ωφελούμενων με θέσεις εργασίας, η παροχή επιδομάτων καθώς και η ύπαρξη ενός ασφαλούς πλαισίου μέσα στο οποίο τα υποκείμενα πέρα από την υλική και οικονομική στήριξη που λαμβάνουν, μπορούν να εκφράσουν τα προβλήματά τους και να νιώσουν ανακούφιση. Έτσι επιτυγχάνεται και μία συναισθηματική/ψυχολογική υποστήριξη των ατόμων που μέχρι πρότινος ήταν αδύνατη στο δήμο Πάργας και στις μικρές κοινότητες του. Επιπλέον, αξιολογείται θετικά πως μέσω των δομών, μπορούν άτομα σε απομακρυσμένα χωριά ή με κινητικά προβλήματα να έχουν πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες:

«Πάρα πολύ. Βοηθάει στον κοινωνικό αποκλεισμό πάρα πολύ. Δεν έρχονται μόνο εδώ, πηγαίνουμε κι εμείς εκεί. Γιατί το Βοήθεια στο Σπίτι πάει. Είναι άνθρωποι ανήμποροι, είναι άνθρωποι που δεν μπορούν να μετακινηθούν γιατί δεν έχουν κάποιο μεταφορικό μέσο. Είναι αποκλεισμένοι γενικά σε περιοχές που δεν έχουν πρόσβαση σε φάρμακα, τρόφιμα. Δεν είναι δεδομένο ότι κάποιος ηλικιωμένος...Μπορεί να μην έχει, δεν μπορεί να βγει απ' το σπίτι να μετακινηθεί να πάει να πάρει ένα ψωμί. Μπορεί αύριο ανά πάσα στιγμή να πεθάνει από αστία. Είναι σημαντική η βοήθεια, πως δεν είναι; Και το παντοπωλείο, και το Βοήθεια στο σπίτι και το κέντρο κοινότητας και όλα. Ψυχολογική υποστήριξη έχει (...) Υπάρχουν άνθρωποι που αυτή τη στιγμή συντηρούνται με τα διακόσια ευρώ, γράφουνε με μηδέν εισοδήματα» θα πει ο Αποστόλης, υπάλληλος του κοινωνικού παντοπωλείου ενώ ο Παναγιώτης θα εστιάσει στο γεγονός ότι υπάρχουν μακροχρόνιες αλλά και βραχυχρόνιες περιπτώσεις ατόμων που ωφελούνται:

Στην πραγματικότητα υπάρχουν ωφελούμενοι που τις έχουνε πραγματικά ανάγκη αυτές τις υπηρεσίες (...) Έρχονται, παίρνουν ένα επίδομα, τους βοηθάει αυτό το επίδομα. Η κάνουν την αίτηση για να πάρουν το αναπηρικό επίδομα ή κάποια συμβουλευτική υποστήριξη. Ναι, υπάρχει πραγματική ανάγκη.(...) Σε κάποιους είναι χρήσιμες, σε κάποιους είναι για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα χρήσιμες και σε κάποιους μπορεί να μη χτυπήσουνε ποτέ την πόρτα μας.

Αντίστοιχα η Βιβή θα επικεντρωθεί στην ανάγκη των ατόμων όχι μόνο για πόρους αλλά και για μία αίσθηση αποδοχής και ανήκειν: «Η κοινωνική φτώχεια, ο κοινωνικός αποκλεισμός και γενικά το κοινωνικό κομμάτι όλο και θα εντείνεται. Όσο οι άνθρωποι δεν είναι καλά στον τομέα της εργασίας τους, όσο αυτοματοποιούνται πράγματα και δεν έχουμε ανθρώπους δίπλα μας, αυτό θα δυσκολεύει. Δεν είναι μόνο η μία τσάντα τρόφιμα που μπορεί να πάρει κάποιος το μήνα. Είναι η ανάγκη που έχει να ανήκει κάπου. Συναισθηματικά, έχει κάποιον άνθρωπο να τον καταλάβει, να το νιώσει, να τον αγαπήσει εντός εισαγωγικών. Μία υπηρεσία που θα καταλάβει και θα αφοουγκραστεί τα προβλήματά του. Δεν είναι η τσάντα με τα τρόφιμα. Για μένα θα έπρεπε να υπάρχουν 2 κοινωνικά παντοπωλεία στο Δήμο, όχι ένα. Το έργο που προσφέρουμε είναι σημαντικό, όχι για το κομμάτι τόσο της τροφής, που και αυτό ναι είναι σημαντικό, αλλά η τροφή είναι αλληλένδετη με την αγάπη, τη μητρική αγάπη. Το μητρικό φίλτρο, το μητρικό ένστικτο. Η μητέρα είναι εκείνη η οποία ταΐζει το παιδί από την ώρα που γεννιέται. Η μητέρα είναι εκείνη που το αγαπάει. Που θα ανατρέξει το παιδί; Στη μητέρα. Άρα λοιπόν εμείς δρούμε, πάμε να καλύψουμε το κενό της οικογενειακής εστίας η οποία είναι ανύπαρκτη, της οικογενειακής εστίας η οποία δεν μπορεί να ανταπεξέλθει στις ανάγκες. Στις ανάγκες όλο και αλλάζουν. Ανατρέπονται καθημερινά (...) και σε σχέση με το επίδομα «είναι βοηθητικό ναι. Είναι βοηθητικό για έναν άνθρωπο ο οποίος εκείνη τη στιγμή που έρχεται να στο ζητήσει σημαίνει ότι το έχει ανάγκη. Είναι η ανάγκη του εδώ και τώρα. Πρέπει να λυθεί το πρόβλημά μου γιατί εγώ δεν έχω να φάω αυτό το μήνα. Γιατί εγώ έκανα μία βλακεία, έκανα ένα λάθος. Δε δούλεψα σωστά, παραιτήθηκα, απολύθηκα. Έγινε κάτι ακραίο, έγινε κάτι ζαφνικό. Εκεί λοιπόν υπάρχει το κράτος να το στηρίζει. Έλα εδώ, θα σε περιθάλψουμε. Απλά δεν είναι καλό όταν αυτό γίνεται συνεχόμενα. Όταν αυτό γίνεται για πολλά χρόνια. Από το 17 μέχρι σήμερα να συνεχίζεις να παίρνεις το ΚΕΑ».

Παράλληλα, στο σύνολο των εργαζόμενων υπάρχει η αντίληψη ότι πέρα από τις οικονομικές και επισιτιστικές ανάγκες, υπάρχουν και βαθιές συναισθηματικές

ανάγκες των ατόμων για επικοινωνία με άλλους ανθρώπους και ψυχολογική ή συναισθηματική υποστήριξη γεγονός που μας οδηγεί στην επανεξέταση των όρων της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού:

«Υπάρχουν πολλές ανάγκες. Και θέματα ψυχολογίας, όχι είναι πολλές οι ανάγκες. Είναι πολλές οι ανάγκες Γιώργο. Δεν είναι μόνο τα χρήματα και μόνο το φαγητό. Φαντάσου ότι υπάρχουν άνθρωποι που δε βλέπουνε κανένα μέσα από την πόρτα τους να μπαίνει. Αυτοί οι άνθρωποι έχουν και συναισθηματικές ανάγκες» Γιώτα, Βοήθεια στο Σπίτι

«Βλέπεις πολλές φορές που έρχονται εδώ και καθόμαστε και συζητάμε και δεν έχουν κάποιον άνθρωπο να επικοινωνήσουν περισσότερο (...) Εισόδημα και επικοινωνία. Και επικοινωνία. Αυτό όμως το ένα είναι κρίκος, αλυσίδα. Γιατί αν ο άλλος δεν έχει εισοδήματα και δέκα ευρώ στην τσέπη, δεν μπορεί να πάει και πουθενά, δεν έχει ψυχολογία ούτε να βγει με κάποιον φίλο έξω έχει να πάει ούτε να καθίσει ούτε να κεράσει κάποιον να αισθανθεί κι αυτός ξέρεις(...) Ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι πιο βαρύς από τη φτώχεια. Είπαμε ότι συνδέονται και τα δύο μαζί αλλά όταν ο άλλος δεν μπορεί να επικοινωνήσει έχει περισσότερα προβλήματα» Αποστόλης, Κοινωνικό Παντοπωλείο

Σύμφωνα με την Παπαδοπούλου, ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι ένα φαινόμενο που συνδέεται με τη λειτουργία των κοινωνικών δομών και τον τρόπο που αυτές ορίζουν τη συμμετοχή και τον αποκλεισμό ατόμων και ομάδων. Αφορά ζητήματα ταυτότητας και ανήκειν, καθορίζοντας ποιοι εντάσσονται σε μια κοινωνία και ποιοι μένουν στο περιθώριο (Παπαδοπούλου, 2004: 367-370). Από τα λεγόμενα των υπαλλήλων των δομών επιβεβαιώνεται πως ένα ποσοστό ωφελούμενων βιώνει περιθωριοποίηση η οποία εντάσσεται σε ένα πλαίσιο κοινωνικού αποκλεισμού και απουσίας κοινωνικοποίησης που δε σχετίζεται απαραίτητα με την έλλειψη χρημάτων ή τροφίμων αλλά εμφανίζεται όταν τα άτομα δεν ακολουθούν τη γενική κατεύθυνση συμμετοχής στην παραγωγή και στην αξιοποίηση των ωφελημάτων που αυτή προσφέρει (Evans & Niemeyer, 2005: 4). Έτσι, οι ηλικιωμένοι και τα άτομα με αναπηρίες ή ψυχικές ασθένειες φαίνεται πως αποτελούν την ομάδα που βιώνει τη μεγαλύτερη περιθωριοποίηση στην περιοχή του Δήμου Πάργας.

Ωφελούμενοι

Αντίστοιχα, η πλειοψηφία των ωφελούμενων νιώθουν ευχαριστημένοι με τις υπηρεσίες των δομών. Δηλώνουν πως μέσω αυτών έχουν καταφέρει να βρουν εργασία

ή να διεκδικήσουν δικαιώματα, επιδόματα, πρόσβαση σε υπηρεσίες και ευκολία μετακίνησης (κυρίως οι ηλικιωμένοι). Αναφορικά με τα τρόφιμα, οι περισσότεροι είναι ικανοποιημένοι και χαίρονται όταν γίνεται διανομή:

«Ουυ έχω ακόμα ζυμαρικά μέσα. Ναι και τέτοια χυλοπίτες ολικής αλέσεως, κριθαράκια, μακαροτσίνια, ρύζια. Έχω ακόμα. Της Γιώτας δεν της είπα να μου πάρει ζυμαρικά γιατί έχω» θα πει η Τούλα η οποία μου νιώθει χαρά κάθε φορά που παραλαμβάνει τρόφιμα.

Αν κάποιος/α καταφέρει να λάβει επίδομα, το προτιμά από την παροχή τροφίμων καθώς έχει τη δυνατότητα με τα χρήματα να εξυπηρετήσει και άλλες ανάγκες πέραν της διατροφής όπως λογαριασμούς, έξοδα του σπιτιού ή ιατροφαρμακευτικές ανάγκες. Το μεγαλύτερο ποσοστό των ωφελούμενων θεωρεί χρήσιμα τα τρόφιμα όμως θα προτιμούσε μεγαλύτερες ποσότητες ή παροχή τροφίμων που είναι ακριβά στην αγορά όπως το κρέας και το ελαιόλαδο που δυστυχώς είναι σε μεγάλη έλλειψη στο κοινωνικό παντοπωλείο :

«Λάδι, τυρί, κάτι άλλο, όχι σαν μακαρόνια, σαν ρύζι. Κάτι άλλο» θα μου πει ο Πέτρος ο οποίος δεν έχει ελιές και αγοράζει το λάδι πολύ ακριβά.

Ένα αρκετά μεγάλο πρόβλημα στο οποίο μου έχουν αναφερθεί είναι η έλλειψη ποικιλίας προϊόντων καθώς και έλλειψη δυνατότητας επιλογής συγκεκριμένων τροφίμων που να καλύπτουν τις δικές τους άμεσες ανάγκες. Αυτό συμβαίνει γιατί οι λίστες τροφίμων διαμορφώνονται από τους δύο εργαζόμενους του κοινωνικού παντοπωλείου λαμβάνοντας υπόψη τις διαθέσιμες ποσότητες οι οποίες βασίζονται κυρίως σε χορηγίες. Υπάρχει λοιπόν περίπτωση τα προϊόντα που εμείς καθορίζουμε να λάβουν οι ωφελούμενοι να μην εξυπηρετούν τις άμεσες ανάγκες τους ή να μην εξυπηρετούν καθόλου τις ανάγκες τους- λόγου χάρη ένας ηλικιωμένος που δεν επιτρέπεται να τρώει ζάχαρη αλλά επειδή υπάρχει απόθεμα ζάχαρης στο παντοπωλείο να παραλάβει στη διανομή του μηνός ζάχαρη η οποία του είναι εντελώς άχρηστη: *«Λίγα πράγματα. Μου βάζεις ζάχαρη φερ' ειπείν, αλεύρι. Τι να κάνω εγώ πίτες; Ζάχαρη δεν τρώω, δηλαδή κάτι γλυκά τέτοια, δεν. Κάτι μακαρόνια, κάτι αυτό, εντάξει. Κάτι είναι».*

Οι προτιμήσεις ουσιαστικά των ωφελούμενων δεν διαδραματίζουν σχεδόν κανένα ρόλο στη διαμόρφωση των ποσοτήτων και των λιστών διανομής. Γίνεται πολλές φορές προσπάθεια από μέρους μας να ανταποκριθούμε σε αυτή την αδυναμία αντικαθιστώντας λόγου χάρη τη ζάχαρη με ένα άλλο είδος που ζητάει ο /η

ωφελούμενος/η ωστόσο πρώτον θα πρέπει να υπάρχει επάρκεια σε αυτό το προϊόν και να μην ανήκει στη λίστα διανομής άλλων ωφελομένων (πχ πολυτέκνων) και δεύτερον για αυτό το εξερχόμενο προϊόν θα πρέπει με κάποιον τρόπο να δικαιολογηθεί η απουσία του ώστε να μην παρουσιάζει έλλειψη στην απογραφή της αποθήκης. Αυτή η αδυναμία οφείλεται στην απουσία θεσμικών οδηγιών για ιδιαίτερες περιπτώσεις, στην κακή γραφειοκρατία που εμποδίζει τέτοιες μετακινήσεις και στην έλλειψη ολοκληρωμένου ηλεκτρονικού συστήματος αποθήκευσης προϊόντων που θα έδινε τέτοια δυνατότητα.

Παρά το γεγονός ότι πολλοί από τους ωφελομένους έχουν εκφράσει θετική αξιολόγηση για τη λειτουργία της δομής και την υποστήριξη που παρέχουμε, έχω παρατηρήσει συχνά μια ποικιλία συναισθημάτων που δεν αποτυπώνεται σε αξιολογήσεις.

Ένα από τα πιο συχνά συναισθήματα που διαπίστωνα ήταν η ντροπή κατά τη διαδικασία διανομής τροφίμων. Πολλοί ωφελομένοι φαινόταν να νιώθουν αμήχανα ή διστακτικά καθώς παρέλαβαν τα είδη πρώτης ανάγκης, σαν να αισθάνονταν ότι εκτίθενται ή ότι υπολείπονται κοινωνικά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Ελένη, μια νέα μητέρα που ήρθε μια μέρα στο παντοπωλείο. Καθώς παρέλαβε τα τρόφιμα για την οικογένειά της, μου ψιθύρισε: «Νομίζω ότι οι γείτονες θα με κοιτάζουν περίεργα...» και αμέσως κατάλαβα από τη στάση της και την έκφραση στο πρόσωπό της ότι ένιωθε κάπως περίεργα και αμήχανα. Παρά την ευγνωμοσύνη της για τη βοήθεια, η ντροπή φαινόταν να επισκιάζει τη χαρά της για τη στήριξη που λάμβανε.

Παρόμοιες παρατηρήσεις έκανα και με τον Γιώργο, έναν ηλικιωμένο άνδρα που επισκέφθηκε το παντοπωλείο για πρώτη φορά για να κάνει αίτηση έπειτα από παρότρυνση του αντιδημάρχου. Ενώ εξέφρασε ευγνωμοσύνη για τη βοήθεια, όταν του ζήτησα να συμπληρώσει την αίτηση και να την υπογράψει, φάνηκε να διστάζει και να νιώθει άβολα, λέγοντας: «Δεν είμαι συνηθισμένος να ζητάω βοήθεια...»

Αξίζει να αναφέρω ότι το συναίσθημα της ντροπής δεν εκφραζόταν πάντα με λόγια, αλλά πολλές φορές μέσα από τη γλώσσα του σώματος: πολύ συχνά οι ωφελομένοι κρατούν χαμηλωμένο το βλέμμα, αποφεύγοντας την οπτική επαφή, ή προσπαθούν να τελειώσουν γρήγορα τη διαδικασία παραλαβής, σαν να θέλουν να μειώσουν τον χρόνο έκθεσης. Υπήρχαν και περιπτώσεις όπου οι ωφελομένοι προσπαθούσαν να αντισταθμίσουν την αίσθηση ντροπής με εκφράσεις ευγνωμοσύνης ή χιούμορ. Για παράδειγμα, η Μαρία, μια γυναίκα με δύο παιδιά, όταν παρέλαβε τα

τρόφιμα, μου είπε γελώντας: «Τουλάχιστον τώρα δεν θα πεινάσουμε για λίγες μέρες!» Παρά το χιούμορ της, παρατηρούσα ότι υπήρχε και μια μικρή αμηχανία στην τόνο της φωνής και στη στάση του σώματος, που φανέρωνε την εσωτερική σύγκρουση ανάμεσα στην ευγνωμοσύνη και την αίσθηση κοινωνικής έκθεσης.

Η παραπάνω εμπειρική εικόνα που προκύπτει από τις αξιολογήσεις των ωφελούμενων μπορεί να αναλυθεί μέσα από τη θεωρητική προσέγγιση που προτείνει η Κράββα, «μέσα από όρους μιας γεωγραφίας του αστικού χώρου που συγκροτείται μέσα από δυναμικές, σχέσεις, διαδράσεις και διαπραγματεύσεις ανάμεσα σε υποκειμενικότητες και αντικειμενικότητες» (Κράββα, 2023:194-195). Μέσα από την εθνογραφική της έρευνα στις προνοιακές δομές του Δήμου Θεσσαλονίκης αναδεικνύεται πως το προνοιακό τοπίο δεν είναι απλώς ένας χώρος παροχής υπηρεσιών αλλά αποτελεί μια γεωγραφία του αστικού χώρου, όπου οι σχέσεις, οι διαδράσεις και οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα σε υποκειμενικότητες και αντικειμενικότητες συγκροτούν τις εμπειρίες των δικαιούχων (Κράββα, 2023: 194-195).

Τα συναισθήματα των ωφελούμενων δεν αποτελούν απλώς ψυχολογικές αντιδράσεις, αλλά δυναμικές που διαμορφώνουν τη χωρική και κοινωνική πραγματικότητα της λήψης βοήθειας. Τα σώματα, σύμφωνα με την Κράββα, αποκτούν σημασία ως φορείς αυτών των βιωμάτων: τα σκυφτά ή κλειστά σώματα των ωφελούμενων που δέχονται βοήθεια εκφράζουν υποταγή και αίσθημα κοινωνικής έκθεσης, ενώ τα σώματα που παρέχουν βοήθεια λειτουργούν ως φορείς ασφάλειας και ηγεμονίας (Κράββα, 2023, 195-199).

Η παρατήρηση της γλώσσας του σώματος, των κινήσεων και των εκφράσεων εντάσσει τη μελέτη σε ένα πλέγμα φαινομενολογικών αλληλεπιδράσεων, όπου τα συναισθήματα, οι πρακτικές διανομής και οι κοινωνικές συνθήκες συνδέονται άρρηκτα. Με αυτόν τον τρόπο, οι εμπειρικές καταγραφές των ωφελούμενων αποκτούν θεωρητική σημασία: η ντροπή, η αμηχανία και η ευγνωμοσύνη γίνονται δείκτες των δυναμικών του αστικού προνοιακού χώρου, όπως τον περιγράφει η Κράββα, και αναδεικνύουν τον τρόπο με τον οποίο η προνοιακή βοήθεια βιώνεται σωματικά, συναισθηματικά και κοινωνικά (Κράββα, 2023:195-199).

Συμπεράσματα

Αν και η γενική αποτύπωση για το έργο των δομών είναι θετική, ωφελούμενοι και εργαζόμενοι συνηγορούν στο ότι δεν προσφέρουν οριστικές λύσεις για την αντιμετώπιση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού αλλά λειτουργούν περισσότερο ως προσωρινοί μηχανισμοί ανακούφισης : «Σίγουρα δεν είναι κάτι που μπορεί να λύσει το πρόβλημα, είναι όμως κάτι που μπορεί να το ανακουφίσει» θα καταλήξει ο Παναγιώτης (ψυχολόγος του Κέντρου Κοινότητας) αναστοχαζόμενος πάνω στη λειτουργία των δομών.

Στην παραπάνω σκέψη αντικατοπτρίζεται η θεωρία του Foucault για τη βιοπολιτική (Foucault, 1976: 183), που θεωρώ πως προσφέρει ένα πλαίσιο ερμηνείας αυτής της πραγματικότητας, καθώς υποστηρίζει ότι το κράτος χρησιμοποιεί κοινωνικές πολιτικές όχι για την εξάλειψη των ανισοτήτων, αλλά για την αναπαραγωγή ενός ελέγχου πάνω στις ευάλωτες ομάδες. Σε αυτό το πλαίσιο, οι υπηρεσίες των κοινωνικών δομών δεν αποτελούν πάντα μακροπρόθεσμες λύσεις, αλλά συχνά λειτουργούν ως προσωρινά μέτρα ανακούφισης. Οι αφηγήσεις των εργαζομένων και των ωφελούμενων δείχνουν ότι, παρά τη γενική ικανοποίηση από τις υπηρεσίες που λαμβάνουν, η γραφειοκρατία, οι οργανωτικές δυσκολίες και πολλοί άλλοι κοινωνικοί παράγοντες συχνά καθιστούν δύσκολη την πρόσβαση στις παροχές.

Συμπεράσματα

Η παρούσα εργασία επιδίωξε να διερευνήσει τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό όχι ως αφηρημένες κοινωνικές έννοιες ή ως στατιστικά μεγέθη, αλλά ως βιωμένες εμπειρίες που συγκροτούν την καθημερινότητα συγκεκριμένων υποκειμένων σε έναν περιφερειακό, αγροτικο-τουριστικό Δήμο. Υιοθετώντας μια ανθρωπολογική οπτική και αξιοποιώντας την εθνογραφική και αυτοεθνογραφική μέθοδο, η έρευνα επικεντρώθηκε αφενός στους ωφελούμενους του Κοινωνικού Παντοπωλείου και αφετέρου στους εργαζομένους στις δομές κοινωνικής πρόνοιας, με στόχο την κατανόηση των πολλαπλών διαστάσεων της φτώχειας, των τρόπων με τους οποίους αυτή νοηματοδοτείται, καθώς και των θεσμικών πρακτικών μέσω των οποίων επιχειρείται η αντιμετώπισή της.

Όπως αναδείχθηκε μέσα από το θεωρητικό πλαίσιο της εργασίας, η φτώχεια δεν αποτελεί ένα μονοδιάστατο φαινόμενο, αλλά μια σύνθετη κοινωνική διαδικασία που συνδέεται άρρηκτα με τη στέρηση υλικών και κοινωνικών πόρων, την επισφάλεια, την ευαλωτότητα και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Οι ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις που παρουσιάστηκαν στο πρώτο κεφάλαιο ανέδειξαν τη φτώχεια ως κοινωνικά παραγόμενο φαινόμενο, άρρηκτα συνδεδεμένο με τις δομές της κοινωνίας, τις ανισότητες και τις διαδικασίες περιθωριοποίησης. Η μετάβαση από την έννοια της φτώχειας στην έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού επέτρεψε τη διεύρυνση της ανάλυσης πέρα από τα εισοδηματικά κριτήρια, ενσωματώνοντας συμβολικές, πολιτισμικές και σχεσιακές διαστάσεις.

Στο πλαίσιο αυτό, τα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν στην εισαγωγή της εργασίας αποτέλεσαν τον βασικό άξονα οργάνωσης και ερμηνείας των εθνογραφικών δεδομένων. Αναφορικά με τους ωφελούμενους του κοινωνικού παντοπωλείου, η έρευνα κατέδειξε ότι η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός ορίζονται πρωτίστως μέσα από τα βιώματα και τις καθημερινές εμπειρίες των ίδιων των υποκειμένων. Οι αφηγήσεις τους συγκροτούν έναν βιωματικό ορισμό της φτώχειας, ο οποίος υπερβαίνει την απλή έλλειψη εισοδήματος και περιλαμβάνει την αίσθηση διαρκούς ανασφάλειας, την αδυναμία κάλυψης βασικών αναγκών, τη συρρίκνωση των κοινωνικών σχέσεων και την εμπειρία της κοινωνικής περιθωριοποίησης. Η φτώχεια βιώνεται ως μια κατάσταση που διαπερνά το σύνολο της ζωής, επηρεάζοντας όχι μόνο τις υλικές

συνθήκες διαβίωσης, αλλά και την αυτοαντίληψη, την αξιοπρέπεια και την αίσθηση του ανήκειν.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός, όπως προκύπτει από την εθνογραφία, δεν περιορίζεται στον αποκλεισμό από την αγορά εργασίας ή τις κοινωνικές παροχές, αλλά εκδηλώνεται και σε συμβολικό επίπεδο. Οι ωφελούμενοι περιγράφουν συχνά την εμπειρία της «αορατότητας» και της απόσυρσης από την κοινωνική ζωή, καθώς και τον φόβο του στιγματισμού. Τα ευρήματα αυτά επιβεβαιώνουν τη θεωρητική προσέγγιση που αντιλαμβάνεται τον κοινωνικό αποκλεισμό ως πολυδιάστατο φαινόμενο, στο οποίο οι υλικές και οι συμβολικές αποστερήσεις αλληλοτροφοδοτούνται.

Ιδιαίτερη σημασία έχει η ανάδειξη των διαστάσεων της φτώχειας στο συγκεκριμένο χωρικό και κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο. Σε έναν περιφερειακό αγροτικο-τουριστικό Δήμο, η φτώχεια διαμορφώνεται μέσα από την εποχικότητα της εργασίας, την εξάρτηση από τον τουρισμό, την απουσία σταθερών θέσεων απασχόλησης και την περιορισμένη πρόσβαση σε υπηρεσίες. Δεν εμφανίζεται με τη μορφή ακραίας εξαθλίωσης, αλλά ως χρόνια επισφάλεια και σωρευτική αποστέρηση που αφορά ηλικιωμένους, άτομα με αναπηρία, μονογονεϊκές οικογένειες, μετανάστες και ανθρώπους με επισφαλή ή εποχική εργασία. Οι συνθήκες αυτές παράγουν μορφές επισφάλειας που συχνά παραμένουν αόρατες σε μακρο-επίπεδο, αλλά καθίστανται ιδιαίτερα εμφανείς μέσα από τη βιωμένη εμπειρία των υποκειμένων. Η υψηλή παρουσία ηλικιωμένων χαμηλοσυνταξιούχων στους ωφελούμενους του κοινωνικού παντοπωλείου αναδεικνύει τη στενή σχέση μεταξύ ηλικίας, εξάρτησης και φτώχειας, επιβεβαιώνοντας ότι στην περιφέρεια η φτώχεια συχνά αποκτά χαρακτήρα μακροχρόνιας επισφάλειας.

Οι συνθήκες διαβίωσης που περιγράφονται από τους ωφελούμενους χαρακτηρίζονται από πολλαπλές στερήσεις, όπως επισιτιστική ανασφάλεια, περιορισμένη πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας, δυσκολίες στη θέρμανση και αυξημένη κοινωνική απομόνωση. Παρά ταύτα, η έρευνα ανέδειξε ότι τα υποκείμενα δεν αντιμετωπίζουν τη φτώχεια παθητικά. Αντιθέτως, αναπτύσσουν στρατηγικές επιβίωσης που αποσκοπούν στη διαχείριση της καθημερινότητας και στη διατήρηση ενός στοιχειώδους ελέγχου της ζωής τους. Η μείωση των αναγκών, η προσαρμογή των καθημερινών πρακτικών, η αξιοποίηση άτυπων δικτύων αλληλεγγύης και η προσφυγή

στις δομές πρόνοιας συγκροτούν ένα πλέγμα πρακτικών που συνθέτουν αυτό που θα μπορούσε να περιγραφεί ως «οικονομία της επιβίωσης».

Στο πλαίσιο αυτό, το κοινωνικό παντοπωλείο αναδεικνύεται ως κεντρικός θεσμός ανακούφισης. Για τους ωφελούμενους αποτελεί βασικό μηχανισμό κάλυψης επισιτιστικών αναγκών, αλλά και χώρο όπου βιώνεται έντονα η εμπειρία της εξάρτησης από θεσμικές παροχές. Η βοήθεια που προσφέρεται βιώνεται ως αναγκαία, αλλά συχνά ανεπαρκής, καθώς δεν συνοδεύεται από παρεμβάσεις που θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τις δομικές αιτίες της φτώχειας. Η ευγνωμοσύνη συνυπάρχει με συναισθήματα ντροπής και φόβου στιγματισμού, γεγονός που αναδεικνύει τις αντιφάσεις των σύγχρονων πολιτικών πρόνοιας.

Αναφορικά με τις αντιλήψεις των ωφελούμενων για τα αίτια της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, η έρευνα ανέδειξε μια σύνθετη εικόνα: παρότι αναγνωρίζονται παράγοντες όπως η ανεργία, η οικονομική κρίση, τα προβλήματα υγείας και η ανεπάρκεια του κοινωνικού κράτους, συχνά οι αφηγήσεις ενσωματώνουν λόγους ατομικής ευθύνης. Η εσωτερίκευση αυτών των λόγων επιβεβαιώνει τη δύναμη των κυρίαρχων ιδεολογικών σχημάτων και τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνουν τις υποκειμενικές εμπειρίες της φτώχειας, επηρεάζοντας καθοριστικά τις τροχιές ζωής των υποκειμένων.

Σε ό,τι αφορά τους εργαζομένους στις δομές κοινωνικής πρόνοιας, η έρευνα ανέδειξε ότι η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός νοηματοδοτούνται κυρίως μέσα από μια θεσμική και επαγγελματική οπτική. Οι εργαζόμενοι αναγνωρίζουν τις διαρθρωτικές αιτίες της φτώχειας και επισημαίνουν τις ανεπάρκειες των κοινωνικών πολιτικών, τη γραφειοκρατική οργάνωση των παροχών και τους περιορισμένους πόρους. Παράλληλα, ωστόσο, καλούνται να διαχειριστούν την καθημερινή επαφή με τα ωφελούμενα άτομα, ισορροπώντας ανάμεσα στην επαγγελματική απόσταση και τη συναισθηματική εμπλοκή.

Η σχέση εργαζομένων και ωφελούμενων χαρακτηρίζεται από εγγύτητα και εμπιστοσύνη, ιδιαίτερα λόγω της μικρής κλίμακας της τοπικής κοινωνίας, αλλά ταυτόχρονα εμπεριέχει ασύμμετρες σχέσεις εξουσίας. Οι εργαζόμενοι λειτουργούν ως διαμεσολαβητές της πρόνοιας και ως «πύλες πρόσβασης» στους διαθέσιμους πόρους, γεγονός που τους αποδίδει έναν ρόλο αξιολόγησης των αναγκών και «άτυπης» κατηγοριοποίησης των ωφελούμενων. Η αυτοεθνογραφική διάσταση της έρευνας

ανέδειξε με σαφήνεια τον τρόπο με τον οποίο οι στάσεις, οι πρακτικές και οι αξίες των εργαζομένων συγκροτούν το ίδιο το πλαίσιο εντός του οποίου υλοποιείται η τοπική κοινωνική πολιτική.

Οι στάσεις των εργαζομένων απέναντι στις υπηρεσίες που προσφέρουν αποκαλύπτουν έναν έντονο προβληματισμό σχετικά με τον ρόλο και τα όριά τους. Παρότι αναγνωρίζεται η σημασία των δομών πρόνοιας ως μηχανισμών άμεσης ανακούφισης, κυριαρχεί η αίσθηση ότι οι παρεμβάσεις αυτές δεν οδηγούν σε ουσιαστική κοινωνική ένταξη. Υπό αυτό το πρίσμα, οι δομές πρόνοιας προσεγγίζονται περισσότερο ως πολιτικές διαχείρισης της φτώχειας και της ετερότητας, παρά ως μέσα κοινωνικού μετασχηματισμού, επιβεβαιώνοντας τον θεωρητικό προβληματισμό που αναπτύχθηκε στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας.

Η συγκριτική ανάλυση των ευρημάτων μεταξύ ωφελούμενων και εργαζομένων ως προς την αξιολόγηση των δομών ανέδειξε τόσο συγκλίσεις όσο και αποκλίσεις. Και οι δύο ομάδες αναγνωρίζουν τη δομική διάσταση της φτώχειας και την αναγκαιότητα των κοινωνικών δομών. Ωστόσο, διαφοροποιούνται ως προς τον τρόπο που βιώνουν και νοηματοδοτούν την καθημερινή εμπειρία της πρόνοιας. Για τους ωφελούμενους, το κοινωνικό παντοπωλείο αποτελεί χώρο επιβίωσης αλλά και συμβολικής δοκιμασίας. Για τους εργαζομένους, αποτελεί χώρο επαγγελματικής πρακτικής, ηθικών διλημμάτων και συναισθηματικής κόπωσης.

Η σύγκριση των δύο ομάδων αναδεικνύει με σαφήνεια την ασυμμετρία που χαρακτηρίζει τη μεταξύ τους σχέση. Οι εργαζόμενοι διαθέτουν τη θεσμική εξουσία της αξιολόγησης, της ένταξης ή του αποκλεισμού από τις παροχές, ενώ οι ωφελούμενοι βρίσκονται στη θέση εκείνου που αιτείται, αποδεικνύει και εκθέτει την ανάγκη του. Η ασυμμετρία αυτή δεν αναιρείται από την ανάπτυξη σχέσεων εμπιστοσύνης, οι οποίες συχνά οικοδομούνται λόγω της μακροχρόνιας επαφής και της μικρής κλίμακας της τοπικής κοινωνίας. Αντιθέτως, οι σχέσεις εγγύτητας συχνά συνυπάρχουν με τις σχέσεις εξουσίας, δημιουργώντας ένα σύνθετο και ενίοτε αντιφατικό πλαίσιο αλληλεπίδρασης.

Συνολικά, η παρούσα έρευνα καταδεικνύει ότι η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός σε έναν περιφερειακό Δήμο δεν μπορούν να κατανοηθούν αποκομμένα από το τοπικό κοινωνικοοικονομικό και πολιτισμικό πλαίσιο. Η ανθρωπολογική και εθνογραφική προσέγγιση αποδείχθηκε κρίσιμη για την ανάδειξη των βιωμένων εμπειριών και των σιωπηλών διαστάσεων της φτώχειας, οι οποίες συχνά παραμένουν

αόρατες σε ποσοτικές και τεχνοκρατικές αναλύσεις. Η εργασία αυτή συμβάλλει στη βιβλιογραφία προσφέροντας μια εμπειριστατωμένη ανάλυση της φτώχειας ως καθημερινής εμπειρίας και υπογραμμίζει την ανάγκη επαναπροσδιορισμού των κοινωνικών πολιτικών με βάση τις πραγματικές ανάγκες και τις φωνές των ίδιων των υποκειμένων.

Βιβλιογραφία

Anderson, M. S. (2000). *Η Ευρώπη του 18ου αιώνα 1713-1789*. Επίκεντρο.

Βαγιάτης Κωνσταντίνος, (2022), *Η απρόσκοπτη λειτουργία των Κέντρων Κοινότητας και των Δομών Αντιμετώπισης της Φτώχειας ως απάντηση στις τρέχουσες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, διαθέσιμο στο:*

[https://socialpolicy.gr/2022/06/%CE%B7-](https://socialpolicy.gr/2022/06/%CE%B7-%CE%B1%CF%80%CF%81%CF%8C%CF%83%CE%BA%CE%BF%CF%80%CF%84%CE%B7-%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%B3%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CE%BA%CE%AD%CE%BD%CF%84%CF%81%CF%89%CE%BD-%CE%BA.html)

[%CE%B1%CF%80%CF%81%CF%8C%CF%83%CE%BA%CE%BF%CF%80%CF%84%CE%B7-](https://socialpolicy.gr/2022/06/%CE%B7-%CE%B1%CF%80%CF%81%CF%8C%CF%83%CE%BA%CE%BF%CF%80%CF%84%CE%B7-%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%B3%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CE%BA%CE%AD%CE%BD%CF%84%CF%81%CF%89%CE%BD-%CE%BA.html)

[%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%B3%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CF%89%CE%BD-](https://socialpolicy.gr/2022/06/%CE%B7-%CE%B1%CF%80%CF%81%CF%8C%CF%83%CE%BA%CE%BF%CF%80%CF%84%CE%B7-%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%B3%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CE%BA%CE%AD%CE%BD%CF%84%CF%81%CF%89%CE%BD-%CE%BA.html)

[%CE%BA%CE%AD%CE%BD%CF%84%CF%81%CF%89%CE%BD-%CE%BA.html](https://socialpolicy.gr/2022/06/%CE%B7-%CE%B1%CF%80%CF%81%CF%8C%CF%83%CE%BA%CE%BF%CF%80%CF%84%CE%B7-%CE%BB%CE%B5%CE%B9%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%B3%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CE%BA%CE%AD%CE%BD%CF%84%CF%81%CF%89%CE%BD-%CE%BA.html)

Bennet, J. M, (1989), *Φεμινισμός και Ιστορία*, Στο Ε. Αβλεδά και Α. Ψαρρά (επιμ.) (1997), *Σιωπηρές Ιστορίες: Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 371- 410.

Bourdieu P., (1966), *L'ecoleconservatrice: les inegalitesdevant. L'ecole et devant la culture*, In *Revue Francaise de Sociologie, Vol.VVI*, στο Φραγκουδάκη Α.,(1985), *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης: θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Παπαζήση, 357-391

Cipolla, M. Carlo. (1988). *Η Ευρώπη πριν από τη βιομηχανική επανάσταση*. Θεμέλιο.

Freedon, M. (1996). *Οι φιλελεύθεροι προοδευτικοί στη Μ. Βρετανία*. Στο François-Xavier Merrien (Επιμ.), *Αντιμέτωποι με τη φτώχεια: Η Δύση και οι φτωχοί χθες και σήμερα*. Κατάρτι.

Galbraith, J. (1970). *Η κοινωνία της αφθονίας*. Παπαζήση.

Giddens A., (2002), *Κοινωνιολογία*, Gutenberg

Logue, W. (1996). *Οι φιλελεύθεροι οικονομολόγοι στη Γαλλία*. Στο François-Xavier Merrien (Επιμ.), *Αντιμέτωποι με τη φτώχεια: Η Δύση και οι φτωχοί χθες και σήμερα*. Κατάρτι.

Mitrakos, T. (2018). *Οικονομικές ανισότητες, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός: Η διεθνής εμπειρία και η περίπτωση της Ελλάδας κατά την περίοδο της πρόσφατης κρίσης*. *Κοινωνική Πολιτική*, 9, 7. <https://doi.org/10.12681/sp.15983>

Procacci, G. (1996). *Από την επαιτεία στο κοινωνικό ζήτημα*. Στο François-Xavier Merrien (Επιμ.), *Αντιμέτωποι με τη φτώχεια: Η Δύση και οι φτωχοί χθες και σήμερα*. Κατάρτι.

Αλεξίου Θ., (2008), *Κοινωνική Πολιτική, Αποκλεισμένες Ομάδες και Ταξική Δομή*, Παπαζήση

Αλεξίου, Θ., (1999). *Περιθωριοποίηση και ενσωμάτωση*. Παπαζήση.

Αμνρά Α. (1996), *Χρονίως Πάσχοντες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, στο *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής*, (επιμ. Καραντίνος et al), τομ.Α, ΕΚΚΕ

Ανδριοπούλου, Μ., Παπαδόπουλος, Φ., & Τσάκογλου, Π. (2013). *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στην Ελλάδα*. Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων. Αθήνα.

Αντωνοπούλου Φ. Διονυσία,(2012), *Η επίδραση της μονογονεϊκότητας στις κοινωνικές ανάγκες του μόνου γονέα*, Το Βήμα του Ασκληπιού, 11ος Τόμος, 3ο Τεύχος, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2012, σ.422-437, <https://www.vima-asklippiou.gr/images/upload/various/files/8585830898938419755qbIlgEg1wOz8xI1mtwsOBvram8585754484383022390.pdf>

Βαρδακαστάνης Ι. και άλλοι, (2008), *Σχεδιάζοντας Πολιτική σε Θέματα Αναπηρίας*, Team Work Communication.

Βλασσόπουλος, Γ. (2018). M. Lipsky (1980), *Street-level bureaucracy: The dilemmas of the individual in public service*, Russell Sage Foundation, New York. *Κοινωνική Πολιτική*, 9, 133–136. Διαθέσιμο στο <https://doi.org/10.12681/sp.15989>

Βόλμαν Τ. Γουίλιαμ, (2014), *Φτωχοί Άνθρωποι*, Κέδρος

Γαλάνης, Γ. (1995), *Οικογένεια με ένα γονέα. Μια πραγματικότητα στη Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία*, Παπαζήση.

Γλυνιαδάκη, Κ. (2022). *Πρόσβαση στη στέγαση σε παιδιά και άλλες ευάλωτες ομάδες: Η σημασία της διακριτικής ευχέρειας από τους γραφειοκράτες πρώτης γραμμής*. Στο: *Παιδιά πρόσφυγες και μετανάστες: Προκλήσεις και προοπτικές διαχείρισης* (σ. 193). Νομική Βιβλιοθήκη. Διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/publication/371681810_Book_Chapter_Probase_ste_st_egase_se_paidia_kai_alles_eualotes_omades_e_semasia_tes_diakritikes_euchereias_a_po_tous_grapheiokrates_protes_grammes

Δεμερτζής, Ν. (2008). *Ο Zygmunt Bauman και η νεωτερικότητα*. Αρχείο από το Ιδρυματικό Αποθετήριο Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου.

Ζαϊμάκης Γιάννης, (2015), *Η ελαστικοποίηση της εργασίας και το νέο «πρεκαριάτ» στις συνθήκες του ελέκτου καπιταλισμού*, Ο κόσμος της Εργασίας, Τεύχος 2, 67-81, διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/publication/335237343_E_elastikopoiese_tes_ergasias_kai_to_neo_prekariat_stis_syntheke_tou_eueliktou_kapitalismou_Labour_market_flexibility_and_the_new_precariat_in_the_context_of_the_liquid_capitalism

Ζαϊμάκης Γιάννης,(2005), *Κοινωνικός αποκλεισμός και δίκτυα προστασίας στην πόλη* διαθέσιμο στο https://www.researchgate.net/publication/340862001_Koinonikos_apokleismos_kai_diktva_prostasias_sten_pole_Social_exclusion_and_social_protection_networks_in_the_city, σ.67-81

Κανονισμός Λειτουργίας Κοινωνικού Παντοπωλείου 2018, πληροφορίες σχετικά με τη λειτουργία των δομών στο <https://dimospargas.gr/kinonikes-domes/>

Καράγιωργας, Σ., Γεωργακόπουλος, Θ., Καραντινός, Δ., Λοϊζίδης, Γ., Μπούζας, Ν., Υφαντόπουλος, Γ., & Χρυσάκης, Μ. (1999). *Διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα* (Τόμ. Α' & Β'). ΕΚΚΕ.

Καρακιουλάφη Χ. κα, (2014), *Ανεργία και εργασιακή επισφάλεια. Διαστάσεις και επιπτώσεις σε καιρό κρίσης*, ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων

Καρακιουλάφη, Χ. (2006). *Ανεργία, επισφαλείς μορφές απασχόλησης, κοινωνικός αποκλεισμός και μορφές διαχείρισής του*. Στο Χ. Οικονόμου & Α. Φερόνας (Επιμ.), *Οι εκτός των τειχών: Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες* (σελ. 268–281). Αθήνα: Διόνικος.

Καραμεσίνη, Μ. (2004). *Ανεργία, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*. Στο Πετμεζίδου, Μ. & Παπαθεοδώρου, Χ. (Επιμ.), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*. Επιστημονική Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής, Εξάντας.

Κασιμάτη, Κ. (2004). *Εισαγωγή*. Στο ΚΕΚΜΟΚΟΠ, *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*. Gutenberg.

Κατσίκας, Δ., κ.α., (2014), *Έκθεση για το κοινωνικό προφίλ της Ελλάδας σε σχέση με την φτώχεια, τον κοινωνικό αποκλεισμό και την ανισότητα πριν και μετά από την εκδήλωση της κρίσης*, Παρατηρητήριο για την Κρίση.

Κογκίδου Δ. (1998), *Μονογονεϊκότητα, κοινωνικός αποκλεισμός και κοινωνική πολιτική*, στο: Οικογένεια-Ευρώπη-21ος αιώνας: Όραμα και Θεσμοί, Πρακτικά από το Ευρωπαϊκό Φόρουμ για την Οικογένεια, Ίδρυμα για το Παιδί και την Οικογένεια, Νέα Σύνορα-Λιβάνης, σ. 268-273.

Κογκίδου Δήμητρα, (1995), *Μονογονεϊκες οικογένειες. Πραγματικότητα - Προοπτικές - Κοινωνική πολιτική*, Λιβάνης

Κογκίδου, Δ. (2004). *Μεταβολές της οικογενειακής οργάνωσης - Μονογονεϊκές οικογένειες: Μια πρόκληση για την κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα*. Στο: Λ. Μουσούρου - Μ. Στρατηγάκη, *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής*, Gutenberg, σ. 123 – 160

Κομπότη, Δ. (1998). *Μονογονεϊκές οικογένειες: Ευάλωτες ομάδες κοινωνικού αποκλεισμού*. Στο Οικογένεια - Ευρώπη - 21ος Αιώνας: Όραμα και θεσμοί Πρακτικά από το Ευρωπαϊκό Φόρουμ για την Οικογένεια, Νέα Σύνορα - Λιβάνη, σ. 516 - 518

Κούζας, Γ. (2017). *Η επαιτεία στην πόλη*. Παπαζήση.

Κουραχάνης, Ν. (2023). *Στεγαστική Κρίση και Στεγαστική Πολιτική: προκλήσεις και προοπτικές*. ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Κράββα Βασιλική,(2021), *Ευάλωτες ζωές, επισφαλείς υλικότητες: σώματα και σκουπίδια την εποχή της πανδημίας*, στο Τροχιές Επισφάλειας, Gutenberg

Κράββα Βασιλική , (2023), *Ιστορίες επισφαλών βίων, γεωγραφίες στέρησης: οι προνοιακές δομές του δήμου Θεσσαλονίκης και η χαρτογράφηση της πόλης των οικείων «άλλων»*, στο Δαλκαβούκης Β. κ.α : *Αφηγήσεις ζωής σε καιρούς κρίσης. Μνημονικές αναπαραστάσεις, ταυτοτικές αναζητήσεις και μεθοδολογικοί αναστοχασμοί*, Ένωση Προφορικής Ιστορίας

Λαμπίρη-Δημάκη, Ι. κ.ά. (1995). *Pierre Bourdieu: Κοινωνιολογία της παιδείας* (Επιμ. Λαμπίρη-Δημάκη, Ι.). Καρδαμίτσα-Δελφίνι.

Λαμπρινίδης κ.α (2010), *Εμπειρική προσέγγιση της απόλυτης φτώχειας στην Ελλάδα: Οι ανάγκες για κατοικία, διατροφή, ένδυση, υπόδηση, μεταφορά*, ΙΝΕ

Μαράτου Αλιπράντη Λάουρα, (1998), *Μονογονεϊκές οικογένειες: Σύγχρονες τάσεις και διλήμματα πολιτικής. Συγκριτική επισκόπηση ανάμεσα στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 95, 185-208

Μουτσινάς Γεώργιος και άλλοι, (2018), *Κριτική θεώρηση του Κοινωνικού Μοντέλου της αναπηρίας : Παρελθόν, τρέχουσες τάσεις και εκπαιδευτικές προοπτικές*, στο ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ, Τόμος Β, Τεύχος 5, σελ.15-28

Μπαλούρδος Δ., (2012), *Η Φτώχεια στην Ελλάδα: Τάσεις, προκλήσεις και πολιτικές*, στο *Νέα φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός. Πολιτικές καταπολέμησης και καθιέρωσης ενός ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος*, Βουλή των Ελλήνων

Μπαλούρδος, Δ. (1991). *Μορφολογία της φτώχειας και κοινωνικός αποκλεισμός: Θεωρητικές και μεθοδολογικές περιπλοκές*. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών.

Μπαλούρδος, Δ. (2013). *Χαρακτηριστικά της φτώχειας στην Ελλάδα της κρίσης. Ιατρικές εξελίξεις*, Περίοδος Β'. Δημοσίευση επιλεγμένων εισηγήσεων από το 1ο Διεθνές Συνέδριο: «Η φτώχεια και οι συνέπειές της: Ψυχικές συμπεριφορές και διαταραχές σε εφήβους και ενήλικες». Διαθέσιμο στο https://www.academia.edu/24653476/Χαρακτηριστικά_της_φτώχειας_στην_Ελλάδα_της_κρίσης

Μπάουμαν, Ζ. (2004). *Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι*. Μεταίχμιο.

Μουσιδής Αντώνης και άλλοι, (2004), *Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Όψεις Κοινωνικού Αποκλεισμού στον Αγροτικό Χώρο. Το πρόβλημα των Ηκικωμένων*, στο Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία, (επιμ. Κ. Κασιμάτη), Gutenberg

Οδηγός Εφαρμογής και Λειτουργίας των Δομών Παροχής Βασικών Αναγκών 2023, διαθέσιμο στο <https://www.espa.gr/el/Pages/elibraryFS.aspx?item=2605>

Οικονόμου, Δ. (1987). *Η Στεγαστική Πολιτική στη Μεταπολεμική Ελλάδα: Βασικές ερμηνευτικές υποθέσεις, πιστοδότηση της στέγης και πολιτική ενοικίων*. *The Greek Review of Social Research*, 64, 56–129. <https://doi.org/10.12681/grsr.643>

Οικονόμου, Χ., & Φέρωνας, Α. (2006). *Οι εκτός των τειχών: φτώχεια και αποκλεισμός*

Παπαδάκης & Κυβέλου, (2014), *Φτώχεια, Νεανική Ανεργία, Κοινωνική Ευπάθεια και η πρόκληση για ευημερία χωρίς αποκλεισμούς σε παράκτιες και νησιωτικές Περιοχές : όψεις και προτάσεις πολιτικής*.

Παπαθεμελής Αναστάσιος, (2005), *Ιστορία και Προοπτικές του ελληνικού συστήματος Κοινωνικής Πρόνοιας*. Διπλωματική Εργασία ΕΚΔΔΑ

Παπαδόπουλος Ν.Γ, (1994), *Λεξικό της Ψυχολογίας με τετραγλωσσία όρων*, Σύγχρονη Εκδοτική

Παπαδοπούλου, Δ. (2004). *Η φύση του κοινωνικού αποκλεισμού στην ελληνική κοινωνία*. Στο Μ. Πετμετζίδου & Χ. Παπαθεοδώρου (Επιμ.), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός* (σελ. 367–398). Αθήνα: Εξάντας.

Παπαδοπούλου, Δ. (2012). *Κοινωνιολογία του αποκλεισμού στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: Τόπος.

Πατινώτης, Ν. (1987). *Η φτώχεια ως πρόβλημα: Ιστορική διάσταση, αναλυτικές προσεγγίσεις*. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών.

Πλεξουσάκη Ε., (2000), *Η διαχείριση της ετερότητας: Αφηγήσεις για το AIDS*, στο *Όρια και Περιθώρια. Εντάξεις και Αποκλεισμοί* (επιμ. Κανταντζόγλου-Πετρονώτη), ΕΚΚΕ

Πλιόγκου Β. (2006), *Μονογονεϊκές Οικογένειες και Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα*, Πρακτικά 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου, Θεωρητικές και ερευνητικές προσεγγίσεις στην εκπαιδευτική πραγματικότητα, Εταιρία Επιστημών Αγωγής Δράμας, [80787975.pdf](#), σ.7

Ποταμιανός Γ. κα, (2014), *Το βίωμα της ανεργίας: άνθρωποι πίσω από αριθμούς*, Παπαζήση, link: https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/15031_bioma-tis-nergias-anthropoi-riso-aro-arithmoys

Σπυριδάκης Μ. & Κράββα Β. (2021), *Τροχιές Επισφάλειας*, Gutenberg

Σπυριδάκης Μάνος, (2018), *Homo Precarius Εμπειρίες Ευαλωτότητας στην Κρίση*, Πεδίο

Σωτηροπούλου Ειρήνη, (2018), *Η πατριαρχία ως οικονομικό σύστημα*, διαθέσιμο στο link:

https://www.researchgate.net/publication/323357293_E_patriarchia_os_oikonomiko_systema_Synodeutiko_keimeno_kai_bibliographia-Patriarchy_as_an_economic_system

Τεπέρογλου Α., (1999), *Η περιθωριοποίηση των ηλικιωμένων ατόμων: Παρόν και μέλλον*, στο Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός, Ίδρυμα Καράγιωργα

Φιλίππακοπούλου Θεώνη, (2022), *Το φαινόμενο της διαγενεακής μεταβίβασης της φτώχειας*, Παπαζήση

Φράγκου, Ε. (2008). *Πολιτικές απασχόλησης και εκπαίδευσης για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού: Διερεύνηση του προφίλ των ειδικών πληθυσμών. Μελέτη περίπτωσης*. Διαθέσιμο στο : <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://dspace.lib.uom.gr/bitstream/2159/12514/2/FragouMsc.pdf>

Χαλκιά Αναστασία, (2024), <https://www.crimetimes.gr/mi-orates-opseis-tis-emfylis-vias-h-periptosi-tis-oikonomikis-vias-kata-ton-gynaikon/>

Ξενόγλωσση

Abrahamson, P. (2012). *European Welfare States: Neoliberal Retrenchment, Developmental Reinforcement or Plural Evolutions*. In: Kyung-Sup, C., Fine, B., Weiss, L. (eds), *Developmental Politics in Transition*. International Political Economy Series. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9781137028303_6

Al-Mosawy, S. K., Al-Jaberi, A. A., Alrobaee, T. R., & Al-Khafaji, A. S. (2021). *Urban Planning and Reconstruction of Cities Post-Wars by the Approach of Events and Response Images*. *Civil Engineering Journal*, 7(11), 1836–1852. <https://doi.org/10.28991/cej-2021-03091763>

Appelbaum, S. H., Cameron, A., Ensink, F., Hazarika, J., Attir, R., Ezzedine, R., & Shekhar, V. (2017). *Factors that impact the success of an organizational change: a case study analysis*. *Industrial and Commercial Training*, 49(5), 213–230. <https://doi.org/10.1108/ict-02-2017-0006>

Atkinson, R., & Da Voudi, S. (2000). *The Concept of Social Exclusion in the European Union: Context, Development and Possibilities*. *JCMS Journal of Common Market Studies*, 38(3), 427–448. <https://doi.org/10.1111/1468-5965.00229>

Beaudoin, M. S. (2007). *Poverty in world history*. Routledge.

Bourdieu, P., et al. (1993). *La misère du monde*. Seuil.

Bratsas, C., Chondrokostas, E., Koupidis, K., & Antoniou, I. (2021). *The use of National Strategic Reference Framework data in knowledge graphs and data mining to identify red flags*. *Data*, 6(1), 2. <https://doi.org/10.3390/data6010002>

Clogg, R. (1983). *PASOK in Power: Rendezvous with History or with Reality?* *The World Today*, 39(11), 436–442. <https://www.jstor.org/stable/40395449>

Copeland, P. (2023). *Poverty and social exclusion in the EU: third-order priorities, hybrid governance and the future potential of the field*. *Transfer European Review of Labour and Research*, 29(2), 219–233. <https://doi.org/10.1177/10242589231171091>

Cumming E.-Henry W ,(1961), *Growing Old: The process of Disengagement*, Basic Books

Eichengreen, B., & Ritschl, A. (2009). *Understanding West German economic growth in the 1950s*. *Cliometrica*, 3(3), 191–219. <https://doi.org/10.1007/s11698-008-0035-7>

Elisabeth, C. (2024). *Integrated Approaches to Poverty Alleviation: Global Perspectives and Strategies*. *Golden Ratio of Mapping Idea and Literature Format*, 4(1), 78–90. <https://doi.org/10.52970/grmilf.v4i1.348>

Ervasti, H., & Venetoklis, A. K. a. T. (2019). *Social and institutional trust in times of crisis*. *Social Indicators Research*, 141(3), 1207–1231. <https://www.jstor.org/stable/48704586>

Evans, K., & Niemeyer, B. (2005). *Re-enter and reconnect – But whose problem, is it?* *In K. Evans & B. Niemeyer (Eds.), Reconnection: Countering social exclusion through*

situated learning (pp. 1–28). New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow: Kluwer Academic Publishers.

Feronas, A. (2012). *EU Policy Against Poverty and Social Exclusion: A Critical Assessment*. ResearchGate., 207-223.
https://www.researchgate.net/publication/262493883_EU_Policy_Against_Poverty_and_Social_Exclusion_A_Critical_Assessment

Foucault, M. (1976). *Histoire de la sexualité, vol. 1: La volonté de savoir*. Paris: Gallimard.

Gaspar, R., Aksu, B., Cuine, A., Danhof, M., Takac, M. J., Linden, H. H., Link, A., Muchitsch, E., Wilson, C. G., Öhrngren, P., & Dencker, L. (2012). *Towards a European Strategy for Medicines Research (2014–2020): The EUFEPS Position Paper on horizon 2020*. *European Journal of Pharmaceutical Sciences*, 47(5), 979–987.
<https://doi.org/10.1016/j.ejps.2012.09.020>

Green, A., & Janmaat, G. J. (2011). *Regimes of social cohesion, societies, and the crisis of globalization*. London: Palgrave Macmillan.

Guo, Y., Zhou, Y., & Liu, Y. (2019). *Targeted poverty alleviation and its practices in rural China: A case study of Fuping county, Hebei Province*. *Journal of Rural Studies*, 93, 430–440. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.01.007>

Hansen, M. P., & Triantafillou, P. (2011). *The Lisbon strategy and the alignment of economic and social concerns*. *Journal of European Social Policy*, 21(3), 197–209. <https://doi.org/10.1177/0958928711401768>

Harrington, M. (1962). *The other America: Poverty in the United States*. Macmillan.

Heidegger, G. (2005). *Suggestions for improving the framework conditions for re-enter initiatives: European policy recommendations*. In K. Evans & B. Niemeyer (Eds.), *Reconnection: Countering social exclusion through situated learning* (pp. 159–186). New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow: Kluwer Academic Publishers.

Jacob I., (2011), *Narratives on Suffering. A look on Disease in Medical Anthropology. A case study*, Philobiblon, σελ. 499-518

Jansen, T., Chioncel, H., & Dekkers, H. (2006). *Social cohesion and integration: Learning active citizenship*. *British Journal of Sociology of Education*, 27, 189–205.

Jordan, B. (1996). *A theory of poverty and social exclusion*. Polity Press.

- Kaplanoglou, G. (2022). *Consumption inequality and poverty in Greece: Evidence and lessons from a decade-long crisis*. *Economic Analysis and Policy*, 75, 244–261. <https://doi.org/10.1016/j.eap.2022.05.003>
- Lechman, E., & Kaur, H. (2015). *Economic growth and female labor force participation – verifying the U-feminization hypothesis. New evidence for 162 countries over the period 1990-2012*. *Economics & Sociology*, 8(1), 246–257. <https://doi.org/10.14254/2071-789x.2015/8-1/19>
- Lenoir, R. (1974). *Les exclus: Un français sur dix*. Paris: Éditions du Seuil.
- Lewis, O. (1959). *Five families: Mexican case studies in the culture of poverty*. Basic Books.
- Lewis, O. (1966). *The culture of poverty*. *Scientific American*, 215, 19-25.
- Lipsky, M. (1980). *Street-level bureaucracy: The dilemmas of the individual in public service*. New York: Russell Sage Foundation.
- Moravcsik, A., & Nicolaïdis, K. (1999). *Explaining the Treaty of Amsterdam: interests, influence, institutions*. *JCMS Journal of Common Market Studies*, 37(1), 59–85. <https://doi.org/10.1111/1468-5965.00150>
- Pacolet, J. (2002). *The State of the Welfare State in Europe Anno 1992 and Beyond*. APF Press.
- Pichierri, A. (2013). *Social cohesion and economic competitiveness: Tools for analyzing the European model*. *European Journal of Social Theory*, 6, 85–100.
- Qi, J., Mazumdar, S., & Vasconcelos, A. C. (2024). *Understanding the Relationship between Urban Public Space and Social Cohesion: A Systematic Review*. *International Journal of Community Well-Being*, 7(2), 155–212. <https://doi.org/10.1007/s42413-024-00204-5>
- Quaglia, L., & Verdun, A. (2023). *The COVID-19 pandemic and the European Union: politics, policies and institutions*. *Journal of European Public Policy*, 30(4), 599–611. <https://doi.org/10.1080/13501763.2022.2141305>
- Rodman, H. (1963). *The lower-class value stretch*. Social Forces
- Schulte, B. (2002). *A European definition of poverty: the fight against poverty and social exclusion in the member states of the European Union*. In Policy Press eBooks (pp. 118–146). <https://doi.org/10.1332/policypress/9781861343956.003.0006>
- Townsend, P. (1979). *Poverty in the United Kingdom*. A. Lane & Penguin Books.
- Townsend, P. (1979). *The meaning of poverty*. *British Journal of Sociology*, 13(3).

Townsend, P. (2002). *Poverty, social exclusion and social polarisation: The need to construct an international welfare state*. In P. Townsend & D. Gordon (Eds.), *World poverty: New policies to defeat an old enemy* (pp. 3–24). Great Britain: Polity Press.

Tsakoglou, P. (2019). *Poverty and Anti-poverty Policies in Greece and a Comparison with Other Mediterranean EU Member States*. In Routledge eBooks (pp. 331–355). <https://doi.org/10.4324/9781315187396-16>

Ιστοσελίδες

<https://dimospargas.gr/>

<https://pedepirus.gr/dimos-pargas>